

A VAGYON ÉS TULAJDON MARTOSON.

I. A családi vagyon.

Előző tanulmányomban¹ a nagycsaládot, annak társadalmi szerkezetét és szokásrendszerét ismertettem. Most a tulajdonnal kapcsolatos élő jogrendről kívánok számot adni.

Ha a gyerek hoz valahonnan egy tojást és azt mondja, hogy az az övé, tegyék a tyúk alá, keltessék ki, megteszik kívánságát. A kikelt csirkére is mondogatja azután a gyerek, hogy az az övé. Amikor azonban úgy hozza a gazdaság sora, hogy azt a csirkét levágják vagy eladják, akkor megy a többivel, mert «nem szoktatják rá a gyereket, hogy különözzön». Ez a példa rávilágít nagy általánosságban az egész község vagyoni viszonyaira, melyben igen kevés a «különözés», a «gazdaság» mindig együtt van. «Gazdaság»-nak a család ingó és ingatlan vagyonállományát nevezik, amiben a gazda és gazdasszony gazdálkodik. Amikor ebben a gazdaságban valakinek különvagyon van, az «különözik»; amikor a keresetet a gazdaságba adják, az a «közre megy».

A martosi család úgy van felépítve, hogy benne lehetőleg minden a közre menjen és ne legyen különözés. Rávilágít erre egy adatközlő mondása, amely így hangzik: «a J. S. napának az a furcsa szokása van, hogy azt mondja az enyim, bolond beszíd, pedig az a mijenk». Elsősorban közös és megbecsülendő az *apai örök*. Ha valaki gazda ezt elprédálná, az egész falu rossz szemmel nézne rá, és szemébe is bitanglónak nevezné. Azután közös mindaz, aminek megteremtésén, meg- és fönntartásán együttesen dolgoznak. Ha a gazda nagyon üti a lovat például,

¹ A nagycsalád és jogszokásai Martoson. Megjelent a Társadalomtudomány 1943. évi 4—5-i sz.-ban.

a már nagybacska fiú megtiltja ezt neki, nem hagyja, hogy agyonüsse mert «én is dogozók annak a belier». De nemcsak az ingatlan és ingóság közös, hanem a benne élők munkajereje is így minden keresetet: szolgabért, napszámot a közre kel adni Még ha valami különös kézügyességgel rendelkeznek valaki a családtagok közül vagy esetleg ipara volna, az ezzel a munkával szerzett pénzt is a közre kellene adnia. A közös kassza két részből áll: egyik a kisebb, a gazdasszony pénze: a tehén és baromfi haszna. Idetartozik, ha van, a gyümölcs haszna is. A másik, a nagyobb kassza a gazdánál van: ez a gabona- és állatfelesleg árából tevődik össze. A két kasszának különböző a rendeltetése is, nemcsak a forrása. A gazda kasszájából elsősorban olyan kiadásokat kell fedezni, melyek a gazdaság fenntartására, esetleg gyarapítására vonatkoznak. Adókifizetések gépek javítása és beszerzése, számlák újítása beszerzése, esetleg az állatállomány gyarapítása. Ugyanebből a pénzből kell a férfiak felső ruháját és az egész család lábbeli igényét kielégíteni. A gazdasszony kasszájából a konyha számára a fűszerféléket, a férfiak számára az italt, dohányt és a női ruhára valót kell kiszorítani. (Miután utóbbi kevésnek sikerül, az asszonyok között nem egy akad, aki meglopja az urát: kötényszám hordja el a kukoricát, búzát a kereskedőnek, van olyan, aki zsákszám is mer lopni.)

Megosztott a gazda és a gazdasszony között az ellátás gondja is. A termést a gazda osztja el; legelőbb félrerakja a vetnivalót, «ez vetni lesz, ehő ne nyújatok, amabbu etethettek». Külön adja oda az ocsút az asszonynak, amely a baromfié lesz. A gabonáról, a kenyérnek valóról így ő gondoskodik. A gazda gondol arra, hogy legyen krumpli, kukorica is A gazda gondoskodik arról, hogy legyen a tehénnek, disznónak (bar a zöldet az asszony hordja számukra) és a baromfinak, természetesen a lónak is ellátása. Viszont ezek etetése (a lovon és ökrökön kívül) a gazdasszony dolga. Ha a disznó nem sikerül az ember őt szidja érte, mert a zsíróról az asszonynak kell gondoskodni. Az ember a vászonba nem avatkozik, az asszony annyit készít, amennyit akar, de a zsákoszt, a zsákokat követei rajta.

Akik a gazdaságban élnek és dolgoznak, azoknak a gazda-

ságból ellátás és ruházat jár. Mindezt egyenlő arányban kell kiosztania a gazdasszonynak. Így nemcsak gyerekeit ruházza, hanem megveszi a dologban leszakadt ruhát menyé és veje számára is, ami azoknak tulajdonává lesz.

Viszont, aki egyszer kivált a gazdaságból, így a leány, mikor férjhezmenésekor kielégítették, többé semmit sem kaphat abból. Mikor hazajön vagy az anyja megy hozzá látogatóba és valami bármi csekély ennivalót vagy más effélet adna neki s a fiútestvér látja, rögtön szól érte. Nem egy anya van, aki például ünnepnap nem fogyasztja el az őt megillető hús- vagy süteményrészét, hanem elviszi leányának azzal, hogy «nesze lyányom ez az én jussom, ezt megehedt nyugodtam.

2. A magánvagyon.

Bármilyen nagy közösségben éljen is a család, mégis van benne magántulajdon: ez a ruha és kelengye, amit a menyé és a vő hoz magával. Minden fiatalasszonynak kell hozni férjhezmenetelekor saját testére való alsó- és felsőruhákat (lásd: A női ruházatkodás Martoson. Népr. Ért. 1942. 2.), a nyoszolyába való tollas ágyat huzattal és törülköző ruhákat. Ezeket ládában, sublótban, szekrényben hozza és tartja. A ruhaneműeket a fiatalasszony édesanyja szokta batyuban apródonként elhordani a férj házába, ahol is bemutatja azokat az anyósnak, «nízze nászasszonyom, ezeket adtam a lyányomnak». Ezek a fiatalasszony tulajdona lesznek, tőle legfeljebb édesanyja kérheti számon. Ha az a szokás az anyós házában, hogy bezárják a ládákat, akkor ő is bezárhatja a magáét s a kulcsot magával hordhatja. Férje belenyúlhat a ládába, de semmit annak tartalmából el nem sajátíthat.

A fiatalasszonynak a ruháján kívül lehet egyéb magánvagyon is. Az örökösödés fejezetben bővebben kifejtem az okokat, itt legyen elegendő annyi, hogy a fiatalasszony kiházásakor, vagy inkább pár hónappal utána kaphat egy üszőt az apjától. Ezt bekötik az após istállójába, a közösségből nevelik, haszna és szaporulata — mit mindig el kell adnia, mert csak egy állatot, a *tőkét* tarthatja — a fiatalasszonyé, hogy legyen miből ruházza magát és gyerekeit. Ez az üsző volt tulajdonképpen

a leány hozománya. Nem tartozott a hozományhoz, de ma is szokásban van, hogy a fiatalasszony édesanyjától kapjon egy ludat egy évre, hat évre kölcsönbe vagy örökösen. Mikor az anya — egy-három évre a házasságkötés után, adni szeretné a ludat, a fiatalasszony megkérdezi napától, «az anyám ígért ludat, meg-e engedné, hogy tarcsam?» Nem egyszer az a felelet, «de itten ugyan nem különböző» vagy «maj ha te leszö a gazdasszony, akkó tarcsá». Ha azonban «jószívű» a gazdasszony, akkor azt mondja: «hát csak vesződje vele, osztán tedd fére, ami marad». Olyankor is bele szokott egyezni, amikor nőtlen legény van még otthon, aki haragszik érte, ha a menyecske öltözik a gazdaság pénzéből, ilyenkor azután «evve kötik be a szemit». Az ilyen lúdon nem a háznak, hanem a menyecske anyjának jegye van. Helyet is külön készítenek neki. A legelön a fűbért a menyecske, vagy édesanyja fizeti érte, különben az após nem túrné. A lúd hasznát azután a menyecske félreteszi és szükség esetén magára költi.

Szokás bizonyos esetekben földet is adni a menyescskének használatra, de csak újabban, a múlt háború óta. Mikor úgy látják a menyecske szülei, hogy nem adnak ruházatra az após házánál a leányuknak és van is nekik földjük, meg «jószívűek» is, akkor előfordul, hogy tavasszal adnak neki egy darabka kukoricaföldet, ültesse ő be. Őszre azután visszaveszik, hogy következő tavaszra másik darabot adjanak. Az is szokás újabban, hogy ha a leánynak módosak a szülei, a vejüké pedig kevésbé, adnak nekik, ugyancsak használatra búzaföldet, hogy abban dolgozzanak és ne kelljen nekik a máséba menni részt aratni. Az ilyen földet azután a közös igával művelik meg, de csak, amikor már a közösét elvégezték s a hasznot félreteszik maguknak.

3. A munka.

A férfi és női munkák¹ között van határ, aminek betartásához a lehetőségek szerint mindenki ragaszkodik. A kereső asszonyt dicsérik, «csak asszony és mégis föl bírja magát tar-

¹ Lásd ehhez «A társaságban végzett munkák Martoson». Népr. Ért. 1940. 2. sz.

tani». Rendes háznál a jól varró menyecskét igen megbecsülik. Az olyan asszonyt is dicsérik, aki férfimunkát végez, másrészt azonban háborognak, hogy miért engedi a férje. Vannak körülmények, amikor a férfi rá van utalva asszonyi munkák elvégzésére; ilyenkor nem szólják meg érte: például, amikor özvegyen, magára maradva él. Mikor azonban nem kellene végeznie az asszonyi munkát, mert van felesége vagy más asszony körülötte, és mégis női munkán érik, akkor *asszonyember* lesz a neve. Ilyen női foglalkozás a piacozás, árulás, női holmik bevásárlása: aki férfi ezt megteszi, azt *kankofának* csúfolják.

A vízfordás rendszeren női munka, férfi csak két esetben végzi: lakodalomban és házépítéshez. Ilyenkor azonban kocsi-val. Női munka mindaz, ami a tűzhely körül történik, bár a férfi hozhat be fát, sőt be is gyűjthet, ha segíteni akar. Más azonban nem tehet. Igen megmosolyogják, ha például baromfit tisztít. Mert a főzés és annak segéd munkálatai a tűzhelyen női munka. Főzhet férfi is, de csak kinn a határban. Nem is nyúlhat a fazekakhoz az ember. Sohasem fordul elő, hogy a tűzhelyről szedne magának valami ételt vagy akár-csak bele is kóstolna. Meg kell várnia, míg az asszony az asztalra elébe rak mindent. Az olyan férfira, aki a tűzhely körül szeret lenni, azt mondják, hogy olyan, mint a macska.

Egészen női munka a mosás, itt férfi ha segíteni akar, akkor csak a vizes ruhát viheti be az udvarról, folyóról, hogy ne az asszony cipelje.

Takarításban, meszeléskor a férfi semmit sem segíthet, legfeljebb a nehezebb bútort ki- meg behordani.

A kendermunka megosztott: nyőni, áztatni, mosni a férfi is segít egészen a hazahordásig. A kendernek sulyokkal történő puhításában is segédkezhet az ember. A többi munkát nő végzi vele. Mikor fonásra kerül a kender, itt is jut a férfinak munka belőle: a gajmózás és visszalás. Guzsalyról orsóra férfi nem fonhat. A kendermunkával kapcsolatos hálókötésben férfi és nő egyaránt kiveheti a részét. Közös férfi és női munka a madzag verés is.

A kenyér- és kalácsütés tisztán asszonyi munka: ha

férfit látnak kenyeret dagasztani, igen szidják az asszonyt: «esse érdemli meg, hogy az ember a kedviér megódozza a gatyáját».

Asszonyi munka a fejés, a tejjel való bánás, minden munka a baromfi körül és a sertések etetése.

Általában asszonyi munka a kapálás, szénatakarításnál a gyűjtés és gereblyézés, hordáskor a szekérre hányás.

Az asszony aratásban markot szed, ha kettő van, az erősebb kötöz is. Női munka csépléskor a kévevágás, a polyva és törek eltakarítása. A nőre marad a kukoricaszedés, krumpliszedés, babszedés; itt férfi csak akkor segít, amikor ráér. Asszonyi munka a kórólevágás is, a kévét belőle már a férfi köti. A répát az emberrel együtt szedi. Szőlőben asszonyé a kapálás, nyitás, takarás, kötözés és szedés. Sokszor segít az asszony trágyázáskor is teregetni. Rőzsaszedni együtt megy az emberrel: az ember baltával levágja, az asszony összeszedi, kévébe rakja, amit a férfi kötöz össze.

A kerti munka, palántázás megosztott: az olyan férfit, aki szeret palántázni, ügyesnek mondják. El is ültetheti a káposztát, paradicsomot, elvetheti az uborkamagot; ültethetne borsót, babot, paprikát is, de nem vagy ritkán teszi. Nem teheti, hogy kerti virágot ültessen vagy salátát, petrezselymet sárgarépát, mert ezek tisztán asszonyi dolgok. A gyümölcsfával a férfi dolgozik.

Tisztán férfimunka a szántás, vetés, boronálás, aratás, kaszálás; botolás, nádvágás; hordás; csakígy az asztagkaszalás; a permetezés, metszés. Lovakkal is csak férfi lehet. Ha asszonyt látnak lóval, rögtön kérdik «hun az urad, mé nem csapod agyon?» Ha nőt látnak kaszálni, nyomban az urát szidják, «ennek is fő kik akasztanyi az urát, hogy míg a felesége kaszál». De férfi, ha nőt lát kaszálni, rögtön kiveszi kezéből s maga végzi el helyette.

Halászni asszonynak is szabad.

A gyógynövényszedés közös munka, végezheti férfi is, nő is.

Mikor nő végez férfimunkát, az csakígy a férj szégyene, mint az asszonyé, ha fordítottja történik.

4. Örökösödés.

Általános szokás, hogyha a család az apa halála után nem akar az anya keze alatt, vagy ennek elhaláloztával a legidősebb fítestvér gazdasága alatt együttmaradni, akkor az apa halála után elosztanak mindent egymás között. A rendes, gondos apa egész életében aszerint gazdálkodik, hogy hány gyermeke van; mindegyiknek akar valamit hagyni, ha mást nem, fedelet, ami alatt lakjék. Így, amint a fiak házasodnak és ezek gyermekei is növekednek, vagy a maga épületét toldja meg számukra lakással, vagy külön épít, ha lehet ugyanazon a telken, ha nem, a kertek valamelyikén lakóházat. A berendezésről már a gyerekek maguk gondoskodnak. Idejében nekiszánja egy-egy darab földjét egy-egy fiának. Meg is mondja neki többször is életében, hogy ez lesz az övé, másik darab meg a másiké; így azután halála után nem nehéz az osztás, mert a gyermekek még élteben beletörődtek abba, hogy mi lesz az övék. Más eset az, amikor az apa nem tudatja gyerekeivel előre szándékát, bár magában elrendezte már vagyont, elosztotta közöttük, hanem csupán végrendeletileg dönt róla. A végrendelet pontosan megszabja, hogy melyik darab föld kié, mi marad a feleségnek. Megint más az, amikor az apa nem hagyakozik sem szóban, sem írásban, hanem halála után a fiak maguk között osztozkodnak.

Szokás az, hogy a legfiatalabb fiú kapja az ősi családi házat minden belsőségével, amiből azután a többieket kifizeti, de nem teljes értékben, mert a legfiatalabb valamivel mindig többet kap a többinél. Minden többi ingatlanon egyenlő arányban osztozkodnak a fejek száma szerint; így osztják el a gazdasági szerszámokat, állatállományt is. Ha a legfiatalabb nem mindent az utolsó darabig, míg csak az üres ház nem marad, tudná kifizetni a házból a többit, akkor abban is fölosztanak

Mivel a család tagjai különböző időt töltenek munkával a vagyonban és különböző munkaerővel bírnak, illetve dolgoznak megtartásán és gyarapításán, különbözőképpen jussolnak is belőle.

Legkorábban a lányt szokás kielégíteni. Ez egészen a múlt század nyolcvanas éveig úgy történt, hogy a lány kapott

férjhezmenetelekor kelengyét, amiben testi és ágyi ruha volt, nyoszolyába való tollas ágy és láda. Kisebb osztályú ember ezzel a lányát egyszersmindenkorra kielégítette. Gazdahelyen ennyi nem volt elegendő, járt még a lánynak egy rúgott borjú is, aminek szaporulatából, illetve hasznából magát egész életében továbbra ruházhatta gyerekeivel együtt. Szokott adni a múltban, jelenben is néha 1—3 ludat, ugyancsak ruházatra. A század vége felé megváltozik ez az ősi rend és gazdahelyen szokásba hozzák, hogy a lánynak is adjanak valamit. Egyelőre az ingatlanhoz nem nyúlnak, a vagyon fölosztásakor pénzt kap a lány, esetleg a neki szánt pénzen vesznek is neki egy darab földet. Ez a pénzösszeg nem több, mint egynegyede, esetleg harmada annak, amit egy fiúgyerek örököl. Majd a pénz sem lesz elegendő és a lány földet kap az *apai örökből*. Először egy kis kertet adnak neki, majd egyre többet és többet, míg végre napjainkra már majdnem annyit kap, mint a fiúgyerek. Ezt a rohamos változást nagymértékben elősegítette a cseh kormányzat, amelynek illetékes szervei hagyatéki tárgyalásokon kicsúfolták a kevéssel megelégedő lány testvéreket és nem győzték nekik magyarázni, hogy őket éppen annyi illeti, mint fiútestvérüket. B. E. ma is nagy büszkén meséli, hogy a hagyatéki tárgyaláson meg is mondta, hogy a lánynak nem jár annyi a jussból, mint a fiúnak, mert a lány a gazdaságban kevesebbet dolgozik a fiúnál. A hatósági emberek rábeszélésére belement abba, hogy egyenlő részt kapjon, de azután a tényleges osztásnál kevesebbet tartott meg magának. A férfitestvérek, természetesen még inkább ragaszkodnak az őket illető nagyobb jushoz. Éppen ezért apjukat még életében rábeszélük arra, hogy elégítse ki a lányt, nehogy halála után egész részt követeljen. Miután a lányok apjukra föltétlenül hallgatnak, amiben vele megegyeznek, abban meg is maradnak. Az apa a kapzsibb lányhoz szép szóval fordul «írjítek be ídes lyányom ennyivel, ászt az egy fijamot ne húzzátok meg». Az apa kérésének azután mindenki enged. Azt, hogy a lányok nem kapnak egész részt, egyedül az apa hatalmának tulajdonítják, mert tudják, hogy amióta «jöttek a törvény meg az árvagyám» a lányoknak is egész rész járna, de az apa nem engedi, hogy éljenek e jogukkal.

A lánynak abból a vagyonból, amit férjhezmenetele után szerzett a család, nem adnak sem a szülők, sem a testvérek; de ő maga sem várna el, mert abba ő nem dolgozott.

Példa: ma 82 éves az az asszony, akit apja egy fertályos vagyonból 1890 táján úgy elégített ki, hogy adott neki egy pár malacot, egy pár libát és negyven pengő készpénzt. — Cs. M.-né 1905-ben ment el apjával és testvéreivel a közjegyzőhöz osztozkodni. Az apa itt is egy kis pénzt ajánlott fel a lánynak, mely a nekijáró föld értékének egyharmada körül volt. A lány a pénzt szó nélkül elfogadta. Mikor kijöttek a közjegyzőtől, az apa azt mondta «lyányom áldjon meg az Isten, mer te nem botránkoztatta senkit». — 1912-ben osztozkodott E. A. és családja. 30 hold föld volt a házon, szőlőn kívül: Ebből az egy lány a három fiú mellett négy hold földet kapott, semmi mást.

Az anyai rész, amióta ilyen van, egészen más elbírálás alá esik, mint az apai örök. Ez mindig külön osztódik. Ha az anya az apa életében halna meg, akkor a gyerekek nyomban osztják maguk között. Ebből a lányok teljes részt követelnek maguknak. Az anya ingóságai: tollas ágya és testi ruhái a lányát illetik. Szokás azonban, hogy lánya ad belőle a menynek is az «egy lány jussnak» negyedét vagy harmadát. Ez nem kötelessége és ha nem volna jóban a mennyel, akkor akár semmit se adjon neki. Ha a meghalt anyának nem volna lánya, akkor ingóságai menyére szállnak.

Az anyai jussból a törvénytelen gyerek rendes részt kap. (Gyakran előfordul, hogy az ilyen gyerekek mostoha apja is hagy valamennyit, ha sokáig dolgozott az ő gazdaságában.)

Mikor a család az apa halála után megválakozik, az özvegyen maradt anyát különféleképen elégítik ki. Vannak, akik neki is egy egész részt adnak. Ebben az esetben az anya, ki a legfiatalabb fiával szokott együttmaradni, vele munkálja meg a maga részét közösen s továbbra is egy kenyéren marad vele. Ezt a részt azután halála után újra osztják. Más eset az, amikor az anyát a fiak rá tudják venni arra, hogy mondjon le járandóságairól, ők majd «mérnek» neki. Vagyis adnak készen betakarítva gabonát, krumplit, kukoricát, szóval mindent, amire csak szüksége van.

A századforduló, a kilencvenes évek vége hozta magával azt a szokást, hogy az apa nem gazdálkodik élete végéig, hanem fölosztja a vagyont, amikor valamennyi gyereket szárnyára bocsájtotta. Legelőbb úgy kezdte, hogy mindent egyenlő arányban felosztott a gyerekek között, magának nem tartott meg semmit, hanem megállapodott gyerekeivel abban, hogy bizonyos mennyiséget «mérnek» neki: földrészük arányában hordának be udvarára minden terményt készen. Ez a rend azonban nem tartott 20—25 évig sem, mert hamarosan rájöttek rossz oldalaira. Gyenge termő évben a gyerekek keveset vagy semmit se hoztak, akkor sem, amikor rossz kedvük így tartotta, így az öregek kenyér nélkül maradtak.

Az újabb, ma is eleven szokás az, hogy az apa kiosztja ugyan a vagyont gyermekei közt, de magának is tart fenn egy egész részt vagy még ennél is többet. Annak a gyerekének, akivel együtt kíván lakni, — többnyire a legfiatalabbak, — egy kicsivel többet oszt, hogy az abból temettesse el majd őt, meg a feleségét.

Példa: 1912-ben osztozott E. Mihály András, János és Mihály fiaival és Mari lányával. Volt nekik 30 hold földjük, szőlejük és a hozzávalók: egy ház, 4 ló, 4 tehen. A lánynak, aki ekkor már férjnél volt, adtak négy hold földet, amivel végkép kielégítették. Andrásnak, a legöregebb fiúnak építettek közös erővel egy házat egyik kertjükön, kapott 6 hold földet, ezenkívül 2 lovat, egy tehenet és a konyhából fazekakat, tálat, a házból meg valami kis pénzt bútorzat fejében. Az öregek, kik maguknak a szőlőt és 8 hold földet tartottak meg, János fiukkal maradtak, aki hat holdat kapott a megmaradt barommal, úgy, hogy azzal az apját is megmunkálja. Mihály hat hold földet kapott, valamit a házberendezésből, az udvarból «úgy fizették ki».

Az is szokás, hogy az apa, mikor kiosztja vagyonát, magának «élvezetet fog fel» s ily módon biztosítva van a gyerekek rosszasága ellen.

Mikor menyecske van a háznál és gyermek hátrahagyása nélkül halna meg, akkor családja mindent visszakövetelhet, ha csak az asszony előbb másként nem rendelkezett. Például előfordul, hogy az asszony halálos ágyán úgy rendelkezik, hogy

mindene az uráé maradjon. Különben vannak szülők, akik még a jegyajándékot is visszakövetelik. A rendes család, ahol szerették az asszony férjét, ad magától is ennek valamit, mikor megözvegyül. Pár éve halt meg T. A. felesége. Öt évig éltek együtt. Az asszony tüdőbeteg volt s a férj gondosan kezeltette. Az asszony gyerek nélkül halt meg, szülei mindenét visszavitették. Mindössze egy priccset, egy párnát és egy derékaljat hagytak a férjnek. A férj családja nem haragszik ezért a kevés ajándékért, de igen kevéselli s úgy véli, mivel annyit kezeltették a menyét, megérdemelt volna fiuk egy darabka földet. Mások is így vélekednek. Gyerektelenül halt meg egy özvegyasszony. Miután volt férjét nagyon szerette, úgy rendelkezett halála előtt, hogy minden vagyonának egy nyolcadrésze a férj családjáé legyen. — H. L.-né özvegyasszony ugyancsak most halt meg gyerek nélkül. Vagyonát testvérei gyerekei és azok gyerekei kapták, de úgy rendelte, hogy férje részéről is jussoljon egy unokatestvér az ő rokonaival 6: 1 arányban.

Amikor az asszony úgy hal meg férje családjában, hogy gyereke marad, akármilyen kicsiny is, mindene arra száll.

A meghalt asszony ruháját sororatus esetén is elviszik s otthon egyenlően felosztják a lányok között. Ha csak az az egy lány volna, akit most ide férjhez hoznak, akkor az kap meg mindent, de azért teljesen új kelengyével kell őt is ellátni.

Ha a férj hal meg, az özvegy menyecske ottmaradhat ipa házánál mindaddig, míg újból férjhez nem megy. Az urának nem lévén különvagyon a családban, nem is kap utána semmit, hanem használnak közösen továbbra is mindent, mint eddig. Az özvegy menyecskét nem szabad elverni az ura házától; ez csak a legkritább esetben fordul elő. Gyakoribb az, amikor a menyecske a maga jószántából megy el. Ilyen esetben nem adnak neki semmit, még a közös szerzeményből is csak ritkán; ha azonban úgy vernék el a háztól, akkor a közös szerzeményből kiadják a részét. Az anyós az elment menyecskétől néha még azokat a ruhákat is elveszi, amiket az ő házukban kapott. Vannak azonban olyan anyósok is, akik úgy tartják, hogy a ruhát a menyecske megszolgált, elviheti nyugodtan.

Az özvegyasszony, aki otthagyja férje házát, csak akkor mehet haza szüleihez, ha azok még nem elégítették volna ki. Ez esetben dolgozik otthon továbbra is a közösben és ellátását onnan kapja. Ha már kielégítették volna, nem mehet haza többé, hanem vagy magában él, vagy elmegy egy szegényebb családhoz, ahol vagyonáért eltartják.

Ha a házaspár nem élt a férj szüleinél, hanem különválkozva és a férj így halt volna meg, akkor mindene feleségére marad, ennek halála után pedig a nő testvéreire. (Ha nincs gyerek.) Ha maradna a férjről olyan kocsi-ló, ami apai öröke volt, akkor az asszony halála után a férj családja ezeket visszavárja.

Ha az asszony magára marad, gyerek nélkül és van jó gondozója, akkor halála előtt *elhagyja* vagyonát erre, nehogy rokonsága széjjelszedje.

Amikor a feleség külön váltan él az urától és volnának gyerekei, ezeknek eltartásáról ő maga gondoskodik. Legfeljebb a fiúgyerekek adnak valamit apja házánál, de azt is azért, hogy azzal visszaédesgessék.

N. J. meghalt, gyermeke nem maradt. Az egész hagyatékot pénzzé tették és úgy osztották fel egymás között a testvérek. Meghalt testvérének is voltak gyerekei, ezek azonban feleannyit kaptak, mint az élő testvérek maguk.

N. É.-nak meghalt az ura. Volt egy lánya, arra maradt a férj részéről az apai örök. A lány halálos ágyán úgy rendelkezett, hogy mindene az anyjáié maradjon. Az anya birtokba is vett mindent, mégis a férje családjával mindig kicsit adósnak érzi magát. Ezt az adósságot a férje részéről való rokonok halálakor törlesztgeti. Ugyanis, amint szegényebb rokon halt meg, ő vesz neki koporsót vagy valami kendőt, ruhát ad a ravatalhoz, kinek éppen mi hiányzik legjobban.

Igen öreg adatközlők szerint a múlt század hetvenes éveiben még többször lehetett találkozni azzal a szokással, hogy az apa rendelkezése szerint minden vagyonát a legfiatalabb fiú kapta örökbe, aki abból a többi testvért úgy fizette ki pénzen. Az utolsó ilyen példát 1870-ből tudják, amikor Gy. A., kinek négy fia volt, közülük a legfiatalabbra hagyott mindent. Úgy mondják, hogy nem volt általános ez a szokás, de azért szokás

volt, mert többek eszerint éltek. Ezzel volna kapcsolatban az a szokás, hogy a legöregebb fiú nem marad otthon, hanem vőnek megy el.

Előfordulhatott, kiváltkép a múlt században, hogy egy fiú nem akarta kivárni az osztást, hanem azt kívánta, hogy adják ki a részét, bár még a család egy kenyéren volt, ő maga ki akart válni. Ha az apa engedékeny volt, «jószívú», akkor esetleg adott valami, tetszése szerinti kis részt a fiúnak akár pénzben, akár földben. Ha szigorú volt az apa és nem akarta, hogy a család felbomoljék, akkor legfeljebb a fiát engedte kilépni a családból, jussot nem adott neki. A fiúnak meg kellett várnia, hogy az apa halálával kapja ki az őt megillető jussot.

A belsőséget *udvarnak* nevezik. Ennek az udvarnak kettős a jelentése. Az egyik tényleg az udvart jelenti a házzal. Amikor valakit «kifizetnek az udvarbú», azt jelenti, hogy a ház járandóságát, házrészét pénzben adják ki. De amikor a gyerek azt követeli apjától, hogy «gyógyíttasson az udvarbú» vagy «adja ki az udvarbú a jussomat», akkor már az egész vagyont jelenti. Az udvaron kívül van a *kert*, azok a pár száz négyszögöles darabok, mik különösebben az ármentesítések előtt gyümölcsös kertül szolgáltak. A kerteket kapták azok a gyerekek, akiknek az ősi udvarban nem jutott lakóhely. A lányok is eleivel ilyen, a község alatt levő kertet jussoltak csupán. Az udvaron és kerten kívül van a *határ*, vagy a *mező* és a *szőlő*, ami osztásra kerül. Az udvarjussot külön osztják a kertektől és a határtól, külön osztódik a szőlő is.

5. A tulajdon jegy.

Arra a kérdésre, hogy mit tartanak a legteljesebb tulajdonnak, a ruhát mondják, amit apától-anyától kapnak. Ide sorolhatók még az apró kézbeli szerszámok is (nőnél például a rokka, mosófa). Ezután következnek azok az ingóságok vagy akár ingatlan is, amit tulajdonosa maga szerzett. Tehet vele, amit akar, senki sem szólja meg érte; nem úgy, mint az *apai örökkel*, amit tovább kell adni az utódoknak. Tulajdona a férjnek felesége is. Ha sokat üti, rosszul bánik vele, megkérdezik tőle, hogy miért bántja, «mer az enyim» a felelet. Csakígy van

a gyerekekkel is. Vannak asszonyok is, akik úgy vélekednek, hogy a férj nekik ugyanolyan tulajdonuk, mint ők neki és ők is ugyanúgy megverhetnék, ha tudnák, de a férfi az idősebb. Ez csak a különbség. De azért, ha veszekedéskor az asszony enged s megkérdezzük, hogy miért, a felelet az, hogy «az emberé a kalap», «az asszony fölött az ember rendőközik».

A tulajdonigényt tárgyon, állaton jelölni szokás. A tulajdonjegy neve tárgyon *billeg*, állaton *jel*. Leggyakoribb *billeg* a tulajdonos nevének két kezdőbetűje; ezek mellé vagy gyakran külön is *iksot* tesznek. Az *iks* álló vagy fekvő kereszt, így nevezik a hatágú csillagot is. Ha, ami gyakran előfordul, két azonos kezdőbetűjű gazda volna, akkor szokás az egyiknek neve mellé *iksot* tenni. Ha az egyiknek ugyanazon objektumán *iks* van s a másikon is az volna, akkor valamelyik hűz az *iksbe* egy vagy két vonalat (csillagalakban) megkülönböztetőül. A jegy helye minden tárgyon meg van határozva, így meg van határozva, többé-kevésbé az is, hogy milyen tárgyra milyen jegy jön.

A jel, a bélyeg az, ami a tárgyat, baromfit gazdájának «megtartja». «Nem tartotta meg a billeg» mondják, ha mégis elviszik. Jelöletlen dolgot nem lehet keresni. Ha valaki keresni megy valamit, az első kérdés, hogy «minő billeg vót rajta». Ha jeltelen a keresett állat, tárgy, nem adják vissza. «Mér nem jelöte?» J. F.-né látta, amikor szomszédasszonya megfogta este egy csirkéjét. A szomszéd reggel piacra készült Komáromba. Átment hát egy ürüggyel hozzá és mintha csak véletlenül akkor látta volna meg csirkéjét a kocsiban, azt mondja, hogy ez a csirke az övé. «Ha a tied, hát vedd e», mondja a szomszédasszony. «Engedje e ke», mondja a tulajdonos. Hosszas huzavona után a szomszéd elhajtott a csirkével. A tulajdonos azért nem merte elvenni, mert nem volt jelölve és nem tudta volna tulajdonigényét mivel igazolni. Ha lett volna jel a csirkén, szó nélkül elveszi.

Az is előfordulhat, hogy a jelölt tárgyat «ejelölik», vagy «efordítják a jelt». Aki el akarja tulajdonítani, a más jelét, úgy igazítja, hogy az övének feleljen meg. A régi tulajdonos ilyenkor is hiába keresi jószágát. Meg is mondhatja az új tulajdonosnak «megáj, ejelöted a ludamot», de ez mind hiába, nem az övé az már többé.

6. Közös tulajdon.

Úgy tartják, hogy azé a termés, akié a töve. Ha tehát a szomszéd telkére áthajlik a fa ága, gyümölcse a fa gazdájáé. Vannak olyan gazdák, akik az áthajló ágról lehulló gyümölcsöt annak hagyják felszedni, akinek telkére hullik; amit azonban már rázni kell a fáról, azt ők maguk szedik le. De vannak olyanok is szép számmal, akik a hulló gyümölcsöt is maguk szedik fel, még akkor is, ha haragos szomszéd telkére hullott volna. Ugyanígy a mesgyén átfutó tők, áthajló kukorica s más egyéb termésre a *töve* gazdája tart igényt. Ezt az igényt a szomszéd nem tartja mindig tiszteletben és leszakítja a termést. Ha a tulajdonos számonkéri, hogy miért tette, hiszen az az övé, azt feleli rá, hogy miért hajlott át. Ilyen vitás esetekben előfordul az is, hogy a csósz tesz igazságot olymódon, hogy megfelezi a termést.

A más udvarán, hacsak nincs veteménnyel bevetve, mindenki átmehet, hogy ezáltal rövidítse útját. Él is ezzel a jogával mindenki, még olyanok is vannak, akik attól sem tartózkodnak, hogy haragosuk udvarán átsiessenek. V. A. megsokalta, hogy olyan sokan járjanak át az udvarán — közön fekszik a portája és azon nincs más közeli átjáró —, mikor újrafonta pár éve kerítését, fonott egy nagy kaput is, amit szépen becsukott. Az átjárók száma azonban ezáltal semmit sem csökkent, sőt a tulajdonosnak még az a bosszúsága is meg lett, hogy az átjárók a kaput nyitva hagyták maguk után. Ő egy darabig csukogatta, végül elunván, kidobta a kaput.

Az utcát mindenki magáénak tartja. Ha sok a trágya az udvaron és nem fér el benne, kirakják az utcára. Így tesznek a kóróval s mással is. A feltétel csupán az, hogy az arrajáróknak elegendő hely jusson, amin közlekednek. Szűk utcák, közök lakói inkább szoroskodnak a kis udvaron, de nem rakodnak ki.

Amikor 4—5 lakó volt egy udvarbari, azok közösen készítettek kutat maguknak, amit közösen használtak és gondoztak. Most már csak kistelkű közeli szomszédok készítenek közös kutat. De egy-egy gazda kútjára, ha az különösképpen jóvizű, járhat az egész falu. Nem bánják, ha sokat merik a vizet, mert annál jobb lesz. Idegen ház kútjára mindenkor be lehet menni,

hacsak a kapu nincs bezárva. A kutat gazdájáról nevezik; mivel a tulajdon többnyire nem egy emberé, ezt is többesben mondják: Endrédiék kútja, Balláék kútja.

A közlegelő mindenkié, akinek *jussa* van benne. A jussal tulajdonosa úgy gazdálkodik, amint akar; ha akarja eladja a «legelő jussát»; ez olyan helyen szokott előfordulni, ahol «kevesebb a marha, mint a juss».

A halászás régebben is, ma is gyakran megy közösen. Szokott úgy lenni, hogy egyiké a víz, másiké a szerszám: ilyenkor a fogott halat megfelezik. Akkor is feleznek, ha másnak mennek el halászni a más szerszámjával. Amikor a halászok «össze vannak áva», akkor is feleznek, amikor csak az egyik halászna.

Különösen férfiak szoktak közösen felvállalni munkát: ezt ki-ki a maga szerszámjával végzi, a munkára együtt indulnak együtt jönnek belőle haza, a keresetet felezik. Többnyire famunkát szoktak közösen vállalni.

Jóbarátok, komák, akik gazdaságilag egyforma szinten állanak, szoktak közösen vásárolni gazdasági gépeket. A gépekre közös a kiadás, ki-ki használja őket a magáén, a javítás terheit megosztva viselik.

7. Szellemi tulajdon.

Beszélhetünk szellemi tulajdonról is. Azt szokták mondani ezzel kapcsolatosan a községben, hogy «az én kalapommá ne köszönjön más». Ha valaki tud egy mesét, mondát, nótát; igen megneheztel érte, ha más eltanulja tőle és az ő nevének megemlézése nélkül adja tovább, «hát azér haragszik mindenik, ha az övét elsajátítják», márpedig egy nóta szinte olyan tulajdon, mint a zsebkendő. Ugyanígy vannak gyógyító eljárások, füvekkel való bánásmódok, amiket nem adnak ki; ők maguk nagyon szívesen megcsinálják másnak, de a módot, ahoggy csinálják, nem árulják el. Vannak ügyes varróasszonyok, akik az applikációs munka alá tudnak szabni, még inkább tudtak. Ezek sem adták ki tudományukat, ami csak a fejükben volt ugyan, de eszébe se jutott volna senkinek sem «lenézni», «hiszen az övék volt». Ez a készség annyira az asszonyok tulajdona volt, hogy nem egy mintát róluk neveztek el. Így van «nagy-

katis» minta, van Csongrádi Örzse mintája), «Nagy Kati metillíse» és így tovább. Vannak különös készségek a konyhamesterségben is. Egy asszony, P. Gy.-né tud tortát készíteni. Eddig készített is szívesen mindenki másnak, de most már nem süt másoknak, mert fél, hogy eltanulják s megcsinálják. Egy másik asszony olyan mákosrétest tud csinálni, mint senki más. Hiába kéri, nem vallja ki senkinek titkát. Legutóbb egyik komaasszonyának mégis elmondta és most ketten őrzik a sajátos rétes titkát.

8. Talált tárgyak.

Aki mit megtalál, igényt tart hozzá, kiváltképp akkor, ha még valamennyit gondolja is. Betéved például az udvarra egy idegen csirke. Jel nincs rajta. Pár napig etetik, s máris új gazdáié. Ha jön is érte igazi gazdája, nem adják át neki, mert egyrészt nem tudja semmivel sem bizonyítani, hogy az övé, nem lévén rajta jel; másrészt már az új helyen gondozták, etették. Ha valaki megtalál a közös legelőn, föld szélén egy gondozatlan kis gyümölcsfát, kiveszi, elviszi a magáéra, ott elülteti, gondolja, s a fa az övé. V. M.-né mondja, «találtam egy körtefát, osztán szípen főnyesegettem — a hullámtérbe —, oszt egy másik evitte onnand, osztán követtem rajta, de nem adta vissza, pedig az az enyim vót.»

Akármi uratlan dolgot föl lehet venni és hazavinni. Azé lesz, aki megtalálta. Ha például egy kapát találna valaki, ami egy kocsiról leeshetett, némi alakítást végez rajta, hogy eredeti gazdája ne ismerjen rá: új nyelet üt bele s a lapjára a maga nevét véseti. Ha jó ustort talál, kicseréli annak is a nyelét, vagy ha éppen az volna jó, akkor új szíjat köt rá.

Ha valakinek udvarába betéved egy raj méh, azt befoghatja, hacsak tulajdonosa nyomon nem követte. Ebben az esetben ugyanis azé. Ha a tulajdonos később ér oda, mint a raj, már nem kell neki kiadni, mert «a méhecske nincs jelőv».

Ha sebesült vadat találnak, elűthetik és hazavihetik, — így vélekednek a régiek. A fiatalok azt mondják, hogy azt oda kell adni a vadőrnek, mert a parasztok nem vadászhatnak a más vadászterületén. Az öregek nem vitáznak a fiatallal, de mikor ez elmegy, megerősítik a gyűjtőt abban, hogy az őket illeti,

«csak úgy van az, hogy az vigye el, aki éri, bolond vóna, ha otthagyná». «Nem azé a nyúl, aki megfogja, hanem, aki megeszi.» A böngészést ismeri a martosi, bár nem nagyon él vele, csak amióta sok az idegen, szegény földetlen bevándorló (40—50 éve szivárognak be), azóta terjedt el. Ezek az idegenek mennek kalászt szedni, mit csak hordás után szabad. Krumplit böngészni nem szabad, kukoricát és szőlőt szabad szedés után. Fát szedegetni a martosi szegénység is eljár az árterületre. Ilyen útra csak gereblyét szabad vinni, baltát vagy fűrész nem. *Hárítás* a neve a lehullott galynak, mit gereblyével *essze-hárigatnak*, kévébe kötnek és hazavisznek. A fát akkor szedhetik, amikor a fávágók már elmentek róla. Ugyanígy mehetnek nádat is szedni, amikor a nádvágók már befejezték rajta munkájukat.

9. Részesedés.

Szokás volt azelőtt, ma egyre ritkábban a borjút kiadni borjából. Úgy mondják, hogy «veszek egy borjút oszt kiadom borjából». Borjút gazdáktól szoktak szegényebbek elvállalni azért, hogy szaporulata, három év alatt három borja, az övék legyen. A gazda sokszor a maga borját adja oda, de szokott venni is erre a célra. Ilyenkor tizenkét hetes korában adja oda a borjút a *nevellőnek* s a borjú addig marad annál, míg, mint tehen, háromszor nem borjázik. Erre az időre az állat ellátása és minden kiadás rá a nevelőt terheli; ha a három egymásra következő év valamelyikén a tehen nem ellenék, akkor a tulajdonos arra az évre megfizeti a nevelőnek a tartásdíjat. Három év letelte után a nevelő visszaadja a gazdának a tehenet. Előfordul, hogy nem egészen fiatal, hanem kétéves borjút adnak oda nevelni, ilyenkor már két borjú után vissza kell adni.

A disznót feléből szokás kiadni. «Kiadtam a disznómat feliből», mondja a gazda, aki hasas disznót ad oda egy szegényebb sorsúnak. Olyan disznót szoktak kiadni, amelyik már többször és sokat ellett. A *nevellőnél* a disznó megellik, az hat hétig neveli a malacokat, azután megfelel a gazdával. A «közös» malacot, a páratlant az veszi meg a másiktól, aki akarja. A malacokkal együtt vissza lehet a disznót is adni, de ott is maradhat a nevelőnél új ellésig.

A gazdasszony libáit szokta kiadni két-háromhetes korukban ludastól. Ebben az esetben tavasztól ősziig, októberig vannak a libák a felesnél, egy szegényebb asszonymál, aki gondozza őket. Kopasztásukkor kijön a gazdasszony és felezi a tollat; beszolgáltatáskor is a gazdasszony megy el felezni. Ha ilyenkor akadna «közös», vagyis páratlan liba, a rendes gazdasszony a felesnek adja. Ha az ilyen «felibe kiadott» libák közül elvész, az a feles kára, ha eldöglik, a gazdasszonyé, mert ez nála is megeshetett volna. Az eldögölt libának levágott lábait meg kell mutatni a gazdasszonynak. Ha a gazdasszony időközben úgy találja, hogy a felesasszony nem törődik a kiadott libákkal, bármikor elviheti tőle, anélkül, hogy valami kártérítést is adna.

Igen sok esetben a munkás ma sem bérért dolgozik, hanem terményért, aminek a betakarításán segédkezett. Az aratók részesedésért dolgoznak. A múlt háborúig minden tizenegyedik kereszt volt az aratóé; csak sokszor előfordult, hogy az aratók éppen a tizenegyedik keresztet sokkal nagyobb kévékből rakták, mint a többit. Ezért azután áttértek a mázsára, vagyis arra, hogy a kicsévelt szemből kapják meg részüket: a kilencedik mázsa az aratóé, ha kommenció nélkül dolgozik, kommencióval a tizedik. A szüretelők szőlőt kapnak munkájukért. A szőlőmennyiséget nem szokták előre kialkudni, rábízzák a gazda tetszésére. Rendesen megtöltik a szüretelő edényét. Amíg voltak nagyobb gyümölcsös kertek — a vízszabályozásokig —, addig érés idejére fogadtak fel kertpásztorokat, akik éjjel-nappal vigyáztak a gyümölcsösre. Ezek is gyümölcsöt kaptak a szolgálatukért, többnyire a hulló gyümölcsöt alkudták ki. Mostanában a gyümölcszedő egynapi szedésért egy kosár gyümölcsöt kap. A krumpliszedő kétnapi munkájáért kap egy zsák krumplit; a kukoricaszedő ugyancsak kétnapi munkáért egy zsák kukoricát.

10. Csere.

Igen élénk a községben a cserelés; bár a múltban még élénkebb volt. A századvégi ármentesítésekig az évenkénti négy-ötszöri árvíz miatt alig termett valami. A községben halászott mindenki s a halat nemcsak pénzért adták el a helybe jött «fisér»-eknek, hanem jórészét az asszonyok elhordták

batyuban cserébe. Bejárták vele a környék nem halász községeit s adták lisztért, kukoricáért, gyümölcsért, amiért tudták. Sokszor az üzletekben fűszert is cseréltek rajta.

A helybeli kereskedőkkel búzán vagy kukoricán cserélgettek; ez is inkább a metszések előtt történt, amíg nem volt olyan nagy a jómód, mint ma. A gazdasszony a búzát, kukoricát mindig úgy lopta férjétől egy-egy köténnyel s úgy szaladt az üzletbe, hogy egy kis sót, lekvárt, gyufát cseréljen rajta. Volt, aki a kocsmába is úgy vitte, hogy magának és urának pálinkát cseréljen rajta. A fiak bátrabbak voltak a lopásban, mert ők nem kötényszám vitték a búzát, hanem zsákszám szedték éjszaka, amikor apjuk aludt. Ők is a kocsmába hordták. A csereviszony a fűszerkereskedővel mind a mai napig fennáll, csak ma leginkább tojást visznek neki s annak az árán vásárolnak.

Szokás a búzát egymás között is cserélni, különösen, mikor valami új vetőmagot kedvelnek meg. Például ma mindenki bánkúti búzát akar vetni s erre cseréli a maga tiszavidéki vagy Székács-féle búzáját. Az ilyen csere i: i arányban történik, így vannak a kukoricával is.

Gyakran cserélnek a gazdasszonyok kotlóstyúkot. Egy kotlósért egy tojós tyúkot szokás adni. Van, aki a kotlós alá való tojást is cseréli. Ezt már nem mindenki teszi szívesen, mert fél, hogy a tojással a hasznot is elviszik. Szokás kotlóst egy tyúkalja kacsatojáson is cserélni, amikor a kotlóst azért kérik, hogy kacsatojáson üljön (ma, hogy a kacsatojás ára felment, nem adnak egy egész tyúkalját, csupán négy darabot).

Gyümölcsöt nem szokás cserélni; ha valaki megkívánta a másikat, vesz tőle pénzen.

Annál gyakrabban cserélgetik a női ruhákat. Különböző korokban különböző ruházatot hordanak az asszonyok, amihez a legegyszerűbben úgy jutnak, hogy elcserélik a másikkal. Férfiruhákat nem szokás cserélni, azt inkább vásárolják pénzen.

Igen sűrűn cserélgetnek virágpalántát is. Az egyiknek jácintja van, cserél rajta sárga ibolyát vagy, amit éppen megkívánt a másik kertjéből. A virágmag vagy veteménymag nem egészen csere tárgya. Azt ajándékképpen adják, úgy azonban, hogy a termésből ad valamit érte, aki kapta. Ez nem jár, de illő, hogy «ne feledkezzenek meg» arról, akitől ered.

Nemcsak a martosiak jártak idegenbe cserélni és cserélnek helyben, hanem hozzájuk is jártak és járnak idegenek. Így mindenekelőtt a fazekasok, akiknek kicsi edényét kétszer-háromszor töltik meg búzával, a nagyot egyszer. Cserélnek cserepet rongyon is. «A csehek alatt» jártak az *ómás tótok*, amennyi almát adtak egy tálban, annyi gabonát töltöttek helyébe. Ugyancsak a tótok hozták a nyírágsöprüket, sütőlapátot, gereblyét, villát, stb.-t, miket szintén gabonán cseréltek.

11. Kölcsön.

Szomszédok között igen gyakori a kölcsönzés, bár a kevésbé barátságosak úgy nyilatkoznak róla, hogy kölcsönkérni még mindig jobb, mint lopni, «mer am még mindig a tisztesség útján van», — mégis általános az, hogy szívesen kérnek és adnak kölcsön. A kölcsön megtagadása igen nagy barátságatlanságot jelentene az egyik oldalról, s a másik oldalról haragot eredményezne.

Leggyakrabban háztartásbeli dolgokat kérnek kölcsön. Kenyeret például, ha sütés előtt elfogyta. A frissből nyomban ugyanannyit visznek vissza. Egyesek szeretnek kovászt kérni, ezt azonban kevesen adnak, mert azzal a hasznot adnák ki a házból. Disznóöléskor a küldött kóstoló kölcsönnek számít, amit mindenki ugyanannyival viszonz. Még a haragos is kötelességének tartja, hogy küldjön annak, akitől kapott. Szokás ölés előtt zsírt, szalonnát kérni kölcsön, 1:1 arányban kell visszaadni az újból. Kevéssel új előtt, pünkösdi táján kérnek kölcsön búzát, szalmát azok, akiknek már nincs. Adnak kölcsön kinyótt kenderet is azoknak, akiknek nem termett. Ilyenkor a pozderjás kenderet kéveszámra adják, az áztatottat kilóra. Szokás cérnának való meggerebenezett kenderet is kérni. Vásznat is kérhetnek kölcsön olyanok, akiké még nincsen megszőve. Nem mindig ugyanazt adják vissza, hanem megegyezés szerint mást is szövethetnek a kölcsönadott darabokért. Ha egy utcában van egy háznál például egy húsdaráló, akkor öléskor minden utcabeli megy érte elkérni. A daráló gazdag családé, így nem adnak érte semmit sem vissza, ha szegények lennének, egy kis kóstoló járna érte; ugyanígy a hurkatöltőért. Ha szegényebb-

től kérnek kölcsön üstöt lekvárt főzni, vagy zsírt olvasztani, akkor abból, ami benne készült, visznek neki érte egy kis kóstolót. Az is előfordul, hogy elromlik a kemence s a máséban kell sütni. Ilyenkor az, akinek a kemencéjében sütnék, színtéri belerakhat valamit a másiktól kifutott kemencébe. Szokás kotlóstyúkot is kölcsönkérni vagy ülős ludat. Szívességből is adják vagy egy napi munkáért. (Ha az ilyen kölcsönadott tyúk vagy lúd a tojáson döglik el, másikat kell helyette adni, ha akkor pusztul el, amikor fönn jár, nem kell érte semmi, mert gazdájánál is elpusztulhatott volna.) De nem volna sohase vége, ha felsorolnánk mindazt az apróságot, amit kölcsönkérnek. Még csak annyit, hogy meszelőt hiába kérne valaki, azt még kevésbé kapna, mint kovászt, mert «abba má babonaság van».

Ha valaki a gazdaság szerszámából kér kölcsön, rosszabb néven veszik, mintha csak a háztartásból. Kisebb szerszámot, csákányt, lapátot vagy más ilyesmit ellenszolgáltatás nélkül adnak oda; de ha már kocsit, vetőgépet, rongálásnak jobban kitett nagyobb értékű tárgyakat kérnek, azokért kell egy-két napi munkával szolgálni. Ha a vetőgépet nem otthonról vinnék el, hanem csak a föld végéről, nem jár érte semmi. Borprést is szoktak kérni. Ilyenkor a kölcsönkérő vagy meghívja a gazdát és együtt isznak a mustból vagy pedig küld nekik vissza a préssel egy üvegrevalót. Adnak kölcsön állatot is, így lovat, ökröt nem. Ilyenkor a tulajdonos rábizza állatját a kölcsönkérőre, akinek azt megetetve kell visszavinni és amikor emennek lesz szüksége az övére, visszaszolgálni.

Ha a kölcsönbe adott tárgy megrongálódna vagy egészen tönkremenne, újjal kell pótolni. Ha ugyanolyan nem kapna a kölcsönző, megmondja neki a tulajdonos, hogy mit vegyen helyette. Gyakran előfordul, hogy megrongált állapotban viszik vissza a kölcsönzött holmit. Rövid nehezteléssel válaszolnak rá.

Pénzt is szokás kölcsönkérni, ezt is jóismerősök egymástól, akik között a hitelező megbízik az adásban. A kölcsönadott pénzért félévig semmi sem jár, legfeljebb egy napi munka; azontúl már valami kamatot szednek (ma 12%-ot). Újabban, hogy kevesebb a bizalom, szeretnek valami biztosítékot kérni a pénzre. Így például negyven pengő tartozásért egy ember ottfogta magánál a másíknak 12 darab zsákját. Egy másik

adós, akiben nem nagyon bíztak, fölajánlotta biztosítéku egy borját. De olyasmit nem vesznek el szívesen, ami enni kér, így nem vitték el a borjút, csupán megállapodtak abban, hogyha nem vinné vissza a pénzt, övé lesz a borjú. Egy másik adós tíz zsák búzát vitt biztosítéku a hitelezőnek.

A kölcsönnel kapcsolatosan ismerik a kezességet is. Kezesnek elmenni senki sem köteles; így ennek visszautasításáért nem is haragszik meg senki. Legelőbb rokont, nagybácsit szokás felkérni; vannak, akik mindjárt komához fordulnak. A kezességet nem fogadják el ingyen, elmennek kéretlenül is dolgozni érte napokat.

Amint a kölcsönt, a kezességet sem szokás írásba foglalni. Elég ha a kezes, vagy még inkább a kezesek (vannak, akik két kezest kívánnak) csak élőszóval mondják meg, hogy ha «ő nem fizet, maj fizetek én».

12. Ajándék.

Amikor látogatóba mennek, szokás cukrot vinni olyan házhoz, ahol gyerek van, vagy gyümölcsöt, kalácsot. Ameddig ekkora bőségben nem voltak, sátoros ünnepeken az egymást látogató rokonok vittek egy kis kalácsot oda, ahova mentek azzal, hogy «én ilyet sütöttem». Ha a látogatónak volna gyereke, akkor zsebkendőjébe kötnek viszonzásul valami kis süteményt a gyerek számára. A szokás ma már odaalakul, hogy a gazdagabb visz a szegénynek valamit.

Amikor valaki nagybetegen fekszik, visznek neki bort, pálinkát, süteményt; attól függ, hogy milyen a betegsége. Ezt az ajándékot akkor viszonozzák, amikor a látogató kerül hasonló helyzetbe.

Szokásban van haláleset alkalmával is az ajándékozás, így például, ha a gazda hal meg, a gazdasszony a ház szegényeinek ad utána egy-egy rosszabb ruhadarabot, a párnát, derék-alját, amin a nagybeteg feküdt. Ha egyetlen leány hal meg, akkor anyja, két-három hónapra a haláleset után ajándékoz leánypajtásainak egy-egy ruhadarabot a halott után, kinek egy kötényt, kinek egy kendőt. Régebben, mint mondják, jobban élt az a szokás és nemcsak a silányát ajándékozták a halott ruháinak, hanem a javát is.

Gyakori a csecsemő, gyermek kinőtt ruháinak elajándékozása is. Amikor az anya már nem számít több gyerekre, akkor szokta elajándékozni, komának, rokonnak a kis ruhákat.

Legnagyobb az ajándékozás jegyesség, lakodalom idején. Már az udvarló legény is hordja az ajándékot a leánynak; régebben kivált kép ezüstgyűrűt, pántlikát, cukrot, narancsot. A leány viszont zsebkendőt ajándékoz neki és mossa a szennyeseiket, ugyancsak ajándékképpen. Sokkal fontosabb ezeknél a *jegy*, a *jegyajándék*, amit a vőlegény ad a menyasszonynak és viszont. Ez a jegyajándék ahhoz van szabva, hogy milyen a leány: gazdag leánynak gazdag ajándékot adnak. A szabályszerű jegy (ma már nem adják mind) a következő: *fidel* nevű sálalakú, díszes fehér kendő, aranycsipkés főkötő, aranycsipke a homlokra és főkötőkötő. Ha nagyon gazdag a leány, ezeken felül még aranycsipkés kendőt is küldenek, amit azután dupla jegynek mondanak. A menyasszony viszont ajándékoz a vőlegénynek két zsebkendőt és egy jegyinet. Ha őneki dupla jegyet küldtek volna, úgy illik, hogy ő is duplán küldjön, tehát két inget ad. Ad ezenkívül a menyasszony a vőlegénynek egy bokrétát a kalapjára és díszes szalagot a kabátjára. De a menyasszony nemcsak a vőlegénynek ajándékoz, hanem a két vőfélynak is egy-egy olyan díszes zsebkendőt, mint a vőlegénynek és bokrétát a kalapjukra; ad a két násznagynak egy-egy fehér zsebkendőt, a vőlegény apjának szintén egy fehér zsebkendőt, az anyjának azelőtt egy főkötőt, most egy fejkendőt. Ha van leánytestvére a vőlegénynek, az fejkendőt kap, a fítestvére zsebkendőt.

Ajándéknak számítható a mórings is, amit második házasságkor ad az özvegy nőszülni akaró férfi az ugyancsak özvegy asszonynak. A mórings földből, lakásból, esetleg tehénből áll.

13. Adás-vétel. Zálog.

Az adás-vétel a községben minden formáság nélkül történik, parolázás csak vásári alkudozásnál van. Itt benn a vevő és eladó megbeszéli a vételárat s az alku végén a vevő leteszi a foglalót. Azelőtt a foglaló nem volt nagy összeg, nyomban elmentek rajta a kocsmába és megitták áldomásul. Újabb a

nagy «borsos» foglaló, amit a vevő azért ad, hogy megduplázva, sokat kapjon vissza, ha az eladó elállna az eladástól. Általában az adás-vétel legfontosabb momentumának a foglalózást tartják. Vannak olyanok is, akik külön kikötik az áldomást. Az áldomásban részesítik azokat is, akik az alkunál jelen voltak. Ha közvetítő is szerepelne, azt is meghívják az áldomásra, — ez minden díjazása. Szoktak látatlanba is venni csekélyebb értékű vagy igen jól ismert dolgokat. Akkor is vesznek látatlanba, amikor az eladó nem ismeri a piacot. Ilyenkor a vevő nagy foglalót tesz le, tanúkat is visz, akik előtt kijelenti, hogy duplán kell a foglalót visszaadni, ha az eladó elállna a vételtől. Mikor az eladó rájön arra, hogy becsapták, hasztalan mondja a vevőnek: «hej az anyád istenit becsaptak» — «minek hagytad magad, te is ember vagy», a válasz.

Zálogot csak egy esetben ismernek, azt is inkább a múltból. Az árvizes időkben a martosiak az urasági legelőkre jártak éjjel a lovakkal. A csósz legtöbbször magát a lovat fogta ott zálogul s másnap mehetett érte gazdája kiváltani. Az is szokása volt a csósznek, hogy tilosban járó leányoktól, asszonyoktól elvegye kendőjüket zálogba, amit azután ki kellett váltaniok.

14. Móringlevél, végrendelet.

Móringolni, móringlevelet íratni közjegyzőnél, jegyzőnél szokás. Nem tudnak róla, hogy valaki helybeli, tehát nem hatósági közeg előtt «móringot vóna az asszonynak». A móringszót magát nem igen használják, bár ismerik, inkább úgy mondják, hogy «ráíratott egy darab földet», «ráadta a nevre még életibe, egy tehenet is adott hozzá». A móringot özvegy ember adja özvegyasszonynak, amiért hozzámegy második asszonyul. Azt mondják, hogy azért adja, «mer annak má nem muszajna férjhő menni, azér a férfi megveszi, mer a férfi nincs meg magábo, as se nem süt, se nem főz, annak muszáj asszonyt szerezni». Minél jobban szeretné az ember az asszonyt, annál többet irat rá. A móringlevelet az ilyen második asszony féltve őrzi holtáig, szívesen meg is mutatja, hogy lássák, milyen sokat adtak érte.

Mikor valaki úgy érzi, hogy halálos beteg, hogy már nem

él sokáig, üzen négy tanúért. A négy tanú közül kettő előljáró kell hogy legyen, a többi lehet asszony is. Emlékezés óta mindig négy tanú előtt végrendekeztek. A tanúk megjönnek, a hozzátartozók kimennek a betegszobából. A beteg megszólal. . . «én azért híttam ide az előljáró urakat, hogy el akarom hagyni azt a kis vagyonomat, legyenek tanúk az én halálom után . . . » vagy ilyesmit mond . . . «én akarok rendőközni a vagyonommal, mer már én úgyis látom, hogy meghalok . . . » ezután egyszerűen felsorolja, hogy mit kinek szán . . . «rakottyási dülöt feleségemnek hagyom, a fíjammal meg nekihagyom a házat, udvart, ingóságot, de a feleségem míg él, annak is meghagyom az élvezetet . . . » stb., stb. Szokás, hogy a végrendekező külön hagyja el az ingóságokat «minden mozdíthatót a házban»; ingóság az állatállomány is. Szokás, ha van két ló és egy tehen, akkor a lovakat a fiúnak, a tehenet a feleségnek hagyni, míg él. Amikor a végrendekező befejezi a hagyakozást, hozzáteszi végezetül «ez a kívánságom». Erre a tanúk köszönnek és csendesen ahogy jöttek, kimennek. Kinn a közeliak rögtön hozzájuk fordulnak és kérdezik, hogy mit hagytak rájuk. A tanúk, bár úgy tudják, hogy nem szabadna megmondani, mégis megmondják az unszolásra, hogy «neked ezt hagyta, neked meg ezt». — Vannak előljárók, akik hazamenvén *Szóbeli végrendelet* címen leírják, amit hallottak, nehogy elfelejtsenek valamit belőle. Úgy tudják, hogy a szóbeli végrendelet csak három hónapig érvényes, ha nem halna meg a végrendekező, újat kell tennie. Van ember, aki háromszor is végrendekezett, amíg meghalt. Azt is tudják, hogy a jegyző előtt tett végrendelet örökös, mégis igen kevesen élnek vele; csak azt a végrendeletet szeretik, amit «tanúkkal csináltak».

Az e fejezetben foglaltakból látható, hogy Martoson a tulajdon tárgyai 1. mozdítható és 2. mozdíthatatlan javak. A tulajdonos 1. individuális és 2. kollektív. A tulajdonnyerés módjai az 1. occupatio (primi occupantis), 2. a munka, 3. a részesedés, 4. az örökösödés, 5. a csere- és 6. az ajándékkereskedés, valamint a vétel.¹ Megtaláljuk tehát az archaikus jognak alap-

¹ *W. Schmidt: Das Eigentum auf den ältesten Stufen der Menschheit. I—II. 1937. I- kötet, 24 lap ff.*

elvél tekintett valamennyi primär tulajdonszerzési módot s a teremtést, a szedést, megfogást és ezenfelül magasabb műveltségi fokra utaló jelenségeket, mint amilyen az örökösödés, a csere- és ajándékkereskedés. A probléma a következőkben az lesz, hogy mi az individuális és mi a kollektív, illetve a familiáris tulajdon a községben. Igyekeztünk az itt közölt fejezetekben kifejteni, hogy minden mozdítható és mozdíthatatlan, valamint a munka is családi vagyon, egyéninek csupán a ruhák és egy-két szerszám tekinthető. A falubeliek maguk is a ruhát tartják a legteljesebb, sőt egyetlen teljes tulajdonnak, bár egy furcsa kettősség még ezen a téren is kimutatható. A ruha egyrészt tényleg annyira tulajdona gazdájának, hogy a javát vele is temetik, másrészt azonban elprédálásától mégis tartózkodik, mert a gondolat, hogy örökül hagyja következő nemzedékekre, nem engedi. A tulajdonosnak megfelelően a tulajdonjegyek is kétfélék: a ruhákon található jegyek egyéniek, míg minden többi tárgyon családi vagy ház jegy² található. Mivel nem a személyeknek, hanem a háznak, családnak jegyét teszik a java objectumra, nem is az egyén, hanem a család tulajdonigényét fejezik ki velük. A tulajdonjegyek maguk universalisak,³ mindenütt megtaláljuk őket, ahol elkeveredhető dolgok vannak. Ugyancsak universalis a megkülönböztetés az állatra és házi eszközökre tett jegyek formája és elnevezése között is.

A közös tulajdonban kiemelkedő szerepe van az ősi öröklött birtoknak, melynek megőrzésére az egész faluközösség vigyáz, szemben a szerzett tulajdonnal, melynek megtartása inkább csak a családi becsület kérdése.

A magántulajdon a közös tulajdonon belül újabb fejlemény, szinte csak most van kialakulóban; az öregek hagyomány-érzéke sokszor még tiltakozik is ellene.

A magántulajdon kialakulása valójában a nők tulajdon-

¹ *Thurnwald*: Lehrbuch der Völkerkunde. 1939. 285 lap.

² A ház jegy kifejezést nem szabad összetévesztenünk a csak formailag megfelelő német kifejezéssel, a Hausmarke-val. A magyarságnál, amint ezt *Ruppel*: Die Hausmarke (1939. 46. lap) című munkájában helyesen megjegyzi, nincsenek tulajdonképeni Hausmarke-k, melyek egy egész nemzetség tulajdonigényét fejeznék ki, nálunk a Hof marké van meg, ez sem közös falu jegy alakjában, hanem mint egy családnak, egy háznépének, esetleg egy egyénnek jegye.

³ *Frhr. von Künssberg*: Rechtliche Volkskunde. 1936. 144 lap.

igényeinek kialakulásával jár együtt. A patrilinearis alakulás szükségszerűen megvon minden tulajdonjogot a nőtől.¹ De, továbbmenve, nemcsak tulajdona nem lehet a nőnek, hanem maga felől sem rendelkezhet férje családjában. Ha például édesanyja valamilyen munkára szeretné lányát igénybe venni, akkor előbb el kell kérnie nászasszonyától, a fiatalasszony anyósától. Ugyancsak el kell kérni, ekkor azonban már a férjtől a táncban is. A patrilinearis irányzat lazulása hozza magával természetes következményeképpen a tulajdonban történő lazulásokat, változásokat is. Amennyiben a nőnek, a legújabb időben módja nyílnék különvagyon gyűjtésére, az ehhez szükséges tőke nem az övé. (A ludakat többnyire csak kölcsönbe kapja az anyjától, földet is egy-egy időszakra kap csupán használatra apjától.)

Az örökösödés az apa jogú berendezkedésnek megfelelően fiágon terjed. Előbb örökölnék a fiak, azután az unokák, harmadsorban a testvérek, negyedsorban ezek gyermekei. Régebbi időből származó emlékek szerint a törzsöröklés² szokása is ismeretes gyakorlat volt Martoson. A törzsöröklés megléte mellett szólnak azok a jelenségek is, melyek szerint a legidősebb fiúnak el kell mennie a háztól vőnek vagy mesterséget tanulni. Összekapcsolhatjuk ezzel, bár nem szükségképpen azt a talán újabb, a törzsöröklés helyébe lépett kedvezést, amiben a legfiatalabb fiúgyereket részesítik.

Az örökösödés ősi soron minden vonalon patrilokális, a vőül ment férfi viszi és adja tovább gyerekeinek felesége vagyonát.

A munka című alfejezetben láttuk, hogy férfi és nő bizonyos szakismeret összességét képviselik, külön-külön. Az egyes munkálatok elvégzése nemekhez kötött s a szokás áthágása nevetségessé tesz vagy a közösség megrovását vonja maga után. A külön, maga hasznára való munka fogalmát csak az egyedül élők ismerik, családban minden családtag a másikért is dolgozik.

A cseregazdálkodás igen kiterjedt és eleven jelenléte kezdetleges gazdálkodási állapotok megrögzöttségét mutatja. A köz-

¹ *W. Schmidt*: The Position of Women with regard to Property in Primitiv Society. *Americ. Anthropologist*. XXXVII. 244.

² *Mattyasovszky M.*: Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás (Budapest, 1904) című munkájában szintén megemlíti Ógyalla vidékéről, tehát a közvetlen szomszédságból a szokás előfordulását (328 lap).

ségen belül a pénz egymás közötti kereskedésben alig-alig forog, — láttuk a közelmúltban még üzleti fizetőeszköz sem a pénz volt elsősorban. Ez a megrögzöttség azonban cseppet sem jelenti a rugalmasság hiányát. Az időszakonként felkerülő új és új csereeszközök zökkenő nélkül lépnek a régi helyébe: amikor hal van bőségben, azzal cserélnek, amikor sok a kukorica, azzal, amikor pénz van bővében, azzal gazdálkodnak. Megjegyezzük, hogy a legújabb időkben, napjainkban, amikor ismét kevesebb a pénz vagy annak vásárlóértéke, visszatérnek a cserekereskedésre a városi kereskedőkkel kapcsolatban és apróbb-nagyobb iparcikkek vásárlására indulva nem pénzzel rakodnak meg, hanem tejtermékekkel, baromfival, liszttel.

Példáinkból láttuk, hogy az ajándék mindig a viszonyosság elvén alapul, bár ajándéknak minősítik, akár cserének is vehetjük, mit ugyanolyan értékű cseretárggyal, «ajándékkal» kell viszonyozni.

Érdemesnek tartjuk felhívni a figyelmet a részesedésre, különösen az állatnevelésre, illetve neveltetésre, melyben alkalmasint ősi gazdálkodási mozzanatok maradtak fenn napjainkra.

Tudjuk, hogy a végrendelet a parasztság körében igen új forma, éppen ezért ne is csodálkozzunk, ha annak semmi «hagyományos» formáját nem találjuk. Mivel a végrendelet érvényesítése a hatóság előtt történik, szükséges, hogy az attól megkövetelt formában éljen.

Tanulmányom befejezésekor jegyzem csupán meg, hogy a jogszokások gyűjtésekor és közlésekor mindig *Thurnwald* szavait tartottam szem előtt. Szerinte «Das Recht beginnt daher beim Vertrag, die Rechtsverletzung beim Vertragsbruch. Der Vertrag wird . . . Bestandteil der Weltordnung, daher heilig. Der Vertragsbruch wird als Bruch der Weltordnung, daher verdammenswert empfunden).¹ Tekintettel voltam arra a megállapítására is ... «Das Recht ist aber eine Funktion des Gesellungsleben und der Geisterverfassung des Volkes. Andern sich diese Voraussetzungen, so muss auch das Recht sich wandeln . . .»

¹ Die menschliche Gesellschaft. V. kötet. Werden, Wandel und Gestaltung des Rechtes. 284. lap.

«Die wissenschaftliche Aufgabe für den Völkerkundler liegt klar im Eindringen in die Gesellungsbedingten und durch die Geistesverfassung gegebenen Voraussetzungen der Rechtsordnungen von Sippen, Dörfer, etc)»¹

Adatközléseink alapján igazolva láttuk a már többször idézett *Richard Thurnwaldnak* azt a megállapítását, mely szerint azoknál az intézményeknél, melyek a biszexuális társulások birodalmába tartoznak, az előrehaladás igen gyenge; ami van, az sem tekinthető fejlődésnek, mint más berendezkedéseknél, például a tulajdonnál, ahol a gazdálkodás, technika és a tudás felhalmozott kincsei már erős befolyást gyakorolhatnak.² A viszonylag magas civilizációs szintén élő községlakók, a marto-siak, házassági kapcsolatai és rokonsági rendszere között számos olyan jelenséget találunk, melyeken alakulás nem mutatható ki s melyek előreláthatólag ilyen formában maradnak meg továbbra is és alkalmasint csupán magával a paraszti életformával vesznek majd ki. Ezzel szemben a tulajdon intézménye hatalmas változáson, alakuláson ment át, megy át az új idők változott követelményeinek megfelelően. A közös ingatlan-tulajdon megszűnt egyetlen tulajdonforma lenni, betört a magánvagyon, az individuális tulajdon fogalma. Ez a mozzanat együtt jár a nők vagyoni állapotának és ezzel kapcsolatosan, társadalmi helyzetének javulásával, emelkedésével is.

A legkisebb társadalmi egység, a család belső berendezkedési formáit igyekeztünk behatóan, megismertetni és analizálni is. Sajnos, hazai irodalmunkban nélkülözniünk kell, az ehhez hasonló részletesebb leírást a családi, csakúgy, mint a nagycsaládi berendezkedési formáról. Éppen ezért, korai volna az irodalomban eddig közölt adalékok alapján bármilyen összehasonlítást végezni, aminek végső eredményére támaszkodva távolabbi kitekintést is nyerhetnénk. Az alábbiakban tehát csupán a számotadás, az áttekintés vezet, amikor felsoroljuk és kiemeljük azokat a fontosabb jelenségeket, amelyeket egy későbbi szintézis számára jelentőseknek tartunk.

Nagycsalád előfordulásáról Magyarország szinte minden tájáról vannak adalékaink, többé vagy kevésbé részletes

¹Lehrbuch der Völkerkunde. 305.

²Die menschliche Gesellschaft. V. kötet. 61 lap.

közléseink. Így Baranya,¹ Somogy,² Vas,³ Zala⁴ megyéből, külön az Őrségből,⁵ a Kisalföldről,⁶ a Palócföldről,⁷ a matyóktól;⁸ azután a Nagykunságból,⁹ a Szilágyságból,¹⁰ Kalotaszegről,¹¹ a Székelyföldről,¹² végül Csongrádból¹³ vannak közzétett adataink. Kiegészíti őket az én eddig közzé nem tett gyűjtésem Tolnából és a Duna-Tisza közéből, a Kalocsai Szállásokról. Ezek alapján annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a nagycsalád országosan elterjedt intézmény a magyar nép körében, vagy legalábbis az volt még egészen a közelmúltban. Ezen túlmenően, a részletekről már annál kevesebbet mondanak adatközlőink.

A közölt kevés adatra és a magam déldunántúli, kisalföldi, palócföldi közzé nem tett gyűjtéseire támaszkodva, talán nem elhamarkodott, ha megállapítjuk, hogy a magyaroknál ország-szerete a nagycsaládban az apa, a legidősebb férfitag a gazda, ki mint ilyen holtáig betölti e tisztét. Ezzel ellenkezőt csupán *Pintér Sándor* állít a palócokról. Azt ugyanis, hogy az előre-gedett gazdát tisztétől a család megfoszthatta s a gazdaszeretpet másra ruházhatta. Ugyané vidékről azonban a magam gyűjtése erről a jelenségről mitsem tud. De még, ha *Pintér* adatai volnának is a helytállók, akkor is csak kis kivételről beszélhetnénk, mert a többségnél a gazda csak halálával szűnik meg gazda lenni.

A gazdasszony szerepéről, ezirányban már kevesebbet kapunk, s ami adat fel van is tárva, az is ingadozó. Úgy vélem

¹ *Hölbling M.*: Baranya vm. orvosi helyirata. 1845. *Várady F.*: Baranya múltja és jelene. 1897.

² *Előd G.*: Életképek Délsomogyból. Ethn. XL.

³ *Éhen Gy.*: Vas vm. közgazdasági leírása. 1904.

⁴ *Gönczi F.*: Göcsej. 1914.

⁵ *Mészöly G.*: Az Őrség száz évvel ezelőtt. Ethn. XXVIII.

⁶ *Fél E.*: Kocs 1936-ban. 1940.

⁷ *Istvánffy Gy.*: újabb adalékok a palócok ethnographiájához Ethn. IX., *Pintér S.*: A Palócokról 1900.

⁸ *Herkély K.*: A mezőkövesdi matyó nép élete. 1939-

⁹ *Győrffy I.*: A nagykunság és környékének népies építkezése. Ért. IX.

¹⁰ *Petri M.*: Szilágy vármegye monographiája. 1901.

¹¹ *Jankó J.*: Kalotaszeg magyar népe. 1892.

¹² *Orbán B.*: A Székelyföld leírása. 6. k. 1869.

¹³ *Kovács J.*: Szeged. 1889., *Nagy M.*: Magyarország képekben. 2. k. 1870.

azonban, jórészt a magam anyagán építve, hogy a gazda halála után ő tartja együtt a családot s ha nem is mindenben ő a gazda, a fiak, akik együttesen rendelkeznek, vele mindent megbeszélnek és végső szavát kikérik.

A család belső rendje mindenütt a senioratuson és a nők alárendelt helyzetén alapul.

Megegyezők, eddigi ismereteink alapján, országszerte a vagyoni helyzet keretei is: közösvagyon van csupán, a magánvagyon a ruházatra, a kézbeli szerszámokra, esetleg egy pár lábasjószágra szorítkozik. A nők ingatlant csak az újabb, illetve legújabb időkben jussolnak; erre vonatkozó adatunk, mely legrégebbinek látszik, a kolozsmegyei Magyarvistáról van (magam gyűjtése), ahol a leány emlékezet óta kapott egy darab földet, melyhez bivaly is jár (olyan házaknál, ahol van föld). Erdély földje után a Palócföld következik, ahol ugyancsak hagyományosnak mondható már a leány ingatlan jussa hozománykép (magam gyűjtése Nagylóc és Hollókő vidékéről), a Kisalföld és a Duna-Tisza köze a legfiatalabb e téren, ahol még a fiatalasszony baromfitartása is esetenként függ az anyós hagyományörző beállítottságától.

A nő hozománya a maga testi és ágyi ruhája (asztali és konyharuhát, sokszor törülközőkendőt sem hoz, mert a gazdaságét használják mind) és néhány kézi szerszámja, mint a guzsaly, rokka, esetleg mángorló, mosófa. Kivételek e téren az ország déli részei, az eddig e tekintetben ismert Somogy, Tolna, Baranya, Csongrád és Kolozs megye, ahol az új asszony a jövőendő férj számára 2—20 pár fehér ruhát is visz.

Kísérleti falunkban, csakúgy mint az egész országban, a testi vagy szellemi hibában szenvedőkön kívül, mindenki házasságban él. A házassági formák: a monogámia, leviratus, sororatus.

A nő a férfi (esetleg a férfi családja) tulajdona, a férfi birtokjogát az asszonyon az egyoldalú hűségköveteléssel mutathattuk ki legjobban: házasságtörést csak az asszony követhet el, amiért férje eltaszíthatja. A nő számára viszont egészen a legújabb időkig elképzelhetetlen a válás. Végső soron ez a jelenség is a patriarchális berendezkedéssel függ össze.

Különben, mint az I. fejezetből kitűnt, a rokonnevek

tekinthetők annak a legegyszerűbb iránytűnek, mely után igazodva minden egyén megtalálja a maga szociális funkcióját.

Ki kell még emelnünk azt az országos előfordulású jelenséget is, mely szerint az idősebb fi- és nőtestvért más megszólítás illeti, mint a fiatalabbat. Ugyancsak az egész országra kiterjed a nagynénik, nagybácsik, valamint az idősebb édes testvérek néném-, bátyámmal való illete; a vérszerinti nőrokon férje, ahány ágig csak terjed a rokonság, mind, sógor. A «sógorság» olyan nagy, hogy például a közel 13.000 lakosú Guta községben mindenki sógornak hívja a másikat (hacsak nincsen közelebbi vérszerinti kapcsolatban vele), az is, aki valójában nem tudja a sógorságot kimutatni. Csaknem ilyen általános a vérszerinti férfirokon feleségének ánygyal való illete. Községünkben az ánygyom helyett használt asszonyom, úgylátszik kivételnek számít s mint már említettük is, nyilván olyan régi szóhasználat eredménye, amelyről az «ánygyom» lekopott. A fiatalasszony ura idősebb és fiatalabb fitestvérét az erdélyi részeken kívül országosan öregebbik vagy nagyobbik, illetve kisebbik uramnak szólítja, miből a levirátus intézményére következtethetünk ugyané helyeken. Ugyancsak országos jelenség, hogy az asszony, bár kiválik a maga családjából és férjébe kapcsolódik, mégis megtartja házasságában mindvégig leánykori nevét.

Az özvegyen maradt nő helyzete a található igen kevés adat alapján megegyezőnek látszik országosan. Ha nincs az özvegynek gyereke, és levirátus esete sem foroghat fenn, hazamegy a maga jószántából szüleihez. Ha azonban volna gyereke, akkor ottmarad ura szülei házánál akár levirátus kapcsán, akár pedig továbbra is özvegyen. Sokkal ritkább az eset, mikor gyerekestől megy el a háztól. Igen kevés adalékunk van eddig arra a jelenségre, amikor az özvegyen maradt asszony hozhat ura házához másik férjet, aki az ő jogán vőnek fog számítani. A minőségileg bármily jelentős adat előfordulását eddig csupán három, azonos kultúrájú községben találtam meg s így egyelőre semmi következtetésre nem alkalmas.

A gyerek hovatarozása már ingadozóbb. Annyi bizonyos, hogy a csecsemő fennmaradásáról az egész faluközösség tartozik gondoskodni: minden eddigi gyűjtésem azt mutatja, hogy

valamennyi szoptatós anyának kötelessége megszojtatni a másik gyereket is, még ha ennek maga vagy saját gyereke kárát látná is. (A nógrádmegyei Csitár községben jelen lehettem, amikor egy igen fájdalmas mastitisben szenvedő fiatal anyát két másik asszony lefogott, hogy szomszédja csecsemőjét megszojtassa, kinek anyja a városban járt piacon.) A gyerek nevelésének gondja elsősorban nagyszüleire tartozik, a törvényeseké az apa szüleire, a törvénytelen gyereké pedig az anyáéira. A gyereket magát, eddigi, bár igen kevés adatom alapján az ország déli, nyugati és északi részein az anyáénak tartják, a keleti részeken az apáénak. Utóbbi helyen, ha az asszony, maga jószántából elmegy, vagy akár ha elkergetik is a háztól, nem viszi magával gyerekeit vagy legalábbis nem mindet, míg a többi helyen a gyerekeket mindig magával viszi.

Országos szokás a senioratus elve, valamint az örökösödésben a legfiatalabb előnyben részesítése. A legfiatalabbnak ez az előnyben részesítése csak kevés esetben (eddigi tudásunk szerint) függ össze a törzsörökkléssel és ott is megvan, hol a törzsörökülésnek nyoma sincs. A minoritásnak ez az érvényesítése látszólag ellentétben áll a senioratusnak többször emlegetett meglétével, de csak látszólag, mert ez az előnyben részesítés csupán az öröklésben mutatkozik és nem érinti a fiatalabbnak az öregebbikkel való magatartását.

Országos intézmény a vőség is, mely minden olyan családban, ahol egyetlen leány van, vagy kicsik a fiúgyerekek, vagy meghal az apa, vagy nagyon kell a munkaerő, előfordul. Az intézményben tájak szerint, fokozatok vannak, így például a Dél-Dunántúl¹ és a Palócföldön² az ilyen vő szerepe annyira alárendelt, hogy a maga nevét sem tarthatja meg, mert mind őt magát, mind utódait felesége családjá neve után hívják.

A magyar család további, kifelé néző vizsgálatához szükséges a most és hajdan szomszéd-, valamint a rokonnépek megfelelő intézményeinek értékelése,

A nagycsalád, mint szervezet megvan az indogermán nép-

¹ Elsüllyedt falu a Dunántúlon. 1936.
Saját gyűjtésem.

család germán és szláv ágainál,¹ ismerik a turko-mongol népek² és a finn-ugorok³ is.

Ezek alapján lehet a magyarságnak ősi finn-ugor öröksége, mit a turko-mongol környezetben, majd új hazájában indogermán népek szomszédságában, azok hasonló intézményeitől körülvéve, megőrizhetett. A családi kapcsolatoknak finn-ugor eredete felé mutat az a sajátosság is, a többi között, mely szerint az idősebb és fiatalabb fi-, illetve nőtestvér megszólítására más és más kifejezések vannak a nyelvhasználatban.⁴ Ez a jelenség teljességgel hiányzik az indogermánok nyelvhasználatából.

Ahhoz azonban, hogy e népcsaládok eléggé ismert és feldolgozott családrendszerével a miénket összevethessük, hogy megállapítható legyen, vájjon milyen örökséggel van dolgunk, mindenekelőtt a magyar anyag részletes és alapos feltárására van szükség.

Fél Edit.

¹ *Schrader* i. m. és *Vinski Zd.*: Die südslavische Grossfamilie etc. 1938.

² *Radloff W.*: Aus Sibirien. 2. k. 1893., *Vámbéry*: Das Türkenvolk. 1885., *Pallas*: Reise durch verschiedenen Provinzen etc. 1771—y6., *Vámbéry*: Die primitive Cultur des turkotatarischen Volkes. 1879., stb.

³ *Pallas* i. m. és az ugyancsak idézett *Vinski, Zd.* alapján.

⁴ *Harva, U.*: Der Bau des Verwandtschaftsnamensystems etc. bei den fennougriern. FUF XXVI.

JOGSZERŰ KÖZIGAZGATÁS, EREDMÉNYES KÖZIGAZGATÁS, ERŐS VÉGREHAJTÓ HATALOM.

A Magyar Jogi Szemle legutóbbi számaiban Szontagh Vilmos és Magyary Zoltán professzorok között vita folyt a közigazgatás jogszerűségének és eredményességének kérdéséről. Két-két polemikus cikk után¹ a szerkesztő lezárta a vitát és az olvasóra bízta véleményének kialakítását. Az olvasó azonban nehezen alkothatott véleményt; a vita ugyanis azon a ponton állott meg, hogy Szontagh Vilmos tévesnek minősítette azt az állítást, mely szerint a közigazgatás jogszerűsége és eredményessége alternatív vagy legalább is szembenálló fogalmak, Magyary Zoltán viszont azt hangsúlyozta, hogy ez a tétel nem helyes megfogalmazása az ő felfogásának. Ilyen módon tehát a vita tárgyára nézve sem jött létre megegyezés.

Az alábbiakban a kérdés állam- és társadalomelméleti vonatkozásaihoz kívánnánk hozzászólni és mindenekelőtt megkíséreljük a vitatott tételt lehetőleg szerzőjének intenciói szerint megfogalmazni. Azt hisszük, Magyary Zoltán álláspontjának az a lényege, hogy a mai posztindusztriális államban, mely az államra és a közigazgatásra széleskörű gazdaság szervezési feladatokat ró, a közigazgatás nagyüzemszerű eredményessége az *uralkodó* követelmény, szemben az azt megelőző indusztriális-liberális korszakkal, amely a «jogállam» gondolatának jegyében a közigazgatással szemben *elsősorban* a jogszerűség követelményét támasztotta.² E felfogás hangsúlyozza, hogy nem akarja

¹ Szontagh Vilmos: Magyary Zoltán: Magyar közigazgatás. Magyar Jogi Szemle. 1943 július. Magyary Zoltán: Válasz a «Magyar közigazgatás» bírálóinak. Magyar Jogi Szemle. 1943 szeptember. Szontagh Vilmos: Eredményesség és jogszerűség a közigazgatásban. Magyar Jogi Szemle. 1944 február. Magyary Zoltán: Zárszó a «Magyar közigazgatás» vitájához. Magyar Jogi Szemle. 1944 február.

² Magyary Zoltán: Magyar közigazgatás. Budapest. 1942. 75—76. o.

elvetni a jogállam vívmányait, hanem azokon *felül* tűzi ki az eredményesség követelményét is.¹ Minthogy bizonyos fokú jogszerűség és bizonyos fokú eredményesség nyilvánvalóan fellép követelményként a világon mindenféle közigazgatással szemben, mely ezt a nevet igényli magának, a fenti tétel sem akar bizonyára többet mondani, mint azt, hogy néha az egyiken, néha a másikon van nagyobb hangsúlyos hogy a XIX. század iparosító-liberális állama a jogszerűség gyakorlati biztosításának, a XX. század posztiparosító állama pedig az eredményesség gyakorlati biztosításának fejlesztette ki a jellegzetes technikai megoldásait. Ezzel párhuzamos Magyar Zoltánnak az az álláspontja, mely szerint a modern államszervezet említett változása erős végrehajtó hatalmat, a végrehajtó hatalom túlsúlyát kívánja s ellene dolgozik annak a — főleg a liberális korszakban uralkodó — tendenciának, mely más államhatalmi tényezőket, elsősorban a törvényhozást fölénybe juttatta a végrehajtó hatalom felett.²

A következőkben a fenti tételekkel szeretnénk vitába szállni.

I.

A *közigazgatás jogszerűsége* ősrégi követelmény, mely évszázadokon keresztül abban a megfogalmazásban volt ismeretes, hogy a hatalmasoknak hatalmukat igazságosan kell gyakorolniuk. Hosszú időn keresztül alig volt kétség afelől, hogy az, ami akkor a közigazgatásnak nagyjából megfelelt, lényege és értelme szerint nem más, mint hatalomgyakorlás. E tekintetben a kereszténység megjelenése jelentett döntő fordulatot s ez a döntő fordulat jut kifejezésre Szent Ágoston klasszikus mondásában: «*Remota itaque iustitia quid sunt regna, nisi magna latrocinia? quia et ipsa latrocinia quid sunt, nisi parva regna?*»³ Nem azért, mintha az ókor nem ismerte volna azt a gondolatot, hogy az állam célja a közjó s hogy az igazságosságra tekintettel nem lévő államhatalom csak méreteiben különbözik a rabló-

¹ U. o. 75—76. o.

² U. o. 73—75., 639. o. Ugyanígy Martonyi János: A közigazgatás jogszerűsége a mai államban. Budapest. 1939. 32—40. o.

³ De Civitate Dei. IV. könyv. 4. fejezet.

bandától. A keresztyénség a gondolat erkölcsi hőfokában és súlyában hozott változást azáltal, hogy az államot mindenestül a bűn gyümölcseinek állította be, és azáltal, hogy Krisztus példázatai nyomán — melyek a Messiás földi királyságáról szóló tanítást és reménykedést akarták ellensúlyozni — a lélek erőt állandóan az ország és az uralkodás (Isten országa) képeivel érzékeltette. Ezáltal az egyetemes keresztyén világképbe beleágyazott, eleven képekben élő morális fellebbezési fórumot állított a földi hatalom mellé és fölé, s ennek a lélektani átütő ereje sokkal nagyobb volt, mint annak az értelemre appelláló tanításnak, mely egyszerűen szembeállította a hatalom hiú voltát a bölcs tartózkodásával. Abban az arányban, amelyben az ágostoni gondolat mind jobban átjárta a keresztyén középkor politikai gondolkodását, kerültek a politikai hatalomgyakorlás és a politikai hatalom gyakorlói mind fokozódó mértékben morális defenzívába. Az ágostoni gondolat élet enyhítette Szent Tamás tétele, mely szerint a földi törvény méltóságát az adja, meg, hogy az isteni törvény konkretizálását és megvalósítását jelenti;^x ez azonban nemcsak enyhített a hatalom morális számláján, hanem szorosabbá tette a hatalom erkölcsi kötöttségét s hierarchikusan alárendelte egy nem materiális, felsőbb hatalom megítélésének. Mindennek hatására s mindezzel párhuzamosan érvényesül a morális defenzívába szorult hatalommal szemben mind nagyobb erővel az a gondolat, hogy az államhatalom működésének belső lényege nem a hatalomgyakorlás, hanem valamely erkölcsi cél, az igazságosság, a közjó érvényesítése. Ezzel kezdődik Európában a politikai hatalomgyakorlásnak az az átalakulása, mely a hatalomviselés jellegzetes helyzeteit, mindenekelőtt a monarchikus uralkodó helyzetét, mindinkább morális tartalommal tölti meg. Az uralkodói funkció tényleges állapotból erkölcsi minősítéssé válik, amely azzal a nagyjelentőségű következménnyel jár, hogy az igazságtalanság ettől kezdve nem merő rosszaló jelzője az uralkodónak, hanem egy olyan körülmény, amely az uralkodói minőséget, legalább is annak morális értelemben vett és erkölcsi tartalommal telt megfogalmazásában, teljességgel meg is szűn-

¹ Summa Theologiae. II. 2. qu. 57. a. 2.

téti. Ez jut kifejezésre a zsarnokgyilkosságról szóló középkori elmélet visszatérő tanításában, mely szerint a zsarnokot büntetlenül meg lehet ölni, mert hiszen nem uralkodó, hanem lázadó.¹

A földi hatalomnak egy magasabb erkölcsi fórum alá való *hierarchikus* alárendelése vetette fel komoly erővel a hatalomgyakorlás igazságossága felett ítélkezésre hivatott *e világi* fórum kérdését is. Ez pedig egy olyan fejlődést indít meg, melyben egyaránt megmutatkozik az ágostoni gondolat félelmetes átütő ereje és a vele szemben álló, az eredendő bűn jegyével megbélyegzett emberi hatalomvágy diabolikus volta. Minél nagyobb erővel lépett fel az a törekvés, mely a politikai hatalomgyakorlás igazságosságát valamiféle reális erővel érvényesülni tudó ítélkező fórum elé akarta bocsátani, annál inkább fenyegetett az a veszély, hogy ez a kijelölt, ítélkezésre hivatott fórum, — akár az Egyház volt az, akár a nép — maga válik a politikai hatalom integrálódási pontjává, legfőbb hatalommá, és áldozatul esik a hatalomvágy és a hatalomkoncentráció hatalomviselőket és hatalmat szenvedőket egyaránt demoralizáló hatásának. Ebből a tanulságból született meg a szuverenitás elmélete, melynek kialakulása során különösen Hobbes mutatott rá a gondolkodás teljes logikai élességével arra, hogy akár a király, akár a parlament, akár oligarchia, akár demokrácia uralkodik, a hatalom fölött komoly hitellel nem létezik és nem létezhetik fórum, mely annak igazságosságát megítélhetné, mert ha ilyen léteznék, akkor az maga válnék szuverén hatalommá.²

A hatalom erkölcsi minősítését valló gondolatkört ezen a kritikus ponton a hatalmak megosztásának az elve segítette túl: az a gondolat, hogy a hatalomgyakorlás megítélésére hivatott fórumot valahol az államon belül, a hatalomgyakorlás belső szervei tagozódásában és tagozásával kell megkeresni.³ Első megjeleneése ennek a gondolatnak az a tanítás (pl. Kálvinnál), hogy a rendeknek, az előjáróknak, mint erre hivatott szerveknek a feladata az uralkodót az igazságos hatalomgyakorlásra szorítani. Ez a gondolat azonban nem tudott erőre kapni addig, amíg a

¹V. ö. Horváth Barna: Angol Jogelmélet. Budapest. 1943. 19—22. o.

²Leviathan. XVIII. fejezet.

³Horváth: i. m. 119—122., 5⁸⁹—596. o.

szuverenitást osztatlanként fogták fel. E tekintetben hozott döntő változást a hatalmak megosztásának elve: az a gondolat, hogy a hatalomgyakorlás relatív igazságosságát csakis úgy lehet biztosítani, ha a hatalmat nem osztatlan — személyes, vagy megszemélyesített — egységként képzeljük el és szervezzük meg, hanem egymással bizonyos egyensúlyt tartó szervi és funkcionális egységekre bontjuk szét, pluralizáljuk.¹ Ennek a helyzetnek a követelményeit fogalmazza meg Locke, midőn kifejti, hogy az emberi méltóság követelményei értelmében az embernek nem emberek, hanem a törvény uralma alatt kell állania.² Minthogy pedig a zsarnokságnak, embernek ember feletti uralmának az a legfőbb oka, hogy a törvényeket ugyanaz a hatóság hozza, mint amelyik azok végrehajtására hivatott, s így nincs garancia arra, hogy azokat nem fogja esetről-esetre kedve szerint megváltoztatni, felállítja azt a követelményt, hogy a törvényhozó (általános szabályokat felállító) és a végrehajtó (konkrét esetekben ügyintéző) hatalomnak nem szabad egy kézben egyesülnie.³ Ezt a gondolatot kiegészíti a bírói hatalom beiktatásával Montesquieu, aki a hatalmak elválasztásának tanát egész Európára kiterjedő hitellel az ember méltóságát és szabadságát biztosító hatalomgyakorlás általános elvi követelményének az erejére emeli.⁴

A hatalmak elválasztásának követelménye, mint általában minden nem folytonos fejlődésből eredő elvi formula, a kontinentális Európában bizonyos mértékig deformálódott és meghamisított. A kontinentális Európában ugyanis — részben a monarchia védekezéseképpen — sokáig közkeletű volt az a nézet, mely szerint a hatalmak elválasztása nevében a végrehajtó hatalomtól is távol kell tartani a törvényhozói hatalom és a bíraskodó hatalom beleavatkozását. Holott a hatalmak elválasztásának a követelményében nem az a lényeges, hogy először ilyen vagy olyan szempontok szerint elkategorizáljuk az államhatalmakat két, három vagy többféle hatalomra, azután elvi követelményként kimondjuk, hogy ezeket egy-

¹Horváth: i. m. 119—122.

²Two Treatises of Civil Government. II. könyv. IV. fejt.

³U. o. II. könyv. XII. fejt.

⁴Esprit des Lois. XI. könyv. VI. fejt.

mástól feltétlenül és mereven el kell választani;¹ hanem az, hogy a társadalomban található legerősebb hatalomkoncentrációt meg kell gyengíteni különálló hatalmi erőcsoportok kiszakításával, bizonyos funkcióknak — elsősorban a törvényhozásnak és a bíráskodásnak — a hatásköréből való kivonásával.² Az elv belső értelme szerint a végrehajtó hatalom «megvédésének» csak akkor van értelme, ha a törvényhozás vagy a bíráskodás részéről fenyeget olyan hatalomkoncentráció, mely a hatalomgyakorlás igazságosságát veszélyezteti. Noha ez a veszély a bíráskodás részéről — a politizált bíráskodás esetétől eltekintve — alig fenyegetett, mégis a végrehajtó hatalom aktusainak bírói megítélés alá való vonását sokáig akadályozta Európában a hatalmak megosztásának ilyen módon félreértett elve. Ezt a merőben doktriner jellegű akadályt győzte le a *jogállam* gondolata, mely szerint a modern jogi állam nevét csak az olyan állam érdemli meg, mely a végrehajtó hatalom bármiféle jogsértő aktusával szemben lehetővé teszi a pártatlan fórumhoz való fordulást. Hogy ez a fórum rendes bíróság-e, külön közigazgatási bíróság-e vagy egy más néven (államtanács, stb.), közigazgatási szervként működő hatóság, az végeredményben lényegtelen. A bírói funkció, bármilyen név alatt és cím alatt jelentkezik is, végeredményben egységes és jellegzetes funkció. A jogállam gondolata tehát végeredményben annyit jelent, hogy az eddig izoláltan különválasztott bíráskodó hatalmat organikus egyensúlyozó tényezőként építi bele a törvényhozó és végrehajtó hatalom egymás közötti harcába. Ezt az egyensúlyozó funkciót különben a bíráskodás a jog uralmának elvén keresztül régtől fogva gyakorolta Angliában,³ s ugyanez a gondolat érvényesül, bár lényegesen merevebb és szerencsétlenebb formában az Északamerikai Egyesült Államokban azáltal, hogy a törvényhozás és a végrehajtás intézkedéseinek alkotmányosságát a legfelsőbb bíróság felülvizsgálhatja.

A XX. század kétségtelenül bizonyos visszahatást hozott

¹ V. ö.: Balás P. Elemér: Személyi és dologi társadalomszemlélet. Társadalomtudomány. 1940. 2. sz. 149. o.

² V. ö. Magyar Zoltán: Magyar Közigazgatás. 41. o.

³ V. ö. Horváth Barna i. m. 17-18. o. és Balás P. Elemér i. m. 149. o.

a jogállamnak azzal a felfogásával szemben, mely a közigazgatási jogvédelmet mindenekelőtt az alanyi jogok számára szervezte meg. Ez a beállítás, melyet legmerevebben a XIX. századi német jogtudomány és joggyakorlat követett, a közigazgatási jogszerűség gondolatának a megszükitését jelentette. A vele szemben támadt visszahatásnak tehát nem az az értelme hogy a jogszerűség követelményén ma kevesebb hangsúly volna, hanem inkább az, hogy a közigazgatási jogszerűségnek egy szűk, merőben az egyén oldaláról való szemlélete helyébe egy általánosabb és elmélyültebb szemlélet lép, mely a közigazgatás jogszerűségét nemcsak az egyének, hanem az egész közönség érdekének és ügyének tekinti.¹

Ebből a rövid áttekintésből is kiderül, hogy a hatalomgyakorlás jogszerűségének követelménye rész-aspektusa a hatalom megnevesítésére, spiritualizálására és tárgyiasítására irányuló évszázados fejlődési tendenciának s mint ilyen nem a XIX. század jellegzetes teljesítménye vagy követelménye, hanem maga is évszázadok óta tartó fejlődési tendencia melynek a hatalmak megosztása, a parlamentáris kormányrendszer, a «jogállam» XIX. századi gondolköre csak különböző megjelenési formái. A nagyobb és teljesebb jogszerűségre való törekvésnek vannak jelentős állomásai, de semmi vonatkozásban nem tekinthető még csak relatíve befejezettnak vagy lezártnak sem: az állami feladatoknak minden fejlődése vagy kiterjedése, az állami hatalomkoncentráció minden újabb jelensége újból meg újból azt a feladatot állítja a nagyobb, teljesebb jogszerűség felé törő erők számára, hogy új meg új «találmányok»-kal gondoskodjanak a hatalom új megjelenési formáinak az igazságosság garanciái alá való helyezéséről. Nem véletlen, hogy a nagyobb jogszerűség felé mutató fejlődés mindig akkor vesz nagyobb lendületet s akkor talál új megoldási formákat amikor a túlságos hatalomkoncentráció morális és materiális destruáló hatása nagy erővel jelentkezik, akár a monarchia, akár a népuralom jelenti is ezt a hatalomkoncentrációt. Toggal feltehetjük, hogy a hatalomkoncentráció legmodernebb formája, az rányitott gazdálkodás és a nagyméretű társadalmi szervezés

¹:V. Ö. Goltner Dénes: A közigazgatási bíráskodás helyzete és jövője a nemzetközi jogfejlődésben (Budapest, 1941), különösen 3—11. o.

hasznalóképen új technikai megoldásait fogja életre hívni annak a törekvésnek, mely arra igyekszik, hogy a hatalmat újból meg újból jogszerűvé tegye és érvényes értékszempontok alá vesse.

II.

Másik oldalról a közigazgatás *eredményessége* is ősrégi követelmény, főleg ha eredményesség alatt egyszerűen csak azt értjük, hogy az államhatalmat birtoklók akarnak valamit s ezt a közigazgatási apparátus mozgósításával érik el. Hogy egy közigazgatási apparátus segítségével mit lehet és mit nem lehet elérni, azt a társadalom mindenkori szervezete és feltételei szabják meg; ezen belül azonban minden közigazgatás célja bizonyos eredményesség. Nyilvánvaló, hogy ez a szó legáltalánosabb értelemben vett eredményesség nem lehet különösen jellegzetes a XX. század közigazgatásának a követelményeire. Kell tehát, hogy a közigazgatás modern értelemben vett eredményessége alatt ennél valami szűkebb és speciálisabb értelemben vett eredményességet érthessünk. Valóban erre meg is van a lehetőség.

Először is különbséget tehetünk egyrészt a közigazgatásnak oly területe között, amelynél a cél elsősorban bizonyos szabályos eljárások ismétlődő betartása, és a célbavett eredmény éppen az a rend, melyet a szabályok ismétlődő betartása és állandó érvényesülése önmagában jelent, másrészt a közigazgatásnak olyan területe között, ahol az eredmény egy konkrétan meghatározott változás bekövetkezése, pl. egy vasút vagy egy híd gazdaságos megépülése, ahol tehát a szabályok és előírások betartásának az a célja és értelme, hogy ez az előírt eredmény valóban be is következzen. Ebben az értelemben valóban lehet mondani, hogy a XX. században megnövekedett a közigazgatásnak utóbbi fajta konkrét feladatköre. Hozzá kell azonban tennünk, hogy csaknem párhuzamosan megnövekedett a közigazgatás által fenntartott, ismétlődő szabályszerűséggel, működő, kiszámítható *rend* jelentősége is, melynek éppen a jogszerűség a leglényegesebb összetevője.

Ennél azonban jellegzetesebb és speciálisabb értelmet is adhatunk a modern korra jellemző eredményességi szükséglet-

nek, és pedig a *szolgálatszerűség* értelmét. Az állam uralmi szemlélete az állami igazgatásban elsősorban egy hatalmi apparátus fenntartását látja és minden igazgatási cselekedet végső szempontjának a hatalmi apparátus szilárdságát és presztízsét tekinti, amiből rengeteg demonstratív, presztízs-jellegű és személyi pozíciók fenntartására irányuló igazgatási cselekedet következik. Ezzel áll szemben az állami feladatok modern, szolgálatszerű felfogása, mely az állami igazgatást tárgyi célok szolgálatának fogja fel. Ez a szempont változás azonban szintén nem lokalizálható a XX. századi államfejlődéshez. Ez is hosszú múltra visszatekintő fejlődés eredménye, melynek első összefüggő jelentkezése a középkori hivatalnoki apparátus kialakulásával kapcsolatos, a merkantilizmussal és a felvilágosult abszolutizmussal vesz nagy lendületet s a francia forradalom után kerül döntőleg fölénybe a hatalmi és uralmi szempontokkal szemben, — legalább is az értékelés és a követelmények síkján. Az egész fejlődés csupán egy másik aspektusa a hatalom megnevesítésére irányuló évszázados fejlődésnek s teljességgel párhuzamos a közigazgatás jogszerűsége felé haladó fejlődéssel.

Eredményesség alatt azonban szociológiai vonatkozásban nemcsak konkrét eredményekre való beállítottságot s nemcsak a közigazgatás szolgálatszerű felfogását érthetjük, hanem vizsgálhatjuk az *egész* közigazgatásnak az *egész társadalmi matériára* való hatását s itt is kereshetjük az eredményesség speciális, modern értelmét. Egy középkori, hűbéries, rendi jellegű és gazdaságilag nagymértékben önellátó társadalomban egy közigazgatási intézkedés, bármi legyen is a tartalma, végeredményben eleve azzal indul el az útjára, hogy amint a társadalom mind kisebb egységei felé halad, ezenközben a legkülönbözőbb elhajlásokat fogja szenvedni, s csupán a kisebb egységek belső rendjének a szűrő és elhajlító közegén keresztül tud érvényesülni. A szóbanlévő közigazgatási intézkedés ezt nem mondja ki, esetleg nem is gondolja végig, de mindenki tudja és természetesen tartja, hogy csupán így érvényesülhet, ami egyúttal azt is jelenti, hogy bizonyos részben egyáltalán nem fog érvényesülni. Ez az aránylag nagy százalékban való nem-érvényesülés jellegzetes volt az egész középkori állami szervezetre, sok helyütt egészen a legújabb korig. Ez a relatív eredménytelenség annyit

jelentett, hogy a középkori állam, miközben egy közigazgatási jellegű intézkedést megfogalmazott, nem vette mindig tudatosan számba a maga lehetőségeit és a maga határait, aminek következtében a közigazgatási intézkedés az általános rendelkezésben foglalt megfogalmazástól gyakran egészen különböző módon érvényesült. Ez nem jelentette azt, hogy az ilyen állam a maga fogalmai szerint nem funkcionált és nem volt eredményes, hanem csupán azt, hogy a központi hatalom szilárdsága, funkcionálása és eredményessége elsősorban az alsóbb, kisebb egységek belső rendjének a funkcionálásán állott vagy bukott, s csak egészen másodsorban azon, vajjon a központi hatalom tetszés szerinti intézkedését keresztül tudta-e vinni, vagy sem. Mindez radikálisan megváltozott a modern, tömegtermelésen és tömegfogyasztáson alapuló ipari társadalom kialakulásával. Ez a társadalomfejlődés a társadalom kisebb egységeit nagymértékben atomizálta, a társadalmi eljárásokat széles körben racionalizálta és a társadalom gazdasági életét, egyensúlyát és prosperitását az eddiginél sokkal nagyobb egységekben valósította meg, melyeken belül az egyes hatóságok és egyének igazgatási és gazdasági tevékenysége nem maradt meg az aránylag kis egységek belső egyensúlyi tényezőjének, hanem igen nagy, és egyesek számára áttekinthetetlen nemzetgazdasági, sőt világ-gazdasági egységekben, a nagy számok statisztikai törvényszerűségei szerint integrálódott. Egy ilyen helyzetben elképzelhetetlen, hogy egy közigazgatási intézkedés ne azt jelentse, amit szóhangzata szerint mond, mert hiszen egy kölcsönös ismeretségben nem lévő,¹ közös konvencionális szabályok által össze nem tartott nagy egységnek válik a közös orientálódási normájává. Minden olyan helyzet tehát, amelynek folytán egy közigazgatási intézkedés nem eredményes, azaz a konkrét végrehajtás során nem azt jelenti, mint amit az eredeti kibocsátás céljai szerint jelentenie kell, egyúttal az egész szervezet zavarát is jelenti.

Ez valóban döntő változása a közigazgatási eredményesség társadalmi hatásának. Erre azonban megint csak nem mondhatjuk, hogy szorosan a XX. század posztindusztriális fejlődésé-

¹ V. ö. Balás P. Elemér i. m. 129—130. o.

hez kapcsolódnék, hanem itt is inkább a XVIII—XIX. század fordulóját, s egyáltalán országonként a modern iparosodás beköszöntését tekinthetjük döntő cezúrának, melynek során a lokális egységek mind fokozódó mértékben atomizálódnak s minden nemzetgazdasági és a közigazgatási cselekvés a nagy számok törvényének erejénél fogva integrálódik az egész gazdasági és igazgatási egység számára jelentős tényné. Ennek megfelelően az állami igazgatásban is ebben az időben jelennek meg azok a jelenségek, melyek — ellentétben az előző korszak, mondhatnánk úgy is, kedélyes szellemével — a közigazgatásból, főleg annak gazdasági vonatkozásaiban igyekeznek egy precíz és kalkulálható apparátust csinálni. A vasútépítést megszervező, kereskedelmi és váltójogot létesítő, telekkönyvet és adókatasztert berendező és — utoljára, de nem utolsósorban — megbízható bíraskodást és bírói végrehajtást fenntartó államszervezettel jelenik meg a szó *ilyen* értelmében vett eredményesség.¹ Ismét egy olyan fejlődés, mely a jogszerűség, a jogállam irányában való fejlődéssel nagymértékben párhuzamos.

Semmi kétség, hogy szélességben és intenzitásban a poszt-indusztriális-etatista, — mondhatjuk nyugodtan: szocialista — fejlődés óriási mértékű kiszélesedését és intenzívvé válását jelentette a modern értelemben eredményes közigazgatás társadalmi feladatainak és hatásainak. A legkevesebbé sincs szándékunkban ennek a változásnak és kiterjedésnek a jelentőségét alábecsülni. Az angolszász országokban különösen jelentős ez a változás azért, mert ott az előző, *laissez faire* liberális korszak feladataiban a közigazgatásnak egészen másodrendű szerepe volt.² A kontinensen pedig jelentős volt ez a változás azért, mert a közigazgatás mindennemű nem szakszerű és nem szolgálatszerű működése a közigazgatás területének kiterjedésével s a tömeg-társadalmi összefüggések intenzívebbé válásával még sokkal gyorsabban és láthatóbban meghozza a maga káros következményeit. Lényeges az is, hogy a gazdaság területére mind

¹ V. ö. a magyar közigazgatás racionalizálásának 1871. évi szükségleteiről szóló érdekes idézetet Szontaghnál: A közigazgatás racionalizálása jogelméleti lényege szerint. Miskolc. 1937. 6—7. o.

² Magyary Zoltán: A közigazgatástudomány nemzetközi irányai. (Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai. Szerk. Mártonffy Károly. Budapest. 1941. 342—355- o.) 343- o.

inkább kiterjedő beavatkozás igen nagy jelentőséget biztosít a gazdaságosság szempontjának és sokkal több mozgékony-ságot, célszerűbb szervezetet követel a közigazgatástól, mint azelőtt. Azt azonban, hogy e változás lényegét a jogszerűségtől az eredményesség és gazdaságosság irányába való hangsúly-változás jelentené, alig hisszük. Az igaz, hogy a posztindusztriális korszak legfőképpen abban áll szemben az előző korszakkal, hogy szakít a gazdasági szabad versennyel, a *laisser faire* liberálistussal. A jogállam ideológiája azonban nincs szerves és szoros kapcsolatban a gazdasági liberálistussal:^x mint eszmei program többet és hosszabb lejáratú valamit jelent, mint gyakorlati instrumentum pedig éppen úgy állhat a gazdasági liberálistus szolgáltatában, mint az irányított gazdaság szolgáltatában. A merőben az alanyi jogokat védő jogállam valóban összefüggött a gazdasági liberálistussal, ez azonban, mint mondtuk, nem a közigazgatási jogszerűséget, hanem csak annak egy szűk fogalmazását jelenti. Azonban a közigazgatási jogvédelemnek általánosabb, modern, közösségi felfogása sem jelentheti az alanyi jogvédelem megszüntetését, mert hiszen az alanyi jogvédelem végeredményben a közigazgatásnak az egyén oldaláról nézett megbízhatóságát jelenti, amit a posztindusztriális állam éppen úgy nem nélkülözhet, mint a liberális».

A változás lényegét inkább abban lehet összefoglalni, hogy a közigazgatástól a mai állam legfőképpen annak a szolgáltatászerű és tárgyilagos szellemnek az elmélyítését kívánja, melyet már az indusztriális-liberális korszak is követelt: ma ugyanis e követelmény figyelmen kívül hagyása nemcsak rosszaló értékítélettel találja magát szemben, hanem a tömegtársadalmi összefüggések erejénél fogva még hamarabb és közvetlenebbül megbosszulja magát az egész közösség gazdasági prosperitásának az állásában, mely gyorsan reagáló függvényévé vált a közösség erkölcsi, politikai és igazgatási közszellemének is. Jogszerűség és eredményesség e síkon is csak a szolgáltatásrűségnek és tárgyi céloknak való alárendelődésnek a különböző megjelenési formái.² A mai állam nemcsak a jogállam elért eredményeire és eredményei *mellett*

¹ Martonyi János i. m. 60—62. o. Goltner: i. m. 3—n.

² V. ö. a jogszerűség és eredményesség szintézisére nézve Soontagh m. 30. o. Martonyi. i. m. 66—68., 159. o.

állítja fel az eredményesség új követelményét, hanem az eredményességgel teljesen egy síkon és egyforma erővel kívánja a közigazgatás jogszerűségének a legnagyobb mértékű erősítését is, mert hiszen a jogszerűség a szolgálatszerűségnek, a szakszerűségnek, a megbízhatóságnak az egyik leglényegesebb tényezője. A modern tömegtársadalmi összefüggéseknek éppen az a lényege, hogy az egyes ember, de az egyes hivatalnok is, nem képes áttekinteni intézkedésének minden távolhatását; a *konkrét* eredményekre való beállítottság tehát, melynek helye volt egy patriarchális szellemű rendőrállamban, súlyos károkat okozhat a modern posztindusztriális állami szervezetben, ha nincs összekapcsolva az emberileg lehetséges legnagyobbfokú jogszerűséggel, kiszámíthatósággal és rendszerességgel. A modern közigazgatási szellemiség legfőbb ellensége, — eltekintve az öncélú közigazgatási rutintól és a kóros akta-, betű- és paragrafusimádattól, mely mindennemű jó közigazgatás örök ellensége — az a szellem, mely a közigazgatási funkciókat hatalmi pozícióknak tekinti, mely a közigazgatás által érintett emberek felé uralmi viszonylatokat akar fenntartani, mely hajlik a demonstratív és presztízs szempontú igazgatási cselekedetekre, s amely közjóléti feladatait is bizonyos atyáskodó, hálát és tiszteletet elváró jóakarattal látja el. Mindezek pedig nem a megelőző, indusztriális-liberális korszak maradványai, hanem még az azelőtti korszakéi. Súlyos tévedés, ha a közigazgatás modern eredményességét a személyes vállalkozás, a szabályokhoz nem kötött lendület és az ötlet jegyében értelmezzük, mintha minden egyes közigazgatási feladat egy-egy huszárosan megoldandó járőrfeladat volna. A mai közigazgatásban az ilyen feladatok sokkal ritkábbak, mint ahogyan az első pillantásra gondolnók.¹ Az az eredményesség, melyre a modern posztindusztriális államnak szüksége van, elsősorban nem huszáros lendületet, hanem nagyon sok megbízhatóságot, átgondoltságot, szolgálatszerűséget, összefüggést, egyenletességet és folyamatos készenlétet kíván, s ötletességnek csak nagyon határozott közösségi közreműködés mellett veheti hasznát. A mai állam ugyanis feltételez egy olyan

¹ Ugyanezt hangsúlyozza Magyary: A magyar közigazgatás gazdaságosságának és eredményességének biztosítása c. művében. 17—18. o.

emberfajta, mely maga is megbízhatóan, szolgáltszerűen, szakszerűen és racionális tudatossággal végzi a maga munkáját, ez pedig nem az az emberfajta, mely a huszáros és ötletes közigazgatás esetlegességeit passzívan elviselje. Amelyik pedig elviseli, abból a legügyesebb közigazgatás sem fog tudni kihozni gazdaságos és racionális termelési eredményeket. A modern tömegtársadalmi összefüggések erejénél fogva tehát nemcsak a szűken megfogalmazott s az eredményességgel szemben kijátszható jogszerűség jelenti az állami apparátus tehetetlenné válását, hanem a szűken megfogalmazott s a jogszerűséggel szemben kijátszható eredményesség is az állami apparátus funkcionálásának a bizonytalanságát és a látszatszerűségét idézi elő, tehát magasabb összefüggésben és hosszú lejáratra a teljes értelemben vett eredményességet bénítja és szünteti meg.

III.

Kérdés, hogy ebben az összefüggésben mi a helye és mi a jelentősége az *erős végrehajtó hatalom* programjának?

Ez a gondolat már megfogalmazásával is utal a hatalmak megosztásának az elvére. Mint már mondtuk, a hatalmak elválasztásának elve az európai kontinensen bizonyos doktriner elváltozáson ment keresztül. Ennek az elváltozásnak az egyik oka az volt, hogy a kontinensen eleven politikai tényező volt a monarchikus hatalom és a monarchikus hatalom szellemét öröklő közigazgatás, mely igen határozott uralmi szellemmel volt telítve¹ s ezt megtartotta a monarchia fokozatos dekadenciája után is. Ez a monarchikus és uralmi szellem okozta, hogy a monarchia és az uralmi szellemű igazgatás a maga számára védelmi pozíciókat igyekezett kiépíteni a túlságos törvényhozási és bírói ellenőrzéssel szemben. Ezeket a védelmi pozíciókat éppen a hatalmak elválasztásának a nevében építette ki, meg akarván védelmezni az «illetéktelen» beavatkozás ellen a végrehajtó hatalmat, mely elméletileg a törvények végrehajtásának fontos, de szerény szerepét viselte, a valóságban azonban

¹ Magyary Zoltán: A közigazgatás tudomány nemzetközi irányai. 343. o.

integrálódási pontja maradt mindazoknak a hatalmi lehetőségeknek, melyeket valamely különleges szervezeti módszer segítségével (népképviselői törvényhozás, független bíróság) nem választottak külön a központi hatalomtól.¹

A hatalmak megosztásáról szóló elv másik deformálódása a törvényhozás javára történt. A hatalmak megosztásának indokolásával kapcsolatban Locke fejtette ki az, hogy nem jó, ha a törvényeket ugyanazok hozzák, mint akik alkalmazzák. Ebből született meg az az elméleti koncepció, mely a parlament és végrehajtó hatalom viszonyát nem úgy képzelte el, mint két valóságos hatalmi tényező egyensúlyát, sem úgy, mint az irányító ellenőrzés és cselekvés ellentétét, hanem úgy, mint az általános szabályalkotásnak és konkrét ügyintézésnek elméletileg és a dolgok belső természete szerint eltérő funkcióit. Ennek legkirívóbb következménye az volt, hogy a népképviselői parlament, mely lényege szerint elsősorban ellenőrző és közvéleményformáló szerv, a maga törvényhozási monopóliuma alapján beleszólást igényelt minden «általános» szabályalkotásba, még akkor is, ha annak szakjellege folytán ez a beleszólás nem jelenthetett komoly és érdemleges ellenőrzést, hanem csak ötletszerű módosításokat és zavaró, politikai szempontú változtatásokat eredményezett. A kormány parlamenti felelőssége ezenfelül lehetőséget adott a parlamentnek kicsinyes gyámkodásra is. A parlament intézménye tehát ezen a ponton maga is tényezőjévé vált az állami igazgatás szakszerűtlenné és szolgálatserűtlenné válásának s így vált az előretörő modern szakszerűség a parlamentarizmus kritikájának a megindítójává.² Ebbe a kritikába azután örömmel bekapcsolódott az a monarchikus, uralmi szellemiség is, mely nem szűnt meg visszakívanni a közigazgatás régi kötetlen, ellenőrizetlen s uralmi lehetőségeket nyújtó állapotát.

A parlamentarizmus elleni kritikának ez a kétféle összetevője a legvilágosabban szétválasztható éppen az *erős végrehajtó hatalom* programjában. Azon ugyanis, hogy a végrehajtó hatalom *erős*, kétfélet érthetünk. Érthetjük egyrészt azt, hogy

¹ Magyary Zoltán: Magyar Közigazgatás 41. o.

² Magyary Zoltán: Közigazgatási vezérkar. Budapest. 1938. 3. o.

egy bizonyos társadalmi hatalmi szervezet a hatalmi eszközök olyan koncentrációját mutatja fel, amely lehetővé teszi számára, hogy a hatalmi körébe került személyeket kibúvás lehetősége nélkül uralma alatt tudja tartani s ellenállásukat meg tudja törni. Érthetjük másrészt azt, hogy egy bizonyos hatalmi szervezet, mely meghatározott célokat hivatott és akar elérni, e célok megfogalmazását, központi beindítását és a végrehajtó közegekig való közvetítését képes olyan módon megszervezni és megvalósítani, hogy kitűzött céljait egészen a legkonkrétebb részletekig magas határfokban és a kiindulási intenciók minimális elhajlásával viszi keresztül és valósítja meg.

Nyilvánvaló, hogy itt két radikálisan különböző dologról van szó. Az első végeredményben nem más, mint a hatalomkoncentrációra való örök emberi törekvés, amelynek cselekvő és szenvedő alanyaira gyakorolt destruáló és demoralizáló hatása az egész történelemnek újból, meg újból ismétlődő tanulsága és amely ellen a hatalomgyakorlás igazságosságának ősi követelménye és az európai politikai gondolkodás évszázados fejlődése irányul. A második értelemben vett *erő* éppen azt a modern értelemben vett eredményességet jelenti, melyet a modern gazdasági és társadalmi fejlődés követel. Az államhatalomnak ekétféle értelemben vett *ereje* tehát nem függ össze. Egy hatalmi szervezet lehet igen erős, ha arról van szó, hogy tudatos ellenállásokat megtörjön, de ugyanakkor ugyanaz a hatalmi szervezet lehet igen kismértékben eredményes, ha arról van szó, hogy intencióit a legkisebb részletekig nagy határfokban keresztül tudja vinni. Ilyenkor tárul elénk az a groteszk látvány, hogy az erős végrehajtó hatalom modern jelszava nevében fellépő uralmi szellemű közigazgatás a legvígabban karöltve marad a legnagyobbfokú szakszerűtlenséggel és a szolgálat szellemének a teljes hiányával. Más oldalról semmi akadályja nincs annak, hogy egy olyan hatalmi szervezet, amelyen belül a legkülönbözőbb garanciákkal körül van bástyázva bármiféle elfogadott társadalmi értéknek (egyéneknek, közösségeknek, autonómiáknak, erkölcsi és jogi elveknek) az érvényesülése, ugyanakkor igen nagymértékben eredményes legyen abban az értelemben, hogy intencióit nagy határfokban keresztül tudja vinni. Ehhez nem kell más, mint az, hogy a garanciák gyakorlati érvényesi-

tésénél is jó szervezés és egészséges igazgatási szellem érvényesüljön.

Minthogy alig kételkedünk benne, hogy az erős végrehajtó hatalom programját az általunk kétségbevonatétel is elsősorban a modern szakszerűség és szolgálatszerűség védelmében állította fel, azt kell mondanunk, hogy ez a megfogalmazás éppen a maga belső célja szempontjából nézve a legnagyobb mértékben alkalmas arra, hogy félreértésekre adjon okot és éppen olyan, egyáltalán nem korszerű szellemiség kezében váljék fegyverré, amely ellen irányul.

Ha már most erős közigazgatási végrehajtó hatalom alatt csakis a modern értelemben vett, szolgálatszerűsége és szakszerűsége alapuló eredményességet értjük, akkor nem érthetünk egyet azzal a véleménnyel, hogy a modern, eredményes közigazgatásnak elengedhetetlen feltétele a végrehajtó hatalomnak a többi államhatalmi ággal, mindenekelőtt a törvényhozással szemben való túlsúlya, mely esetleg egészen a törvényhozás és közigazgatás teljes egybeolvadásáig mehet,¹ s egyáltalán a modern, eredményes közigazgatásnak mindenekelőtt mélyreható alkotmányjogi változások, főleg a parlamentáris kormányrendszer megszüntetése az előfeltételei.² A modern közigazgatást nem az érdekli, hogy a végrehajtó hatalom túlsúlyban van-e a törvényhozó hatalom felett s hogy a parlament bukthat-e kormányt vagy sem, hanem az, hogy az összes alkotmányos tényezők keretein belül érvényesülni tud-e a szolgálatszerűség és szakszerűség szelleme. Ha ez a szellem a még oly erős végrehajtó hatalom keretein belül hiányzik, akkor modern értelemben eredményes közigazgatás nem lehetséges, ha viszont ez az szellem megvan a törvényhozásban vagy annak bizottságaiban s a törvényhozás kész megadni a szükséges felhatalmazásokat, akkor a végrehajtó hatalomnak alkotmányosan leszögezett túlsúlyára semmi szükség nincsen. A parlament kormánybuktatási jogköre adott esetben érintheti a közigazgatási folyamatos eredményességét, azonban nem érinti szükségszerűen. A politikum részéről a közigazgatás eredményességére gyakorolt káros

¹ Magyary Zoltán: Az államtudomány új problémái. Magyar Közigazgatás. 1935. 5L. o.

² Magyary Zoltán: Magyar Közigazgatás. 1942. 640. o.

behatásnak a gyakori és indokolatlan kormánybukás csupán egyik s nem is a legjelentősebb esete: a politikum ezenkívül s egyáltalán a törvényhozás behatása nélkül is ezerféleképpen érintheti a közigazgatás eredményes működését. A közigazgatás eredményessége érdekében nem a végrehajtó hatalmat kell erősíteni, hanem, amint ezt Magyary Zoltán is hangsúlyozza,¹ a politikum behatását csökkenteni a szakszerű igazgatással szemben, és pedig tekintet nélkül arra, hogy a törvényhozás, vagy a végrehajtás részéről fenyeget-e inkább ez a behatás. Ennek pedig vannak ugyan alkotmányjogi s egyáltalán jogi módszerei is — többek között a jogszerűség garanciáinak a növelése! — azonban ami a döntő, az a szolgálatszerűségnek, szakszerűségnek és jogszerűségnek az egész közigazgatást átható és a politikai tényezőket visszavonulásra készítő szelleme. Igazat kell tehát adnunk azoknak, akik a modern szakszerű és szolgálatszerű közigazgatás erősödésének programját nem kapcsolják össze szükségszerűen alkotmányjogi változásokkal.² Természetesen lehet a racionalizálás programját egészen általános értelemben venni s a szakigazgatáson túlmenően az egész állami életre érteni, mint ahogyan Magyary Zoltán kétségtelenül ebben az értelemben hivatkozik a «hatalom racionalizálásának a programjára».³ A hatalom racionalizálása azonban ebben az értelemben a hatalomnak észszerű, tárgyi szempontok alá való vetését jelenti, már pedig ennek eddig — minden hiba és tévút ellenére is — a hatalmak megosztásának az elve s a hatalomnak közösségi és bírói ellenőrzés alá való vonása a legsikeresebb gyakorlati kísérlete.

Tegyük azonban fel, hogy a szó mai értelmében vett politikum egy későbbi fejlődés során mindenestül háttérbe szorul és a végrehajtó hatalom teljes egészében a szolgálatszerű, szakszerű és eredményes modern közigazgatás kezébe kerül, azaz az általunk vitássá tett tétel jövőbeli víziója teljes elvi tisztaságban megvalósul. Kérdés, hogy ebben az esetben nem volna-e indokolt ezt az apparátust az eredményesség érdekében csak-

¹ A közigazgatási legfőbb vezetése szervezési szempontból. Budapest. 1936. 92—93. o.

² Mártonffy Károly: A magyar közigazgatás megújulása. Budapest. 1940. 289—291. o.

³ A magyar közigazgatás racionalizálása. Budapest. 1930. 34. o.

ugyan kivonni, ha nem is a bírói ellenőrzés, de legalább is a törvényhozás, és egyáltalán bármiféle népképviselői szerv vagy közvéleményszerv gyámködése és beleszólása alól.

Úgy véljük, hogy ez a perspektíva — ha már alkotmányjogi változásoknál tartunk — éppen nem a végrehajtó hatalom teljes függetlenítését írja elő, hanem a végrehajtó hatalom ellenőrzésének új formáit kívánja meg, ami természetesen nem zárja ki, hogy ez a végrehajtó hatalom kicsinyes beleszólástól mentes, nagy lehetőségek birtokában lévő, szabad és — az eredményesség értelmében — erős legyen. Míg ugyanis egyrészt a modern szolgálatserű közigazgatás organikus eredménye annak a fejlődésnek, mely a hatalom megnemesítése és az uralmi vágyak tárgyi célok alá való rendelése felé mutat, másrészt viszont áll az is, hogy a szó modern értelmében eredményes közigazgatás a legnagyobb veszedelmet jelenti, mely a társadalmi szervezet, a hatalom értékszempontoktól telített, *emberséges* voltát fenyegeti. Ugyanis nem a hatalomvágy, az uralmi tendencia az egyetlen veszedelem, mely a társadalom külső, hatalmi szervezetét az igazságtalanság és értékrombolás székhelyévé teheti, hanem a technikai lehetőségek túl nagy volta és a társadalmat akarata ellenére boldogító erőszak is. A társadalom egészét mind anyagi, mind szellemi síkon megragadni és irányítani képes eredményes közigazgatás ugyanis az a maga instrumentális tökéletességével az eldologiasodásnak,¹ az elembertelenedésnek oly veszélyeit rejti magában, melynek során az eredményesség merő absztrakt halvánnyá válhatik, elszakadhat a társadalom eleven szükségleteitől és értékvilágától, és megmerevedett, öncélú kimérákká deformálódott sikerképzetek uralma alá kerülhet. Hogy példát mondjunk, a modern értelemben eredményes végrehajtó hatalom szükség esetén hatalmas áttelepítési műveleteket tud végrehajtani a legkülönbözőbb gazdasági, katonai és politikai célok érdekében. De az embertelenségnek micsoda áradata lehet abból, ha a lehetőségek végtelensége úrrá lesz a társadalom vezetőin és végül különféle eredményességi képzetek nevében egyszerűen *minden* vonatkozásban elhanyagolható mennyiségnek tekintik az emberek *bármimemű* lokális kötöttségét?

¹ Balás P. Elemér, i. m. 129-155. o.

A nagy hatásfokú eredményességre képes közigazgatási apparátus tehát azt a veszedelmet rejti magában, hogy elhomályosodik annak tudata, mire szolgál egyáltalán ez az eredményesség? Az eredményesség addig érték, amíg maga is a társadalmi értékszempontok szilárd uralma alatt áll. A közigazgatási apparátus eredményességének és hatásfokának a növekedése, tehát parancsolóan előírja, hogy ezzel az apparátussal vetekedő, sőt nagyobb társadalomlélektani erővel létezzék egy célkitűző, irányelv-megszabó, értékszabályozó apparátus is, mely eleven kapcsolatban van a közösség szükségleteivel, érvényesen meg tudja állapítani a célmegvalósulás irányelveit és érvényesen képes tisztázni a társadalmat irányító végső értékeket is. Ezzel pedig lényegileg a *törvényhozó* és végrehajtó hatalom elválasztásának modern megfogalmazásához jutottunk el. Bármiféle bajok származtak is a parlamentarizmus különféle tévutaiból, az a gyógy mód, mely egyszerűen a végrehajtó hatalomnak a törvényhozás feletti túlsúlyát vagy egyenesen a törvényhozást elnyelő megerősödését javasolja, a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiönti. *A közösség szükségleteivel való* eleven kapcsolatot valamiféle, a végrehajtó hatalomtól, független közvéleményszerv nélkül nem lehet fentartani, akár népképviselői parlament ez a szerv, akár valami más. Ami az *általános irányelvek* lerögzítését, a törvényhozást illeti, bármennyi dilettantizmust mutatott is fel a népképviselői parlament e téren, s bármennyire szükséges itt is a szakszerűség szempontjainak az érvényesítése, mégis, ha el akarjuk kerülni a kormányhatalmi apparátus demoralizálódását és elembertelenedését, a törvényhozó szerv valamiféle önállóságát szintén fenn kell tartanunk. Ha végül *végső társadalmi értékeket szabályozó* fórumot keresünk, erre a szerepre a népképviselői parlament valóban nem alkalmas, de nem alkalmas a végrehajtó hatalom sem. Az itt jelentkező hiányon csak a társadalmi elitképzés új módszerei és szervei segíthetnek, akár beleépítve a közvélemény és a törvényhozás szerveinek rendszerébe, akár attól függetlenül külön hatalomként. Eddig a világnézeti egypárt-rendszerek jelentik a szervezett elitképzés egyetlen, modern szükségletekre szabott, átfogó kísérletét. Azonban a világnézeti egyetlen párt túlon túl bele van ágyazva a modern hata-

lomkoncentráció szervezetébe, semhogy az értékek megállapításának, szabályozásának, tisztázásának a feladatát el tudná végezni. A világnak ma legjobban nem az — egykor a nemesség által betöltött — uralmi elit funkciója hiányzik, hanem az értékőrző és értékiszabályozó elitnek az a funkciója, melyet a keresztény középkorban az egyházi rend látott el.

IV.

A modern államfejlődés belső szükségletei tehát nem a hatalomkoncentráció felé, hanem a hatalom szolgálatszerűsége, racionalizálása felé s ennek érdekében az államhatalmak megosztásának új formái felé mutatnak. Az eredményes közigazgatás hatásterületének a kiterjedésével párhuzamos a jogszerűség garanciáinak a növekvő szükséglete s a végrehajtó hatalom behatási lehetőségének a meggyarapodásával párhuzamosan fellép az a tendencia, mely a közvélemény szerveinek, az általános szabályalkotás szerveinek és az értékiszabályozás szerveinek hatékonyabb kiépülését és a végrehajtó hatalomnak az e szervek által képviselt érték szempontok alá való rendelését kívánja. Ez egyrészt a fejlődés belső, *tényleges* tendenciája azért, mert a modern tömegtársadalmi összefüggéseken csakis egy nagymértékben kiszámítható, szolgálat szerű hatalomgyakorlás tud úrrá lenni, s eredményesség és jogszerűség csak különböző aspektusai ennek a szolgálatszerűségnek. Ugyanakkor azonban ez a tendencia egyik megnyilvánulási formája annak az ősi politikai-erkölcsi *követelménynek* is, mely a merő hatalomkoncentrációval szemben mindenkor a hatalomgyakorlás igazságos, ember-séges és észszerű közösségi célját állítja szembe.

Bibó István.

A FŐVÁROSI GYERMEKEK NÉPISKOLÁBÓL VALÓ KIEMELKEDÉSÉNEK SZOCIÁLIS TÉNYEZŐI.

(I. Az adatgyűjtés módja II. Az adatok csoportosításának szempontjai. III. A tényezők vizsgálata, i. Lakásviszonyok. 2. A család jövedelme. 3. A gyermekek száma. 4. A szülők iskolai végzettsége. 5. Tanulmányi előmenetel. IV. A vizsgált tényezők összehasonlítása; következtetések.)

I.

A Székesfővárosi Pedagógiai Szeminárium Neveléslélektani Intézete az 1942—43. iskolai esztendőben valamennyi községi népiskolás gyermekre kiterjedő adatfelvételt határozott el szociális körülményeik felderítésére. E végből 1942 novemberében kérdőívet küldött az összes községi népiskolákhoz, hogy a tanintézetek tagjai kitöltés végett adják oda növendékeiknek. Az ívek kiosztása és beszedése valamennyi iskolában egyazon időben történt. Az adatok ellenőrzését és összesítését az e célra készített íveken az osztálytanítók végezték, úgyszintén az összegezés is iskolák szerint. Az adatok értékelése, az összegezés kerületek szerint és egész Budapestre vonatkoztatva, majd a csoportosítás különféle szempontból stb., fokozott munkaütem és rendkívüli munkaerők beállításával is sok időt kíván még. Ebből a még le nem zárt munkalathoz való ez a tanulmány.¹

II.

A fiúk és leányok adatainak különválasztása első pillanatra természetes csoportosítási szempontnak látszott, mivel azonban gyakorlati jelentősége kevés, ettől egyelőre eltekintettünk.

¹ Az adatgyűjtés és feldolgozás módszerére vonatkozólag l. bővebben a szerző *Nevelésügyi állapotrajzok jelentősége a fővárosban* című cikkét a *Magyar Paedagógia* 1942. évf. 4—5. számában.

Sokat ígérő s egyben a népiskola szervezetével összefüggő csoportosítást kapunk, ha elkülönítjük az I—IV. osztályok (alsótagozat) és V—VIII. osztályok (felsőtagozat) adatait. Különválasztottuk még a kislétszámú osztályok növendékeit (a szellemi fejlődésükben elmaradottakat), mert a fővárosban ezeket külön osztályokban oktatják. Utóbbiak adatait azért különítettük el, mert ezt az alkalmat is fel akartuk használni, hogy a szociális életkörülmények és szellemi fejlődés közti összefüggést kutassuk.

Az adatfelvétel idejében (1942 november 20—27.) a községi népiskolák beírt növendéklétszáma az iskolák adatszolgáltatása szerint 42.580 volt.¹ Adatokat szolgáltatott 40.326 tanuló. Ennyi kérdőívet dolgoztunk fel. Mindössze 2.254 tanuló adata hiányzik, a teljes létszámnak 5.3%-a. Ez elenyésző és az adatfelvétel időpontjában hiányzó növendékek számát alig haladja meg. Ha 40-es létszámú osztályban november végén 2 növendék hiányzik átlagosan, az nem rendellenes. A hiányzókon kívül akadtak természetesen olyanok is, akiktől — mivel a szülőket a vallomásra kényszeríteni nem lehetett — ismételt felszólítás ellenére sem sikerült az íveket kitöltve visszakapnunk.

Az adatot szolgáltató 40.326 népiskolai növendék az említett három csoport szerint a következőképpen oszlott meg: a népiskola alsótagozatába (I—IV. osztály) járt 30.274 (a teljes létszám 75.0%-a), a felsőtagozat (V—VIII. osztály) növendéke volt 8.475 (20.1%), ú. n. kislétszámú osztályban tanult 1.577 (3.9%). Mivel tárgyunk szempontjából az utolsó csoport nem jön számításba, a közölt táblázatokban ezek többé már nem szerepelnek.

Hasonló adatgyűjtés középfokon egyszerűbb lett volna. A kisebb gyermekek kérdőívét u. i. nagyrészt a szülőknek kellett kitölteniök; ez bizony sok nehézséget okozott. Mégis a népiskolások szociális körülményeit gyűjtöttük össze, részint azért, mert így több adatot kaptunk, részint azért, mert a népiskolába

¹ Budapest Székesfőváros tanfelügyelői hivatala 1942 október 1-én a budapesti tankerület népiskoláiban 49.967 beírt növendéket tartott számon, ebből községi iskolába járt 43.341. Adatfelvételünk-ből kihagytuk az erdei iskolák és azon árvaházak növendékeit, ahol osztályokban tanítják a gyermekeket, innen adódik a mintegy 750 növendéknyi eltérés.

— legalább is az alsó négy osztályba — Budapest egész lakosságának gyermeke jár s valamennyi társadalmi réteg képviselve van. A népiskolások adatai nagyjából az egész főváros viszonyait mutatják, s Budapestnek mintegy társadalmi keresztmetszetét adják.

Tapasztalás szerint Budapesten a népiskola IV. osztályának elvégzése után az V.-ben a növendékeknek csak 30—40%-a (kerekén harmadrésze) marad. A többség középfokon (polgáriban, gimnáziumban) folytatja tanulmányait. Akik felsőtagozatba kerülnek, a legalacsonyabb társadalmi rétegből valók, tanulmányi előmenetelük gyenge, szociális körülményeik rosszak. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy a népiskola felsőtagozatának növendékei a főváros legszegényebb néposztályát, egyben legalsó népréteget képviselik. Társadalmi összetétel tekintetében ez a növendéksereg egyöntetű.

A népiskola alsótagozatán (I—IV. osztály) ellenben még valamennyi iskolaköteles gyermek együtt tanul. Azok is, akik a IV. osztály elvégzése után középfokú iskolába mennek, s azok is, akik a felsőtagozaton maradnak. Társadalmi összetétel, anyagi helyzet és szellemi adottság tekintetében ez mindenképpen vegyes csoport. Éppen ezért felmerült az a gondolat, hogy a 6—10 éveseknek ebben a csoportjában miképpen lehetne széjjelválasztani azoknak adatait, akik középfokon tanulnak tovább s külön azokét, akik a népiskola V. osztályában maradnak. Ez a szétválasztás számszerűleg nem nehéz. Ha fölteszük, hogy az 1942—43. tanév 30.274 alsótagozatú gyermekéből négy év múlva ugyanannyi kerül majd felsőtagozatba, mint ahány növendéke a felsőtagozatnak jelenleg van (8.475), akkor a különbség (21.799) adja azok számát, akik négy esztendő múlva polgári iskolában vagy gimnáziumban folytatják tanulmányaikat. A 30.274 alsótagozatú növendék közül ezek szerint a felsőtagozaton maradna 8.475 (28.0%) és 21.799 (72.0%) továbbtanulna. A feltevés nem önkényes, az így kapott számok nagyjából fedik a való helyzetet. A 10—14 évesek u. i. vagy a népiskola felsőtagozatán maradnak, vagy tovább tanulnak. Harmadik eset nincs. S négy esztendő alatt a budapesti községi népiskolák alsótagozatú növendékeinek számában nem következhetik be nagyobb eltolódás, de ha ez meg is történik, a felső tagozaton

maradók és a középfokú iskolában továbbtanulók aránya akkor sem változnék érdemlegesen.

Tanulmányunk értéke nagyjából e feltevés helyességétől függ.

Ennek előrebocsájtása után megvizsgáljuk, melyek azok a tényezők, amelyek a népiskolából való kiemelkedést segítik vagy gátolják. A tényezőket kimeríteni természetesen nem lehet. Az adatfelvétel szempontjai között szereplők közül sem térünk ki mindegyikre, csupán néhány jellegzetes körülményt veszünk tühegyre. Bizonyos csoportosításuk azonban, hogy a vizsgálódás túlságosan szét ne folyjék, szükségesnek mutatkozott.

III.

1. *Lakásviszonyok.* Az otthoni életkörülményeket a legszembetűnőbben talán a lakás nagysága mutatja, mert ebből az egyetlen adatból sok egyébre is következtethetünk. A lakás nagysága u. i. legtöbbször pontos vetülete a család gazdasági helyzetének.

Az 1. sz. táblázat a lakásviszonyokat mutatja.

A kimutatás *a)* rovata a népiskola I—IV. osztályaiban talált valóságos helyzetet tárja elénk, vagyis azt, hogy az adatot szolgáltató 30.274 alsótagozatú növendék miként oszlik meg a lakás nagysága szerint. A *b)* rovat a felsőtagozat 8.475 növendékének lakásviszonyait mutatja. (Feltevésünk szerint a jelen-

1.

A lakás	a) alsótagozat	b)	c)	d) eltérés	e) hány % tanul tovább	
		felsőtagozaton tovább tanulók	középfokú iskolában			
1 helységből áll szobakonyhás . . .	5.025=16·6% 16.086=53·1%	2.057=24·3% 5.446=64·3%	2.968=13·6% 10.640=48·7%	+10·7% +15·6%	59·1% 66·1%	}64·4%
2 szobás	5.674=18·7%	837= 9·9%	4.837=22·2%	-12·3%	85·3%	
3 szobás	2.066= 6·9%	46= 0·5%	2.020= 9·3%	- 8·8%	97·7%	}97·5%
4 szobás	988= 3·3%	18= 0·2%	970= 4·4%	- 4·2%	98·1%	
5 szobás	298= 1·0%	3= 0·0%	295= 1·4%	- 1·4%	98·9%	
több szobás	69= 0·2%	16= 0·2%	53= 0·3%	- 0·1%	76·8%	
ismeretlen	68= 0·2%	52= 0·6%	16= 0·1%	+ 0·5%	23·5%	
összesen	30.274 100%	8.475 100%	21.799 100%			
1 szobára esik átlag	3·49	5·01	3·08	+1·93		

legi alsótagozatúak közül ennyien maradnak majd a felsőtagozaton.) A *c*) rovat az *a*) és *b*) különbsége s azokat a tanulókat tünteti fel, akik az alsótagozatúak közül tanulmányaikat középfokú iskolában (polgári, gimnázium) folytatják. A *d*) rovat a felsőtagozaton maradók (*b*.) és középfokon továbbtanulók (*c*.) %-ában mutatkozó eltérést jelzi, aszerint + vagy — előjellel, hogy a népiskolában maradók vagy a továbbtanulók javára szól-e. Az *e*) rovat oszlopaiból végül azt láthatjuk, hogy az alsótagozaton jelenleg található növendékek közül hány % tanul tovább.

Az 1. sz. táblázat első sorából ezek szerint a következőket lehet leolvasni:

Egyetlen helyiségből álló lakásban lakik az adatfelvétel szerint az alsótagozat gyermekei közül 5.025 (a létszám 16.6%-a). A népiskolában maradók közül 2.057 lakik ilyen lakásban (a 8.475 felsőtagozatú növendék 24.3%-a), a középfokon továbbtanulók közül pedig 2.968 (a 21.799 továbbtanuló 13.2%-a). Az eltérés 10.7%-nyi, mégpedig a népiskolában maradók javára, ami azt jelenti, hogy a továbbtanulóknak 107-del kevesebb %-a lakik ilyen lakásban, mint a felsőtagozatra kerülőké. A népiskola alsótagozatában található 5.025 olyan növendék közül, akik egyetlen helyiségben laknak, 59.1% tanul tovább és 40.9% marad a felsőtagozaton.

A következő sorok adataiból látható, hogy a fokozatosan mind kedvezőbb helyzetnek a népiskolában maradás csökkenő aránya felel meg.

Ha a lakásokat nagyság tekintetében három csoportba osztjuk, s az egyhelyiségű meg a szoba-konyhás lakást a kedvezőtlen, a 2 szobást a közepes, a 3 szobást és nagyobbakat pedig a kedvező lakásviszonyok közé soroljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a népiskolában maradóknak 88.6%-a lakik rossznak minősíthető lakásban, 9.9%-a 2 szobásban, s csak 0.99%-a nagyobbban. A továbbtanulóknak ellenben 61.9%-a lakik a rosszabb kategóriába sorolt lakásban, 22.2%-a 2 szobásban és 15.4%-a ennél nagyobbban.

A lakás nagysága magában is értékes adat. Még többet jelent, ha a benne lakók számával vetjük egybe. Az állandó összehasonlítás miatt vizsgálatunkban célszerűnek bizonyult,

hogy az egy szobára kiszámított lakók átlagos számával mint index-számmal dolgozzunk. Kiszámítottuk (a lakásban lakók számát osztottuk a lakóhelyiségek számával), hogy a népiskola felsőtagozatán maradók lakásában átlagosan 5.01 személy lakik szobánként, a továbbtanulókéban pedig csak 3.08. Ez nagy eltérés a két csoportban a lakás zsúfoltsága tekintetében. Lakószobánként majdnem 2 személlyel laknak többen a felsőtagozaton maradók, mint a továbbtanulók családjában.

A lakás nagyságára vonatkozó adatoknak ilyenszerű csoportosítása is kétségtelenül mutatja, hogy a lakás nagysága, mint gazdasági tényező jelentős szerepet játszik a továbbtanulásban vagy a népiskolában maradás tényében. Látjuk, hogy a nagyobb lakásban lakó szülők inkább taníttatják gyermekeiket, mint a kisebb lakásban élők. E tételt a táblázat *e)* rovatának növekvő %-sorozata szemlélteti teljes törvényszerűségében. Az egy helyiségben élő gyermekek közül csak 59.1% tanul tovább, a szoba-konyhás lakásból kikerülőknél 66.1%-a, a 2 szobás lakásban lakók aránya már 85.3%, a 3 szobásoké 97.7%, a 4 szobásoké 98.1%, az 5 szobásoké pedig 98.9%. A nagyobb lakásban lakóké azért száll le 70.8%-ra, mert ezek túlnyomórészt már nem családi lakások. Internátusok és árvaházak növendékei vallották, hogy 5 szobásnál nagyobb lakásban laknak. Ezek között pedig sok a tovább nem tanuló gyermek. A három csoportban a kedvezőtlennek minősített lakásban lakóknak 64.4%-a, a közepes nagyságú lakásúak 85.3%-a s a jó lakásviszonyok között élő növendékeknek 97.5%-a tanul tovább.

Ebből az összeállításból különben arra is következtethetünk, hogy a kicsiny lakás kisebb mértékben akadályozza a népiskolából való kiemelkedést, mint amilyen mértékben azt a nagy lakás előmozdítja. Még a legrosszabb anyagi körülményekre utaló egy helyiségben lakóknak is több mint a fele (59.1%) tovább tanul, a szoba-konyhában lakóknak meg kétharmad része. Valószínűleg közrejátszik ebben a mai lakáshiány, aminek következtében sok rendezettebb viszonyok között élő család is albréti szobában kénytelen élni. Ezek gyermekei kétségtelenül javítják az egyetlen helyiségből álló lakásban lakók továbbtanulási %-át. A mai modern házak szoba-hallos, összkomfortos lakásai pedig semmi-

képen nem vethetők egybe a régi bércaszárnyák szoba-konyhás bérleményeivel, holott a lakások nagyság szerinti csoportosításában egy helyre kerültek. Föltehető, hogy normális körülmények között, e két rossznak minősített lakáskategóriában kevesebb továbbtanuló gyermeket találunk, mint jelenleg.

Jobban mutatkozik a nagyobb lakások továbbtanulást segítő jellege. A 3 szobás és ennél nagyobb lakásban lakó gyermekek már majdnem valamennyien továbbtanulnak. A 3 szobás lakásban lakóknak csak 23%-a nem tanul tovább, a 4 szobásban lakóknak 1.9%-a, az 5 szobásban élőknek 1.1%-a. Bátran állíthatjuk tehát, hogy a 3, 4, 5 szobás lakásban lakó szülők — csekély kivételtől eltekintve — bármennyire tehetségtelen gyermekeik legyenek is, azoknak az eszközöknek birtokában vannak, amelyek a továbbtanulást biztosítják. A 2 szobásnál nagyobb lakás tehát Budapesten egyike azoknak az ismérveknek, amelyek a népiskolából majdnem 100%-ban való kiemelkedésre utalnak.

2. *A család jövedelme.* Ezt a körülményt kellett volna talán először vizsgálnunk. A lakásviszonyok, alvaskörülmények s minden egyéb gazdasági vonatkozású kérdés u. i. a család keresetének már csak függvénye. Első helyen mégsem ezt néztük, mert a keresetre vonatkozó adatok — a dolog természeténél fogva — kevésbé megbízhatók. Keresetét nem mindenki vallja be szívesen s a vallomás nem is ellenőrizhető annyira, mint pl. a lakás nagyságára vonatkozó adatok s vizsgálatunkban sorrakerülő több más tényező. Bár figyelembe kell vennünk, hogy az 1942. év november havi jövedelmeit írtuk össze, az eredményt még így is fenntartással kell fogadnunk. Viszonylagosan azonban — a szegényebb és gazdagabb, vagy tanulatlan és tanult réteg keresetének összehasonlítása és nagyvonalú összefüggése tekintetében, — mivel nagyszámú adatról van szó és egész Budapestre kiterjedő adatgyűjtést dolgoztunk fel, nagyjából mégis elfogadható képet kapunk. A család jövedelmét a 2. számú kimutatás mutatja.

A régi megélhetési lehetőséget véve alapul, talán nem önkényes eljárás, ha havi jövedelem tekintetében a 2. sz. táblázat pontosabb részletezése alapján három nagyobb csoportot különböztetünk meg. A 200 pengőn aluli jövedelmű családot tekint-

A család havi jövedelme	a) alsótagozat	b) felsőtagozaton	c) középfokú iskolában	d) eltérés	e) hány % tanul tovább	
		továbbtanulók				
50 P-n alul	486= 1·6%	265= 3·1%	221= 1·0%	+ 2·1%	45·4%	} 59·2%
50—100 P	2.093= 6·9%	1.055=12·5%	1.038= 4·8%	+ 7·7%	49·5%	
100—200 „	10.983=36·3%	4.207=49·7%	6.776=31·1%	+18·6%	61·7%	
200—300 „	7.207=23·8%	1.757=20·7%	5.450=25·0%	— 5·7%	75·6%	} 81·0%
300—500 „	4.088=13·5%	389= 4·6%	3.699=17·0%	—12·4%	90·4%	
500—700 „	1.582= 5·2%	27= 0·3%	1.555= 7·1%	— 6·8%	98·3%	} 98·6%
700—1000 „	1.050= 3·5%	10= 0·1%	1.040= 4·8%	— 4·7%	99·0%	
több „	382= 1·3%	5= 0·0%	377= 1·7%	— 3·7%	98·6%	
ismeretlen	2.403= 7·9%	760= 9·0%	1.643= 7·5%	+ 1·5%	68·3%	
összesen	30.274 100%	8.475 100%	21.799 100%			
havonta átlagosan . .	271·48 P	174·86 P	308·43 P	133·57 P		

hetjük olyanak, amely a létminimumot sem éri el. Ilyen helyen az elsőrendű életszükségletek kielégítése sincs meg. A 200—500 pengős havi jövedelem kispolgári életszínvonal lehetőségét nyújtja, ahol az elsőrendű szükségletek megszerzése már nem okoz gondot s kultúrigények kielégítése is szóba jöhet, éppen ezért közepes jövedelemnek minősíthető. Az 500 pengőn felülit pedig a jobbak közé sorolhatjuk, mert aránylag már gondtalanul mondható életet biztosít. Ez a hármas csoportosítás annál inkább elfogadható, mivel a 200 és 500 pengős határ — ha feltesszük, hogy a többség meglevő kereseténél kevesebbet vallott, — voltaképpen 300 és 600 pengőnek vehető.

Vizsgálódásainkban most már e hármas csoportot véve figyelembe, azt látjuk, hogy a népiskolában maradók szülei (65·3%) ánakhavi jövedelme a 200 pengőn alul marad, a továbbtanulók szülei pedig csak 36·0 %-ban tartoznak ebbe a csekély jövedelmű csoportba. Az eltérés 28·4%-nyi. A 200—500 pengő havi jövedelemmel rendelkező családok százalékos aránya a maradók esetében 25·3%, a továbbtanulóknál 42·0%. Az 500 pengőn felüli jövedelem a népiskola felső tagozatán maradó gyermekek szüleinél ritkaság, mindössze 42 esetben (0·4%) fordul elő, a továbbtanulóknál pedig a létszám 13·6%-a.

A népiskolában maradók szüleinek átlagos havi jövedelme 175, a továbbtanulóké 308 pengő. Ezek az átlagok természetesen csak összehasonlításra szolgálnak, egyéb következtetések

levonására alkalmatlanok. E két csoportban a havi jövedelemben mutatkozó eltérés 133 pengőnyi, majdnem mégegyszer annyi, mint amennyi a népiskolában maradók szüleinek átlagos havi keresete.

A 2. sz. táblázatban is talán az *e)* rovat a legérdekesebb és belőle vonhatók a legtanulságosabb következtetések. Az a törvényszerűség, amely a lakás nagyságának vizsgálatakor adódott, itt is mutatkozik. A kisebb jövedelmű családoktól haladva a több keresettel bírók felé, egyre többen tanulnak tovább. Ha az előbbi hármast csoportot nézzük, megállapíthatjuk, hogy a 200 pengőn aluli jövedelmű családok gyermekei közül is már 59.2% tanul tovább és 40.8% marad a népiskola felső tagozatán. A középső csoportban (200—500 pengő) már 81.0% a továbbtanulók aránya s csupán 19.0% marad a felső osztályokban. A még többet keresők gyermekeinek pedig 98.5%-a (majdnem valamennyi) tovább tanul és csak 1.5% nem.

Ez a vizsgálódás is azt mutatja tehát, hogy továbbtanulás tekintetében az egészen csekély jövedelem sem akkora kirekesztő tényező — mert hiszen még az 50 pengőn aluli jövedelmű családok gyermekei közül is majdnem a fele (45.4%) tovább tanul — mint amennyire a nagyobb kereset elősegíti a népiskolából való kiemelkedést. Majdnem azt mondhatjuk, hogy a havi 500 pengős jövedelem az a határ, amelynél többet kereső szülők gyermekeit semmi sem mentheti meg attól, hogy középfokú iskolába kerüljenek. Az adatokból valószínűnek látszik, hogy a fővárosban alig akad szegénysége miatt elkallódó tehetség. Föltehető ugyanis, hogy a legszegényebb népréteg 45.4%-nyi továbbtanulói közül elsősorban a tehetségesek jutnak középsiskolába. A több jövedelműek közül továbbtanulók százalékos aránya pedig majdnem kizárja, hogy igazi tehetség tovább ne tanuljon. Sokkal nagyobb a veszély, hogy rengeteg tehetségtelen gyermek kerül ilyenformán a nem neki való középfokú iskolába.

3. *A gyermekek száma.* Eleve kínálkozik, hogy a továbbtanulás tekintetében a testvérek számát szintén figyelembe vegyük. A 3. sz. táblázat erről tájékoztat.

Az összehasonlítás egyik vizsgált tényező esetében sem mutatott eddig ekkora eltérést a népiskola felső tagozatán mára-

Gyermekek száma	a) alsótagozat	b) felsőtagozaton	c) középfokú iskolában	d) eltérés	e) hány % tanul tovább	
		tovább tanulók				
egyke	9.091=30·0%	1.173=13·8%	7.918=36·1%	-22·3%	87·1%	} 84·0%
2 gyermek	9.801=32·4%	1.848=21·8%	7.953=36·2%	-14·4%	81·2%	
3 "	4.599=15·2%	1.651=19·6%	2.948=13·5%	+ 6·1%	64·1%	} 64·1%
4 "	2.476= 8·2%	1.198=14·1%	1.278= 5·9%	+ 8·2%	51·6%	
5—6 "	2.564= 8·5%	1.495=17·6%	1.069= 4·9%	+12·7%	41·7%	} 43·9%
7—10 "	1.513= 5·0%	974=11·5%	539= 2·5%	+ 9·0%	35·7%	
több "	230= 0·7%	136= 1·6%	94= 0·9%	+ 0·7%	40·9%	
összesen	30.274 100%	8.475 100%	21.799 100%			
átlagosan	- 2·71	3·86	2·32	+ 1·54		

dók és tovább tanulók között, mint éppen a gyermekek száma tekintetében. A népiskolában maradóknak csak 13·8%-a egyke (nyolcadrés), viszont a továbbtanulóknak 36·1%-a (harmadrész). Az egykés és 2 gyermekesek (akiknek csak egy testvérük van) aránya a népiskolában maradóknál 35·6% (valamennyinek harmad része), a továbbtanulóknak pedig 72·3%-a (majdnem háromnegyed része) tartozik ezek közé. Az eltérés e két csoportban együttesen 36·3%. Az egy és kétgyermekes családok gyermekei közül tehát kétszer annyian tanulnak tovább, mint a 3-nál több gyermekesek közül. A táblázat szerint a fővárosi népiskolás tanulóifjúság továbbtanuló rétegének 72·3%-a (majdnem háromnegyed része) egykés vagy kétgyermekes családból kerül ki. A népiskola felső tagozatán maradóknak pedig 64·4%-a három- és többgyermekes család tagja.

E két rétegben kiszámítható gyermekek átlagos száma ugyanezt mutatja. A népiskolában maradók indexe 3·86, a továbbtanulóké 2·32. Ez családonként majdnem 2 gyermekenyi eltérést jelent.

A gyermekek száma Budapesten fordított arányban áll a népiskolások továbbtanulási lehetőségével. Ezt ismét a táblázat e) rovata tárja elénk szemléletesen. Az egykésnek 87·1%-a tanul tovább; azok közül, akiknek még egy testvérük van 81·2%; a 3 gyermekesek közül 64·1%; a 4 gyermekesek 51·6%-a; az 5—6 gyermekesek 41·7%-a; a 7—10 gyermekes családokból kikerülőknak már csak 3·57%-a s még több gyer-

mekeseknek 40,0%-a. Annak magyarázata, hogy a törvényszerűség a 10-nél több gyermekes családok esetében nem folytatódik, talán az lehet, hogy ezek száma (összesen 230 a 30.274 között!) aránylag kevés ahhoz, hogy várható eredmény mutakozzék. A véletlen így a kívátnál nagyobb szerephez juthatott. Másik feltevésünk, hogy 10-nél több gyermek nemcsak a legszegényebbek között található, hanem éppen a vagyonosabb emberek azon rétegében, akik tudatosan gondolkodnak a népesedéspolitikán, akikben éppen ezért erősen él a felelősség nemzetünkért. Úgylátszik, hogy 10-nél több gyermek esetében már nem egészen érvényes az a tétel, hogy a gyermekáldás és anyagi helyzet fordított arányú, mint ahogy az egykezes sem a leggazdagabb réteg szokása.

Pontos adatok mutatják tehát, hogy az egykék majdnem valamennyien továbbtanulnak. Ha a továbbtanulókat sikerülne még további két rétegre osztanunk, t. i. azokra, akik polgári iskolában és akik gimnáziumban folytatják tanulmányaikat, minden bizonnyal beigazolódna, hogy az egykék számaránya a középiskolában még nagyobb lenne. (Ha nem is egész Budapestre, de néhány iskolára kiterjedő vizsgálatunk ezt a feltevést valóban igazolta.¹ A középiskolában tehát, ahol a nemzet vezetőrétegét képezik, túltengenek az egykék. Pedig az egyke sok tekintetben lemarad a többgyermekes családok gyermekei mögött, mert fejlődésük rendszerint egyoldalú.²

Annak vizsgálata, hogy a gyermekek száma milyen mértékben befolyásolja a középfokú iskolában való továbbtanulást, arra az eredményre vezetett, hogy pl. már a 7—10 gyermek nagyobb akadálya a népiskolából való kiemelkedésnek (mert ezeknek csak 3,57%-a tanul tovább), mint akár a rossz lakás (mert a legrosszabb lakásviszonyokat jelentő egyetlen helyiségben lakó családok gyermekei közül is 59,1% jut be a középfokú iskolába), akár a kevés kereset (mert még az 50 pengőn aluli jövedelemmel bíró családok gyermekeinek is 45,4%-a emelkedik ki a népiskolából). E tekintetben valóban fennáll a

¹ L. a Magyar Gyermektanulmányi Társaság sorozatában 1943 március 4-én *Iskolai nevelésügyi állapotrajzok ismertetése* c. előadást.

² L. legújabban *Garbai Imre: Az egyetlen gyermek és a nevelés.* Debrecen, 1942. c. könyvét.

lehetőség, hogy arravaló gyermekek nem tanulhatnak. Sokgyermekes családok tehetséges gyermekeinek felkarolása tehát a fővárosban is indokolt volna.

4. *A szülők iskolai végzettsége.* Az eddig vizsgált körülmények mind gazdasági természetűek, s valamennyi a család anyagi helyzetére utal. A népiskolában maradók és továbbtanulók két rétegében az észlelhető eltérés a vizsgált tényezők (lakás nagysága, szülők keresete, gyermekek száma) tekintetében eddig nagyjából ugyanazt a képet tárta elénk. Ez érthető, hisz mindegyik tényező közös gyökere a család vagyoni helyzete. A szülők iskolai végzettsége ezzel szemben — bár végső fokon a család anyagi jólétét is eldönti, mert magasabb iskolai végzettség általában jövedelmezőbb foglalkozáshoz juttat — már inkább arra a szellemi légkörre utal, amely a gyermeket otthonában körülveszi. A most vizsgálandó szempont tehát már szellemi természetűnek mondható.

Az édesapa iskolai végzettsége inkább a család társadalmi elhelyezkedését befolyásolja, a családfő foglalkozását határozza meg és a keresetét szabályozza. A következő (4 a. sz.) táblázatban az édesapa iskolai végzettségét tesszük közzé.

4a.

Édesapa iskolai végzettsége	a) alsó- tagozat	b) felsőtagozaton	c) középfokú iskolában	d) eltérés	e) hány % tanul tovább	
		tovább tanulók				
nem járt iskolába ...	270= 0·9%	172= 2·0%	98= 0·5%	+ 1·5%	36·3%	} 62·4%
népisk. 4 oszt. kevesebb ...	648= 2·1%	374= 4·4%	274= 1·3%	+ 3·1%	42·3%	
népiskola 4 osztály ...	4.602=15·2%	1.881=22·2%	2.721=12·5%	+ 9·7%	59·1%	
népiskola 6 osztály ...	12.583=41·6%	4.369=51·5%	8.214=37·6%	+13·9%	65·2%	} 82·3%
középfokú isk. 4 osztály ..	4.461=14·7%	741= 8·8%	3.720=17·1%	- 8·3%	83·3%	
középfokú isk. 6 osztály ..	1.200= 4·0%	255= 3·0%	945= 4·3%	- 1·3%	78·3%	} 97·4%
középfokú isk. 8 osztály ..	2.636= 8·7%	98= 1·2%	2.538=11·6%	-10·8%	96·3%	
egyetem vagy főiskola	2.630= 8·7%	37= 0·4%	2.593=11·9%	-11·5%	98·6%	
ismeretlen ..	1.244= 4·1%	548= 6·5%	696= 3·2%	+ 3·2%	55·9%	
Összesen ...	30.274 100%	8.475 100%	21.799 100%			
Átlagosan ...	7·46	5·64	8·14	-- 2·50		

Összehasonlítás végett közöljük az édesanya iskolai végzettségére vonatkozó adatokat is. Az egyes kategóriákban ez mindenütt kevesebb mint az édesapáké. Az észlelhető törvényszerűség ellenben ugyanaz. Az édesanya iskolai végzettségét azért mutatjuk be, mert a család műveltségi színvonalát inkább ő adja, s a gyermekekre tett hatás tekintetében döntőbb.

4b.

Édesanya iskolai végzettsége	a) alsótagozat	b) felsőtagozaton	c) középfokú iskolában	d) eltérés	e) hány % tanul tovább	
		tovább tanulók				
nem járt iskolába ...	583= 1·9%	486= 4·8%	175= 0·8%	+ 4·0%	30·0%	} 62·5%
népisk. 4 oszt. kevesebb ..	1.462= 4·8%	751= 8·9%	711= 3·3%	+ 5·6%	48·6%	
népiskola 4 osztály ...	6.101=20·1%	2.393=28·2%	3.708=17·0%	+11·2%	60·7%	
népiskola 6 osztály	12.421=41·2%	4.062=47·9%	8.359=38·4%	+ 9·5%	67·3%	} 92·0%
középfokú isk. 4 osztály ...	5.384=17·8%	455= 5·4%	4·929=22·6%	-17·2%	91·5%	
középfokú isk. 6 osztály ...	1.588= 5·2%	144= 1·3%	1.474= 6·8%	- 5·5%	93·8%	} 98·2%
középfokú isk. 8 osztály ...	1.701= 5·6%	34= 0·4%	1.667= 7·6%	- 7·2%	98·0%	
egyetem vagy főiskola	450= 1·5%	5= 0·1%	445= 2·0%	- 1·9%	98·8%	
ismeretlen ...	584= 1·9%	253= 3·0%	331= 1·5%	+ 1·5%	56·6%	
összesen	30.274 100%	8.475 100%	21.799 100%			
átlagosan ...	6·34	4·95	6·88	- 1·93		

A két táblázat adatainak egybevetése már magában is érdekes. Most azonban nem ez a feladatunk. Részletesebben csak az egyiket, az édesanyák iskolai végzettségét feltüntetőt vizsgáljuk.

Az összes fokozatok tanulságainak levonása helyett — ami igen tanulságos, de hosszadalmas volna — ismét három csoportot veszünk. A kedvezőtlen csoport felső határául a népiskola 6 osztályának elvégzése kínálkozik. Azok a szülők, akik csak ennyi osztályt — vagy ennél kevesebbet — végeztek, más műveltségi színvonalon állnak, mint azok, akik a középfokú iskola 4 vagy 6 osztályának elvégzését tudják igazolni. Ismét más színvonalat jelent az érettségi vagy egyetemi végzettség.

Ha a *b)* és *c)* rovat adatait nézzük, valóban azt látjuk, hogy az első négy csoportban (nem járt iskolába, népiskola 4 osztályánál kevesebbet járt, népiskola 4 osztályát járt, népiskola 6 osztályát járt) mindenütt sokkal nagyobb százalékkal szerepelnek a népiskolában maradók édesanyái (de édesapái is), mint a továbbtanulók szülei. A népiskola felső tagozatán maradó gyermekek édesanyáinak 80.9%-a tartozik ebbe a csoportba (az édesapák 81.2%-a), a továbbtanulóké pedig 59.4%-ban (az édesapák 52.0%-a). A népiskola felső tagozatán maradó gyermekek édesanyáinak kilenczted része legfeljebb a népiskola 6 osztályát végezte; a továbbtanuló gyermekek édesanyái közül pedig hattized rész rendelkezik ezzel az iskolai végzettséggel vagy kevesebbel. Az eltérés e két nagy csoportban 30.5%-nyi, a ami felülmúlja az eddig vizsgált anyagi természetű tényezők meghúzott határvonalán belül az eltérési százalékot (eddig legfeljebb 27%-nyi volt). (Az édesapák táblázata *d)* rovatában a + eltérések összege szintén 29.2%-nyi.) E tekintetben tehát nagyobb a szélsőség a népiskolában maradók és továbbtanulók között, amiből az következtethető, hogy a szülők kisebb és nagyobb műveltsége nagyobb mértékben befolyásolja a felső tagozaton maradást, ül. a továbbtanulást, mint pl. a kicsiny vagy nagy lakás.

Ha az *e)* rovat emelkedő százalékait figyeljük, szintén azt vesszük észre, hogy a népiskola 6 osztályát és a középfokú iskola 4 osztályát végzett szülők továbbtanuló gyermekeinél hirtelen ugrás következik. A népiskola 6 osztályát végzett édesanyák gyermekeinek 67.3%-a tanul tovább (a hasonló végzettségű édesapáikéinak 65.2%-a), a középipiskola 4 osztályát végzettekéi közül már 91.5% a továbbtanuló (édesapáknál 83.3%).

Ha a népiskola 6 osztályát a több és kevesebb iskolai végzettségű szülők között valóban választóvonalnak tekintjük, akkor a számok azt mutatják, hogy a 20.567 olyan gyermek közül, akinek édesanyja legfeljebb a népiskola 6 osztályát járta, a népiskolában marad 7.692 (a létszám 37.5%-a) és továbbtanul 12.864 (a létszám 62.5%-a). A 6.972 olyan gyermek közül, akinek édesanyja 4 vagy 6 középfokú osztályt járt, a népiskola felső tagozatán 996 marad (8.0%) és továbbtanul

4.665 (92.0%). Az érettségizett és főiskolát vagy egyetemet végzett édesanya gyermekei közül 39 (1.8%) marad a népiskola felső tagozatán és 2.112 (98.2%) tanul tovább

Az édesapákra vonatkoztatva is elvégezhetjük e hármas csoportosítást. A 18.103 olyan gyermek közül, akinek édesapja legfeljebb a népiskola 6 osztályát végezte, a népiskolában marad 6.796 (37.6%), tehát pontosan ugyanaz az arány, mint az édesanyák esetében. Tovább tanul 11.307 (62.4%). Az 5.661 olyan gyermek közül ellenben, akiknek édesapja a középfokú iskola 4 vagy 6 osztályát járta, a népiskolában csupán 996 (17.7%) marad és továbbtanul 4.665 (82.3%). A legalább érettségizett apák gyermekei közül 47.4% tanul tovább. Hogy a középfokú iskola 4 osztályát vagy annál többet végzett édesapák esetében kevesebb a továbbtanuló, mint a hasonló csoportban az édesanyáknál, az érthető, ha meggondoljuk, hogy ez a végzettség (a középfokú iskola 4 osztálya) nőknél többet jelent, mint a férfiaknál.

A népiskolában maradó gyermekek édesanyáinak átlagos iskolai végzettsége 4'95 év; ez a népiskola V. vagy a középfokú iskola I. osztályának elvégzését jelenti. A továbbtanulók indexszáma 6-88, ami a népiskola VII. vagy a középfokú iskola III. osztályának megfelelő végzettség. Az eltérés 1.93, majdnem két teljes iskolai esztendő. A népiskolában maradók édesanyái átlagban két évvel tanultak kevesebbet, mint a továbbtanuló gyermekek édesanyái. Az édesapákra kiszámított átlagos iskolai végzettség a népiskolában maradóknál 5.64 (nem egészen népiskolai 6 osztály), a továbbtanulók esetében 8.14 (több mint középfokú iskola IV. osztálya). Az édesapák eltérése tehát még nagyobb (2.50), ami két és fél éves tanulási különbséget jelent. Ebből a tényből egyébként, hogy t. i. a népiskolában maradó és továbbtanuló gyermekek édesapáinak átlagos iskolai végzettségében nagyobb az eltérés, mint az édesanyáikéban, arra is következtethetünk, hogy a népiskolából való kiemelkedés tekintetében az édesapa iskolázottsága az édesanyáénál fontosabb és jelentősebb tényező.

5. *Tanulmányi előmenetel.* Ha a rendelkezésünkre álló tanulmányi előmenetel adatait a vizsgálandó szempont szerint csoportosítjuk, a következő (5. sz.) táblázatot állíthatjuk össze:

Tanulmányi elömenetel	a) alsótagozat	b) felsőtagozaton	c) középfokú iskolában	d) eltérés	e) hány % tanul tovább
		tovább tanulók			
kitűnő	6.469=21.5%	580= 6.9%	5.889=27.0%	-20.1%	} 84.8%
jeles	8.585=28.3%	1.699=20.0%	6.886=32.1%	-12.1%	
jó	9.199=30.4%	3.066=36.2%	6.133=28.1%	+ 8.1%	} 66.6%
elégséges	4.328=14.3%	2.566=30.3%	1.762= 8.1%	+22.2%	
elégtelen	1.472= 4.8%	425= 5.0%	947= 4.3%	+ 0.7%	} 48.4%
nem oszt.....	221= 0.7%	139= 1.6%	82= 0.4%	+ 1.2%	
összesen	30.274 100.0%	8.475 100%	21.799=100%		
átlagosan	2.52	3.07	2.29	+ 0.78	

A népiskolában maradók 6.8%-a kitűnő, 20.0%-a jeles, 36.2%-a jó, 30.3%-a elégséges és 5.0%-a elégtelen tanuló. A középfokú iskolában továbbtanulók közül pedig 27.0% a kitűnő, 32.1% a jeles, 28.1% a jó, 8.1% az elégséges és 4.3% az elégtelen előmenetelű növendék. Látjuk, hogy a kitűnő és jelesrendűek aránya a népiskola felső tagozatán maradóknál 26.8%; a továbbtanulók között pedig 59.1%, vagyis 32.3%-kal több. Általános jó osztályzatú növendék a továbbtanulók között van kevesebb (arány százalékuk itt 28.1%, a népiskola felső tagozatán maradóknál 36.2%). Az eltérés a népiskolában maradók javára 8.1%-nyi. Elégséges és elégtelen tanuló a felső tagozaton maradók között 35.3%, a továbbtanulók között csak 12.4% akad. E tekintetben a helyzet kielégítő; a népiskolában inkább a közepes és rossz tanulók maradnak, a továbbtanulók között több a kitűnő és jeles előmenetelű növendék. Ezt a tényt igazolja az a számítás alapján kapott eredmény is, hogy a felső tagozaton maradók általános osztályzata 3.07, tehát rosszabb mint jó, a továbbtanulóké ellenben 2.27, csak valamivel gyengébb a jelesnél.

Ha hármas csoportosításban a kitűnő és jeles előmenetelűeket jó tanulóknak, a jó érdemjegűeket közepeseknek s az elégséges és elégtelen osztályzatúakat rossz tanulóknak minősítjük, e hármas csoportosítás alapján a következő kép tárul elénk: A kitűnők és jelesek 84.8%-a tanul tovább, 15.2%-a ellenben a felsőtagozaton marad. Ez a 15.2%-nyi kitűnő és jeles tanuló tekinthető a továbbtanulás szempontjából elkalló-

dott tehetségnek. Képességük alapján helyük a középfokú iskolában volna; valószínűleg anyagi körülményeik gátolják meg őket ebben, mivel a főváros legszegényebb rétegéből valók. A közepes tanulók 33.4%-a a népiskolában marad, s 66.6%-uk továbbtanul. Ez az arány még elfogadható, ha meggondoljuk, hogy Budapestről van szó, ahol rengeteg a középfokú iskola. Nem megnyugtató ellenben, hogy az elégségesek és elégtelenek közül is 48.4% továbbtanul, s csak 51.6% marad a népiskola felsőtagozatán. Ennek a 48.4%-nyi elégséges és elégtelen népiskolai tanulónak már semmi keresnivalója nem volna még a polgárban sem, annál kevésbé a középiskolában. Ez a nem odavaló % nagyon rontja a középfokú iskolák színvonalát. Minden bizonnyal a jó jövedelműek közül kerülnek ki, akik a továbbtanulást pénzzel győzik, s addig-addig próbálkoznak, ismételnék, míg végre papírosforma alapján is sikerül az óhajtott társadalmi közép- és felsőosztályba lépniök, ahova anyagi körülményeik szerint már úgylát tartoztak.

A gyermekek tanulmányi előmenetele tehát nem bizonyul annak a kiválogató tényezőnek, aminek pedig a dolog természeténél fogva lennie kellene. Egészséges körülmények között u. i. a népiskolából való kiemelkedés tekintetében elsősorban és kizárólag a tanulmányi előmenetelnek kellene a szűrő szerepét játszania. Ezzel szemben azt látjuk, hogy e feladatának Budapesten csak kismértékben tesz eleget.

IV.

Vállalt feladatunkat ezzel voltaképpen el is végeztük. Megvizsgáltuk, hogy a lakás nagysága, a család jövedelme, a gyermekek száma, a szülők iskolai végzettsége és a gyermek tanulmányi előmenetele mit jelent a népiskolából való kiemelkedés tekintetében. A felsorolt öt tényezőt eddig külön-külön néztük.

Jól volna azonban megfelelni arra a felvethető kérdésre is, hogy e körülmények közül melyik állítja a legnagyobb akadályt a továbbtanulás elé, illetőleg, hogy melyik segíti elő legjobban a középfokú iskolába jutást. (A két kérdés nem ugyanazt jelenti. Nem bizonyos, hogy amelyik tényező leginkább gátolja a népiskolából való kiemelkedést, egyúttal legkevésbé segíti azt!)

A vizsgált tényezőket valami módon kapcsolatba kell hoznunk egymással. Hogy egybevevhessük és összehasonlíthassuk őket, közös mértéket kell keresnünk. Némi támpontot talán már akkor kapunk, ha mindegyik kimutatásból (lakás nagysága, a család jövedelme stb.) egymás mellé állítjuk azt a %-ot, amennyi a táblázat legkedvezőtlenebb csoportjából továbbtanul. Amelyik % kevesebb, az nyilván inkább gátolja a továbbtanulást, mint ahol a továbbtanulók %-a több.

Ezek szerint az

1 helyiségben lakó gyermekek közül továbbtanul.....	59.1%
50 pengőnél kevesebb jövedelmű család gyermekei közül továbbtanul.....	45.4%
10-nél többgyermekes családok gyermekei közül továbbtanul.....	40.9%
iskolába nem járt édesapák gyermekei közül továbbtanul	36.3%
a rossz tanulók közül továbbtanul.....	48.4%

Feltevésünk szerint a továbbtanulás elé legnagyobb akadályt az édesapa kevés iskolai végzettsége állítja (36.3%), majd sorrendben a 10-nél több gyermek (40.9%), az 50 pengőn aluli havi jövedelem (45.4%), a rossz tanulmányi előmenetel (48.4%) és legvégül legkisebb akadály az egy helyiségből álló lakás.

Ha viszont mindegyik táblázat legkedvezőbb csoportjában kiemeljük a továbbtanulók %-át, esetleg megkaphatjuk azt a sort, hogy a tényezők milyen mértékben segítik elő a népiskolából való kiemelkedést. (A nagyobb % inkább, mint a kisebb!)

Ezek szerint az

5 szobás lakásban lakó gyermekek közül továbbtanul	98.9%
1000 pengőn felüli jövedelmű család gyermekei közül továbbtanul.....	98.6%
az egyikük közül továbbtanul.....	87.1%
az egyetemet v. főiskolát végzett apák gyermekei közül továbbtanul	98.6%
a kitűnő előmenetelű tanulók közül továbbtanul	91.0%

Az összeállítás szerint a továbbtanulást leginkább a nagy lakás segíti (98.9%), majd az 1000 pengőn felüli havi jövedelem

és az egyetemet vagy főiskolát végzett édesapák következnek (98.6%), utána a kitűnő előmenetel (91.0%) és legvégül az egykék (87.1%).

Ebből az összevetésből elsősorban az világlik ki, hogy nem az a tényező állít legnagyobb akadályt a továbbtanulás elé, amelyik a legkevésbé segíti elő. A kettő sorrendje nem ugyanaz.

Véleményünk szerint azonban a szélső csoportok vizsgálata nem egészen alkalmas arra, hogy a felvetett kérdésre feleljünk. Feltevésünk értelmében u. i. a legkedvezőtlenebb csoportok továbbtanuló %-ainak egymás mellé állításából csak azt olvashatjuk le, hogy ha az édesapa egyáltalán nem járt iskolába, az nagyobb akadálya a népiskolából való kiemelkedésnek, mint ha a családokban 10-nél több gyermek van (mert azok közül csak 36.3% tanul tovább, ezeknek pedig már 40.9%-a). A 10-nél több gyermek viszont nagyobb gátat vet a továbbtanulás elé, mint az 50 pengőnél kevesebb havi jövedelem (azoknak 40.9%, ezeknek már 45.4%-a jut tovább stb.). Semmiképpen nem mondhatjuk általánosan, hogy az édesapák alacsony iskolai végzettsége jobban hátráltatja a továbbtanulást, mint a sok gyermek; s hogy a sok gyermek nagyobb akadály volna, mint a kevés jövedelem, stb.

A kimutatások legjobb csoportjaiban pedig a továbbtanulók %-ának összehasonlítása csak arra a következtetésre jogosít, hogy kijelentsük: mivel az 5 szobás lakásban lakó gyermekek közül aránylag többen tanulnak tovább (98.9%), mint az 1000 pengőn felüli jövedelmű családok gyermekei közül (98.6%), az 5 szobás lakás jobban elősegíti a népiskolából való kiemelkedést, mint az 1000 pengőnél több jövedelem, stb. E vizsgálat alapján még nem általánosíthatjuk, hogy a nagyobb lakás jobban segíti a középfokú iskolába jutást, mint a nagy jövedelem, stb.

A legszélső értékek — mint láttuk — egyébként sem alkalmasak az összehasonlításra, mert a törvényszerűségeket nem a legtisztábban mutatják. Hogy a szélső tagok pontatlanságából származó hibát lehetőleg kiküszöböljük, s hogy az előbbieknél általánosabb érvényű megállapításokat tehesünk, az összehasonlításokban is visszatérünk az egyes tényezők vizsgálata közben már használt hármass csoportosításhoz.

Ha mindegyik táblázatban egy kedvezőtlen, egy közepes

és egy kedvező csoportba fogjuk össze a sok részletező adatot, s egyelőre a továbbtanulást gátló tényezők sorrendjét próbáljuk megállapítani a kedvezőtlen csoportok továbbtanulóinak %-os aránya alapján, akkor a következő összeállítást kapjuk:

2 szobásnál kisebb lakásban lakó gyermekek közül továbbtanul.....	64.4%
200 pengőnél kevesebb jövedelmű család gyermekei közül továbbtanul	59.2%
4 és többgyermekes család gyermekei közül továbbtanul.....	43.9%
népiskolai 6 osztályt vagy kevesebbet járt apák gyermekei közül továbbtanul.....	62.4%
rossz tanulmányi előmeneteli! tanulók közül továbbtanul	48.4%

Ezek alapján — bár még mindig fenntartással — bátrabban következtethetünk. Úgy látszik, hogy a továbbtanulást leginkább a sok gyermek gátolja, mert a 4 és többgyermekes családokban csak 43.9% a továbbtanuló. A sok gyermek ezek szerint még Budapesten is akkora akadályt gördít a taníttatás elé, hogy ez a tényező vezet. Ismételjük ezért, hogy a sokgyermekes családok egyébként tehetséges gyermekeinek felkarolását a továbbtanulás érdekében a fővárosban is fokozni kell.

Megnyugtató, hogy a továbbtanulás akadályaként sorrendben ezután az elégtelen és elégséges tanulmányi előmenetel következik. A rossz tanulók közül 48.4% juthat tovább, ami egyébként nem kívánatos. Csupán az örvendetes, hogy mint szűrőberendezés megelőzi a többi, inkább anyagi természetű tényezőt.

Azt mondhatjuk még tovább, hogy a 200 pengőnél kevesebb jövedelem nagyobb akadálya a továbbtanulás lehetőségének, mint az édesapa alacsony iskolai végzettsége. Legkisebb súllyal a kis lakás esik a latba, amit — mint már említettem — a mai idők nem egészen normális lakásviszonyai is magyarázhatnak.

A népiskolából való kiemelkedést elősegítő tényezők sorrendjét a kedvezőknek minősített csoportok továbbtanulóinak %-ából próbáljuk némiképen megállapítani. Az összeállítás szerint

a 3 és többszobás lakásban lakó gyermekek közül továbbtanul.....	97.8%
500 pengőnél több jövedelmű család gyermekei közül továbbtanul.....	98.6%
az egykés és 2 gyermekes családok gyermekei közül továbbtanul.....	84.0%
középiskolai 8 osztályt vagy egyetemet végzett apák gyermekei közül továbbtanul.....	97.4%
a kitűnő és jeles előmenetelű tanulók közül továbbtanul	84.8%

Úgy látszik, hogy a továbbtanulást a jövedelem biztosítja legjobban, mert az 500 pengőn felüli keresettel rendelkező családok gyermekeinek 98.6%-a jut tovább. A nagylakás már csak utána következik 97.5%-kal, közvetlenül mögötte azonban az édesapa minél magasabb iskolai végzettsége sorakozik 97.4%. A kitűnő és jeles tanulmányi előmenetel meg a kevés gyermek már kisebb mértékben segíti elő a továbbtanulást.

Arra a kérdésre tehát, hogy a vizsgált tényezők közül melyik gátolja leginkább és melyik segíti legjobban Budapesten a népiskolából való kiemelkedést, összefoglalóan azt felelhetjük, hogy a gyermekek száma tekintetében a sok gyermek jobban gátolja a továbbtanulást, mint amilyen mértékben a kevés elősegíti; a gyermek tanulmányi előmenetele szintén hasonló természetű körülmény: a rossz előmenetel nagyobb akadály, mint amennyire a jó tanulás segítő tényező. A nagylakás viszont jobban mozdítja elő a továbbjutást, mint amekkora gátat a kislakás jelent; a nagyjövedelem is jobban egyengeti a középfokú iskolába jutást, mint amennyire a kevés kereset megakasztja. Az édesapa iskolai végzettsége szintén ebbe a csoportba tartozik, a magas iskolai végzettség nagyobb mértékben bizonyul a népiskolából való kiemelkedést előnyösen befolyásoló körülménynek; az apa kisebb műveltsége viszont nem emel kínai falat a továbbtanulók elé.

E tanulmány kiinduló pontjának tekinthető adatokat nem azért gyűjtöttük, hogy a társadalmi emelkedés szociális tényezőit keressük. Ú. n. nevelésügyi állapotrajzokat: a nevelés

körülményeit feltüntető részletes helyzetképet akartunk az iskolákról, kerületekről, egész Budapestről kapni, hogy lássuk, melyek azok a hatások, amelyek az iskola tudatos eljárásával egyidejűleg kétségtelenül szintén alakítják a fővárosi gyermeket.¹ Tehát nevelői szándék vezetett. Ez a tanulmány pedig a társadalmi összefüggések területén mozog.

Ismételjük, hogy az adatok egy része (a középfokon továbbtanulóké) nem valóságos, hanem feltevésen alapul, s a népiskola alsótagozatán valóban talált és a felsőtagozaton ténylegesen maradó növendékek számának különbségeként adódott. A közölt eredmények és következtetések értékelésekor ezt a feltevést számításba kell vennünk. Az szintén meggondolandó, hogy a társadalom törvényszerűségei bonyolultabbak, semhogy ilyen egyszerűen, számszerűleg kifejezhetők lennének.

E fejtegetésekkel minden hiányosságuk ellenére is sikerült talán a neveléstudomány és társadalomkutatás egymásrataltalását igazolnunk.

Jankovits Miklós.

¹ L. többek között a szerző *Néhány adat egy fővárosi népiskola nevelésügyi állapotrajzából* c. beszámolóját a folyóirat 1942. évi 3. számában.

KÜLFÖLDI MAGYAROK.

(Társadalom-lélektani kísérlet.)

I.

A kérdés, melyet fölvetek, nem régi keletű. A hetvenes évek előtt csak nyugtalan lelkű vagy űzött sorsú emberek keresték életük keretét idegenben. A századvég felé azonban — és azóta is — a gazdasági meg társadalmi bajok egyre több hazánkfiát készítették vándorútra. A föld nem futhatott, futott a föld népe. Általános válság részjelensége volt a magyar menekülés. A túlfűtött európai kohó előbb Amerika felé, majd — a világháború után — Franciaország, sőt Ázsia felé is lökte az önkéntes fölösleget. E fölösleg sokszor a legjobb nemzeti emberanyag volt, vállalkozó szellemű, kezdeményező, bátor. S mivel nálunk a földkérdés az elsődleges baj, az elvándorlók nagyrésze paraszt volt, s nagyrészből magyar. Nem letek hont hazájukban, más ég alá mentek szerencsét próbálni. Mi lett belőlük évtizedek során? Milyen a magyar ember illeszkedési és ellenállási ösztöne? Hogyan állja meg helyét a nemzetközi versenyben? Tanulságos vizsgálódás anyaga lehet ez.

Első eset történelmünkben, hogy külföldön tömegesen és szinte szerves közösségekben magyarok élnek. A nemzeti lélek sajátos és eddig ismeretlen változata ők. Fejlődésük, szellemi sorsuk és hanyódásuk különös tükörben mutatják közösségi éniük rezdüléseit. Hagyománynélküli élet az övék, két haza közt hanyódnak, mi ad támaszt szellemüknek? Milyen szálak és hogyan kötik őket az elhagyott honhoz s milyen a viszonyuk új környezetükhöz? Minduntalan e sajátos kétlakóságba ütközünk: a külföldi magyar lelki képletének ez a legjellemzőbb eleme; nemzetünket kívülről nézik, de belülről érzik, múltjukat emlékeik szépítik, jelenük bizonytalan, jövőjük méginkább az. Két

irányba kell létüket biztosítaniuk: az óhaza és az új haza, a múlt és a jövő felé. Hogyan keresik tapogatózva a szerencsés középutat?

Középut az eszményük, a szertelen csapongást elkerülik. Nem szükségkép kalandorok ők vagy hebehurgya kapkodók. Ilyen is van köztük szép számmal — Pest nemzetközi hulladéka —, a többség azonban józan és számító ember — iparos vagy munkás —, egyszerű igényekkel, polgárosodási vágyakkal. Eredendően magyarok: a végleteket nem szeretik. Bennünket itt a többség fog érdekelni. Az ő kezükbe nem kalandvágy adta a vándorbotot, hanem a társadalmi emelkedés óhajtása. Azért mentek idegenbe, hogy néhány esztendei szorgoskodás meg krajcáros gazdagodás után visszatérjenek, házat, földet szerezzenek, gyermekeiknek jobb életet készítsenek. Abban bizakodnak, hogy sikerükkel elkápráztatják az otthoniakat, megmutatják nekik (csak azért is), hogy képesek voltak kiemelkedni körükből. E diadalmas hazatérés gondolata táplálja lelküket, erről beszélnek legszívesebben és leghevesebben, ezt tervezik boldog örömmel. Terveiket azonban szűk keretekbe töri létük való helyzete. Könnyű az elképzelés, nehéz a cselekvés. Hiába firtatják szorongva a visszavezető utat és hiába tekintik külföldi éveiket csak átmenetnek, ideiglenes állapotnak, ugródeszkának: sokszor — legtöbbször — a természetes emberi nehézkesség, vagy az otthoni szálak meglazulása, vagy még inkább az új nemzedék gyökérverése, a tervezettnél tovább, reménytelenül sokáig, a halálig tartja idegenben az elvándorolt magyart. Nincs szomorúbb látvány külföldi honfitárs temetésénél. Idegen ég alatt sínylődő áloé elszáradása ez: megvalósulatlan élet letörése, dédelgetett álmok elillanása. Elhullás győzelem előtt. A megtérés és békés öregség lettek volna életük szerves betetőzése, a múlt küzdelmek kárpótlása, a sors valóságos vagy vélt méltánytalanságainak helyrehozása.

Ők ugyanis a mindig mindenhol mostohák, másodrangúak, kiebrudaltak, csökkent jogú polgárok. Pórus jártaknak, sértetteknek érzik magukat: áldozatoknak. Hazulról azért jöttek el, mivel úgy vélték, emberi mivoltuk nem érvényesülhet teljesen. Külföldön viszont csak anyagi igényeik teljesedtek (ha teljesedtek), szellemi sóvárgásuk meddő maradt s ezért inkább fokozódott.

Magányban élnek, nem szorítja őket vérségi kapocs, nem csiholja tetteiket közvetlen inger. Ami külföldön leginkább hiányzik, az a társadalmi kötöttség valósága, a rokonság melege. Hiányzik az elsődleges közösség, mely visszhangot, háttérrel és értelmet ad cselekvésünknek, plasztikussá teszi azt, helyesel vagy gáncsol, mindenképpen fejlődésre készítet. Nemcsak az ú. n. értelmiségeknek van szükségük szellemi légkörre, de mindenkinek; s így nemcsak a szellem emberei sikkadnak el külföldön, a többiek életét is a talajtalanság, az ideiglenesség, a felemáság, egy szóval: a kallódás jellemzi. «Könnyhullatással vigasztaljuk árvaságunkat» — panaszkolta megadással a kallódás klasszikusa, Mikes.

A szellem embere még könnyebben találhat környezetet, mint a kétkézi dolgozó. Mihelyt ez kiszakad a közösségből, melynek szerves alkotórésze, s beilleszkedik egy másikba, mely csupán kenyeret és munkát ad neki, de nem hitet és erőt, s mely nem fogja őt teljesen elfogadni, ahol nem lehet egyenrangú, nem politizálhat, nem bírálhat, szavának nincs súlya, gondolatának nincs talaja, ahol csupán dolgoztatják őt, belsőleg azonban nem élnek vele, — a lélek egyensúlya itt megbillen s egyre inkább kusza vágyak, tervek, képzelgések vonalára hajlik. Ismertem magyarokat, kik halálukig készülődtek a döntő cselekvésre, remek rögeszméjük kivitelére: hazatérni szülőfalujukba vagy az íróasztal mellé, vagy a politikai porondra s végre valóra váltani vágyaikat, hasznosítani tapasztalataikat. Ez a készülődés éltette őket és adott nekik hitet, erőt, türelmet és bátorságot. Mikor megalázta őket az idegen környezet, a jövőbe vetett bizakodó tekintet emelte fel öntudatukat, kedvüket és emberi méltóságukat; s amikor túlságosan érezték helyzetük fonákságát, ez ingatag remény mentette ki őket az alacsonyrendűség kátyújából. Sehol nincs annyi terv s annyi jámbor szándék sorskérdéseink rendezésére, mint a külföldi magyarok körében. «Az üldözöttek reménnyel táplálkoznak» — írta már Aischylos.

A hosszas távolban-tartózkodás körülbelül ugyanazt a lelki helyzetet alakítja ki, mint a vidéki elesettség: mindkettő elszigetel a nemzet voltaképpeni áramától, légüres tért támaszt az egyén körül, elferdíti valóságérzékét. Ezért van, hogy világ-

városokban is vidékiek maradnak magyarjaink. Ha Pestről jönnek, Parisban meg New-Yorkban vidékiesednek el. Az értelmiségi szándékúak pedig, kik itthon esetleg derekasan érvényesültek volna, itt megbénulnak, elhullanak. Az emigránsok örök sorsa ez. A valóság világa lassan-lassan kicsusszan lábuk alól s ők egyre beljebb bonyolódnak vágyaik hínárjába. Képzelmek kötik meg lelkük szabad göcseit s ha társra akadnak, ádáz buzgalom árasztja onnan a megváltó ígéretet. Külföldön — épúgy mint vidéken — álmodozóvá válik a magyar, fellebben a lehetőségek síkjáról, létszüksége az ábrándozás. Akik pedig nem esnek e jótékony hibába, menthetetlen áldozatai lesznek kisebbrendűségi képzeteknek, tépődésnek, szenvedésnek.

Ilyen kettősség merül hát fel minduntalan mint általános tünet: nagyon is valóságos anyagi okok készítették a magyarokat távozásra s új környezetükben rendszerint sikeresen emelkednek, meggazdagodnak, becsülést szereznek — maguknak és nemzetüknek egyaránt —, tehát a létfenntartó életük tágul, teljesedik, sikerül; a szellem illeszkedése azonban nehéz, az első nemzedékben lehetetlen. Anyagi érdekeik az új hazához kötik őket, ám a lélek ellenáll, nem hasonul, másutt keres táplálékot: az óhaza felé tekint. Igaz, gátat vet a befogadó környezet is, melynek csak kisegítő munkások, nem pedig nemzettagok kellene. Ha aggódó tudósok kívánják és pártolják is a beolvadást — mint Franciaországban —, a nemzet időtlen szelleme nem alkuszik. «Az idegeneket sehosem szeretik; lenézik» — panaszolja egy párisi magyar. Az idegen ősidők óta mindenütt ellenség: hospes, hostis.

Nyilvánvaló tehát, hogy a kérdés, mely foglalkoztat — a külföldi magyarok sorsa —, nemcsak gazdasági meg politikai vonatkozású. Ilyen volt az induláskor, az elvándorlás rugóiban. Ma azonban már összekuszálódott, lelki elemekkel keveredett, s így a megoldása sem csak politikai meg gazdasági feladat. Persze az is, sőt elsősorban az: e lépést kell először megtenni. Ám a gazdasági kérdés könnyen megoldódhat s megoldódik a politikai is, néhány ügyes rendelet elégséges hozzá; a lélek rétegeibe azonban csak kerülő úton érnek el a rendeletek, a szellem viselkedését nem lehet előírásokkal szabályozni. Nem elég

csak tömegeket visszanyernünk, embereket kell hódítanunk, tapasztalt, művelt egyéneket, kik hasznosan gazdagíthatják nemzeti állományunkat. A lélekszám is fontos — elemien fontos —, de mit ér a lélek tartalom nélkül, mit ér a szám lélek nélkül? Quid leges sine moribus?

A politikai-gazdasági, valamint a szellemi szempontoknak viszonyos harmóniában kell lenniök, csak így tömörülhetnek szilárd egységbe. Végső fokon a nemzeti érdek s az egyéni érdek összhangja ez. *Politikailag* a külföldi magyarok megtartása és hazavezetése azért fontos, mert a nemzetiségek beolvadásának vége van. Németek és szlávok eltávolodtak tőlünk, ha területileg nem is, vagy csak ideiglenesen, lélekben körülbelül tartósan. A német faji gondolat végletesen felfokozta az elhúzó erőket. Minden magyarra szükség van hát, kiváltképpen azokra, kik oly üdvösen befolyásolhatják társadalmi fejlődésünket, mint a ma még idegenben élők. *Társadalmilag* ugyanis a hazatérő külföldiek hasznos eleme lehetnének az esedékes és szükségképpen kialakuló egészséges magyar középosztálynak. Idegen környezetben éltek, igényeik növekedtek, látókörük tágult, életszintjük emelkedett, műveltségük mélyült. Nyelveket tudnak, országokat láttak, szokásokat ismernek, munkamódokat figyelhettek, ízlésük finomult (persze nem föltétlenül a külföldi ízlés és műveltség meg életszínvonal hatása alatt, hanem a magyarnak és az idegennek vegyülése folytán, az összehasonlítás és mérlegelés eredményéül).

Akik munkásokként meg földművelőkként hagyták el hazánkat, most polgárokként térnének vissza. E társadalmi emelkedés teszi bonyolulttá a hazavándorlás kérdését, sőt már a gondozás szervezését is. A váratlanul beérkezettek érzékenységevel és büszkeségevel ügyelnek minden szóra, minden mozdulatra; kényesek, sértődök. Amire legtöbb keserőséggel gondolnak elmúlt életükből, az a hazai kiélezett társadalmi különbségek számtalan tünete: címek, viselkedés, atmoszféra! Indulattal idézett emlékeik szintén a kasztszellemet szidják, mely eltorzítja modorukat s érintkezésük formáit.

Panaszolják, hogy otthon nem vették emberszámba őket. Beszéltem többekkel, kiket harmincnyolcban csak az tartott vissza a hazatéréstől, hogy megint nem becsülnék meg emberi

méltóságuk tudatát. A honi címek és megszólítások állandó gúny tárgyai körükben. Büszkék arra, hogy munkájuk árán kiemelkedtek a világból s hogy egy fokkal magasabbra léptek a társadalmi lépcsőn. Ebédnél elégedetten mondják, hogy bezzeg odahaza nem ehettek ily bőségesen és finoman; amikor hét végén — a háború előtt — saját kocsijukon vidékre utaztak, öntelten gondoltak elmúlt nyomorukra. Haza szeretnének menni, meri a léleknek is igényei vannak s ezek arrafelé irányulnak; az elért színvonalat azonban nem akarják földadni.

S itt megint az elemzett kettősségbe ütközünk, s a következők: folytonos halogatás, időnyerés, maradás; további tengődés, várakozás. Várakozás mire? A szerencsés intésre, mely hazahívja őket, biztosítja elért életszínvonaluk megtartását, emberi méltóságuk becsülését. Kívánatosná kell tenni számukra az otthoni életet; finom lélektani tapintattal kell közeledni hozzájuk. A rendeletek csak így juthatnak el az érdekeltek szívéhez.

Bizonyára nem lehetetlen ilyen összhang megteremtése. Nemzetünknek társadalmi szüksége van e polgárosult rétegre, nekik lelki szükségük van a hazai közösségre. S méltányos is, hogy magasabb szintre térjenek vissza. Semper in malis major resurrexit: egyéni életükben épügy, mint nemzeti jövőnkben. Kosáry Domokos amerikai megfigyelése nyilván érvényesíthető a többi külföldi állam magyarjaira is; szerinte a kivándoroltak jó része «az egyszerű sorból az alsóbb réteg jobbmódú, magasabb elemei közé, a kispolgárságba emelkedett szorgalmával és ügyességével. Sok fiatal a kereskedelmi pályán érvényesül, cáfolatául a változhatatlan faji hibánkról szóló tévhitnek. Ez az emelkedés azonban kétségtelenül kihat mind lélektani, mind anyagi tekintetben a hazatelepítés kérdésére is. Nemcsak annyiban, hogy az eredmények, az összegyűjtött és befektetett tőke, a családi szálak kerülnek szembe a szülőföld ifjúkori emlékeivel. Nem is pusztán amiatt, hogy — egy kinti magyar nyomdász találó megfigyelése szerint — a mesterséget tanultak odakint gyakran nem saját mesterségükben érvényesülnek, mivel a kalkuláció, a munka és anyag viszonya annyira eltérő, hogy a hazai tapasztalatok szinte zavartak s ugyanez a jelenség esetleg

visszafelé is előfordulhat. Hanem talán leginkább azért, mert mindazok a technikai javak, melyeket a kintiek kispolgári szinten elérhettek (ruházat, modern lakás, autó stb.), Európa e táján a magasabb fokon se mindig érhetőek el. Amint a hazatérőknek meg kell szokniok, hogy a kárpáti táj viszonyai közt nem mindenben ők tudnák a jobb módszert, úgy nekünk is meg kell értenünk, hogy aki szegény emberként kiment, az hazatérve néni értékelné patriarkális bánásmódunkat)). (Az amerikai magyarság 1941-ben, Magyar Szemle, 1942 január, 18. 1.)

A kérdés gyakorlati megoldását a sürgősség is bonyolítja. A külföldi honfitársak első nemzedéke lassan kihalóban van. Akik húsz, negyven, hatvan évvel ezelőtt indultak világgá, ma félreállnak, helyüket fiatalok foglalják el. S e második s maholnap már harmadik nemzedék viszonya a magyarsághoz és az őhazához sokkal lazább, mint az elsőé volt. Az első nemzedék tagjai magától értődő természetességgel voltak és maradtak magyarok, nem lehettek mások, fiaik és unokáik azonban elfejlődtek már, beolvadtak vagy beolvadnak a vendéglátó közösségbe. Mély különbség van a két nemzedék közt s ez onnan gyökerezik, hogy az apák nemzedéke magyarul gondolkodik, a fiúk pedig az, új haza nyelvén. Így hát valójában nincs is magyar folytatódás, a fiúk csak társadalmilag állnak apáik helyére, szellemileg más síkokon sorakoznak.

Ezek szerint a külföldi magyarok kérdése nemzedéki — tehát megint csak: lélektani kérdés is. A megmaradás és továbbfejlődés a második nemzedék magatartásán dől el; ha ez hű marad nemzetünkhöz, van remény a folytatódásra, ha elfordul tőle, le kell mondanunk az egymilliónyi külföldi magyarról, nemzetünknek közel tíz százalékáról. Biztosítani kell hát hűségüket.

A második nemzedék magatartását a nevelés alakíthatja hasznosan. Végső fokon tehát a külföldi magyarság sorsa nevelési, nevelhetési kérdéssé szorul össze. E nevelési feladat kétoldalú: egyrészt az idegenben élő magyar gyermek nemzeti iskoláztatását kell lehetővé tenni, másrészt pedig a hazai közgondolkodást egészségessé edzeni. Az előbbi külön fejezet tárgya lesz, az utóbbit — mint sok más aggasztó gondunk elemi föl-tételét — itt említem már.

Napjaink zűrzavarának jellegzetes adaléka ez: a tömeg nem hisz vezetőinek; többet és jobban akar tudni, mint azok, kik összefüggéseikben látják a fölmerülő kérdéseket. Így a kormányzat megértést tanúsít és rokonszenvet hirdet a külföldi magyarok irányában, a köznép azonban gáncoskodik és gyanakszik, mételyzetteknek, hamisaknak minősíti azokat, kik a határokon kívül kénytelenek élni. Extra Hungariam non est vita — véli a vidéki úr s mindazok, kik nem itták a Tisza vizét, kizárandók a nemzeti közösségből. E békeperspektívás szűk magyar szemlélet fojtja meg a legnemesebb szándékokat. Belső átnevelésre van tehát szükség. A külföldi magyarság kérdése nemcsak a határokon kívül dől el, amint — hasonlóképpen — a magyarság világszerepe, tehát jövője is, elsősorban otthon alakul; egyetlen hatásos propaganda van: az erős hadsereg s a jól rendezett belső viszonyok. A közgondolkodás őszintesége ennek nemcsak folyománya, de föltétele is.

Hallom kesergő szülőktől, hogy a külföldről hazavitt gyermekeket idegeneknek csúfolják anyaországi társaik s gúnyolják őket beszédük miatt. Vigasztaljam-e őket azzal, hogy négy évvel ezelőtt minket minősítettek Benes-bérenceknek vidéki írkokok, őrmesterek, alispánnék meg kiérdemesült miniszterek? Ez épp a magyar baj, nagy baj: hiányzik a mérték s egyre züllik szellemi közéletünk szintje; hová hanyatlott száz esztendő óta! S a baj nemcsak az, hogy gyermekek meg kisemberek büntetlenül csúfolkodnak, hanem sokkal inkább az, hogy ezzel egyidőben hivatalos és hivatalatlan rétorok (ön) telt hangon dicsérik külföldi atyánkfiai erényeit vagy a felvidékiek új szellemét. Az arány tisztelete, úgy látszik, nem erénye többé nemzetünknek. Ezért inog a kölesönös bizalom is, ami nélkül pedig nincsen közösségi élet. «Legjobb politika az őszinteség» — vallotta Eötvös. Ez az őszinteségi eszmény most, sajnálatosan, egyre homályosodik.

Messzire vezetne az okok elemzése, nem is célunk itten; csak mellesleg említem — mint ép a külföldi magyarok közt kialakult észleleteket —, hogy őszintétlenségünk minden bizonynyal a romantikus közgondolkodás terméke. Irodalmunk klasszikus korszaka a romantikával azonos, tehát nemzetképünket és eszményeinket (az iskolán keresztül) romantikus

nagy költőink formálják. Az idegenbe vetődött magyarok viszont olyan kultúrák légkörében élnek, melyek fejlődésében a romantika egy mozzanat volt csak, nem pedig mindent uraló csúcs; s hol — ennek következtében — a viszony egyén és egyén, valamint egyén és közösség közt természetesebb, egyszerűbb, realisabb; hol nem a felsőfok az érintkezési stílus főeleme. E felemáság felfedezése váltja ki a «meglepő különbséget», mit Dobai Székely Andor, a Franciaországi Magyar Egyesületek Szövetségének elnöke állapít meg «az otthoni és a külföldi magyarság észjárásában, beidegződésében és világnézetében». Következménye ennek az a «tagadhatatlan tény, hogy a külföldről hazaérkező magyar az első időkben elragadtatott boldogsággal szívja magába az otthoni levegőt — azután felfigyel, megkockáztat egy-két jóindulatú kritikát — észreveszi, hogy vagy meg sem értik vagy közömbösen hallgatják — vagy pedig ráfognak, hogy hazafiatlan — úgy, hogy végül nem meri többé száját kinyitni és elszomorodva utazik vissza az idegen földre». (Párisi Magyarság, 1938. V. 1.)

Persze, ha erkölcsileg akarnánk eldönteni, hogy kinek van e vitában igaza s egyáltalán, hogy joga van-e a külföldieknek bíráltniok, — bizonytalannal nemcsak az otthoniakat érné a marasztalás. A külföldiek ugyanis, önkénytelenül, szintén eltorzult szemlélettel nézik a magyar életet, nem a mi sajátos fejlődésünk vonalán és határai közt, hanem kívülről, nagyított mértékkel. A látószögnek ily eltolódását a sorok írója magán is megfigyelte s ezért mint hiteles példát, saját régi jegyzetét idézi: «Magyarnak lenni idegen országban fokozottabb aggodást jelent. Más gondok hullámzanak körülöttem, a magyar világ parányivá törpül. (Igazi nagyságára szűkül?) A térképre nézek s mért látom innen végzetesebbnek hazánk helyzetét, mint otthonról? Mért látom nagyobbaknak a szomszédokat és fenyegetőbbeknek a veszélyeket?»

Nincs azonban semmi helye és semmi értelme a mesterséges szétválasztásnak s a balga «ki jobb magyar» piszkálódásnak. Aki tagja egy közösségnek, pl. a nemzetnek, az tagja marad külföldön is és esetleges rosszalása ellenére is. Ez egyszerű tétel igazságát a franciaországi magyar sziget példája mutatja tanulságosan.

II.

A franciaországi magyarok összetétele ugyanolyan vegyes, mint azoké, kik más idegen államban élnek. Említettem az előző fejezetben, hogy többségben a dolgozók vannak: munkások, bányászok, földművesek, iparosok. Nemcsak társadalmi, de nemzeti kapcsikat is jelzi e felsorolás: végzetesen magyarok ők, szinte az akaratuk ellenére, változhatatlanul. Új környezetükben remekül beválnak, pedig gyakran foglalkozást kellett cserélniök, más mesterséget tanulniok. Sajnos, pontos kimutatás az ő sorsuk állomásait sem rögzíti, hatósági nyilvántartás nincsen. Pedig fontos lenne tudni, honnan, miért és mikor jöttek el, milyen munkát vállaltak, hogyan emelkedtek, mennyit keresnek, hány gyermekük van. Adatok hiányában egyéni megfigyelésre, szóbeli közlésre kell szorítkoznunk.

A múlt század közepe táján is volt már némi megtelepedés Franciaországban. «Az első adat 1833-ból való, amikor 1400 »Austro-hongrois«-t mutattak ki Parisban» — írja vitéz Nagy Iván a Párisi Magyar Diákegyesület emlékkönyvében. (210. l.) Az első franciaországi magyar egyesület 1845-ben alakult. Három évvel később, 1848 március 14-én emlékezetes eseményt kezdeményeztek párisi magyarjaink: nemzeti viseletben és nemzeti zászló alatt tisztelgő felvonulást rendeztek a Hotel de Ville elé, Lamartine ünneplésére. A költő-politikus a Városháza dísztermében fogadta őket s fontos beszédben méltatta a magyar forradalom jelentőségét. E rendkívüli mozzanatról az Illustration 1848 március 25. száma tájékoztat. — A szabadságharc után a magyarokat a németekkel és osztrákokkal együtt mutatták ki a francia hatóságok. E bizonytalan nyilvántartás ellenére a magyarok önálló nemzeti életet éltek s 1864-ben megszervezték a máig is működő Párisi Kölcsönösen Segélyző Magyar Egyletet, melynek alapító tagjai közt oly férfiak voltak, mint Jókai Mór., Irányi Dániel, Munkácsy Mihály, Türr István, Zichy Mihály, Horn Ede, Návay Aladár. Megalakulásától a világháborúig a következő elnökök vezették e nevezetes testületet: Vásárhelyi Imre (orvos), Irányi Dániel, Horn Ede, Berta Sándor, Zichy Mihály, Munkácsy Mihály és Návay Aladár. — 1901-ben

a francia kimutatások már külön rovatban említik a magyarokat, 1940 lélekben jelölve meg számukat. 1911-ben már 3170-re emelkedett a lélekszám.

A világháború azonban teljes törést hozott a franciaországi magyarok életébe: a kolónia szerteszéledt, tagjai vagy hazatértek vagy franciáknak nyilvánították magukat. Így aztán 1921-ben már csak 630 magyar számlált a francia kimutatás és ezek közül is 129 Elzász-Lotharingia területén élt. Miként duzzadt fel e szám alig tíz év alatt félszázezerre s miként hullámzik azóta is a franciaországi meg az európai változások ritmusa szerint — oly kérdések ezek, melyeket pontos adatok híján egyelőre csupán fölvetni lehet, melyek azonban így is tanulságosan jelzik, mennyire függvénye csak a külföldi magyar sors nemzeti helyzetünknek s a világpolitika ingásainak. — A francia faj védelmezői ismételten rosszalóan panaszolták az idegenek térhódítását. Kimutatták, hogy pl. 1000 férj közül 1920-ban még csak 32 volt idegen, 1930-ban pedig már 75; 1000 feleség közül pedig 1920-ban 24 volt idegen, 1931-ben 64.

A háború szétszórta franciaországi magyarság több lényeges pontban különbözik attól a rétegtől, mely a húszas évek során vetődött oda. A legfőbb különbség az, hogy az első megtelepültek nem munkások voltak (ezek akkor Amerika felé igyekeztek), hanem a középosztály tagjai, művészek, iparosok s kiváltkép hivatalnokok, a külképviseleti hatóságok meg osztrák cégek tisztviselői. Ezzel szemben a második kivándorlási hullám túlnyomólag kétkezi dolgozókat dobott francia földre. Ezek — rendszerint — egy helyen vállaltak munkát, egy környékre telepedtek, csak egymással érintkeznek. Az első kivándorlókat hát fokozottabb mértékben csábította a beolvadás veszedelme. Oly elszigetelten éltek s oly kevesen voltak, hogy szükségkép és rövidesen fölszívódtak: a második nemzedék már elveszett a magyarság számára.

Ezek azok, kiknek neveivel találkozni lehet újságokban, jellemző hírek szövegeiben.¹

¹ Így 1942 szeptemberében Catherine Tóth külön dicséretet érdemelt a francia rádió előadói versenyén. Más alkalommal a Naphegyi-család közli Jonzacból anyjuknak, illetőleg anyósuknak halálát, kit

Talán lenne még mód arra, hogy a teljesen beolvadtak külső tagjai maradjanak a magyar szellemi közösségnek. Elképzelhetetlen, hogy a lélek mélyén minden kapocs megszakadt legyen. A vér egyhamar nem tagadja meg magát. Hallottam egy idős francia úrról, ki arra kérte a párisi magyar főkonzuli, kerestesse meg neki Magyarországon élő távoli rokonait s tegye tehetővé, hogy hozzájuk utazhassák. Elmondta, hogy ükapja jött el hajdan Magyarországból, nagyapja már Solferinonál harcolt, apja Sedannál 70-ben, ő pedig a világháborút verekedte végig. Elsőrendű kitüntetésekert szerzett, azonban már akkor is — a háborúban — az a gondolat aggasztotta, hogy esetleg a magyarok ellen vezényelheték volna, e helyzet — úgymond — tűrhetetlen lett volna számára. Nem akar meghalni addig, míg nem nézi meg ősei hónát. A felesége francia, szép összhangban élnek együtt, néha azonban mintha nem értenék egymást, ép e származási különbség miatt.

Az eredetnek ilyen, szinte valószínűtlenül mély és nemzedékek hosszú során érvényesülő hatását egy másik történet is bizonyítja, melyet szintén a párisi magyar főkonzul mondott el e sorok írójának. A századforduló éveiben Pozsonyban járt látogatóban egy párisi lány: szülei az akkor legelőkelőbb francia cukrászda tulajdonosai voltak, ősei Mária Lujzával jöttek el hazulról. S mégis: valami húzta őt a dunaparti városhoz, a rokonsághoz; otthoniasan érezte ott magát, «a mi gondolkodásunk szerint beszélgetett velünk». Más volt, mint a korabeli francia fiatalok, volt benne valami pozsonyias, őseinek lelki hagyatéka.

Az ősök elől nem lehet menekülni, (on n'échappe pas a son pere — írja Du Gard); továbbélnék, folytatódnak bennünk. Hiába váltunk álarcot, hiába cserélünk nyelvet, a lélek rejtett

Monsieur és Madame Marcel Naphegyi és Jacques Naphegyi hadnagy gyászolnak. Még jellemzőbb történetről tudósít a párisi magyar polgári iskolai tanfolyam egyik növendéke. Azt írja dolgozatában: «Jannie kedves kislány. A családi neve Darcache, és mindjárt mikor megismerem, gondoltam, érdekes, hogy ez a név oly nagyon hasonlít Farkas-ra. Elmondtam Jannie-nak a gondolatomat, aki azt felelte: Egyik dédnagyapám magyar lótenyésztő volt. Ide jött Franciaországba, beiratkozott és rosszul írták be a nevét. És ettől fogva Darcache lett. De a család elfranciásult és ma már csak egész halvány emlék van ebből a tetteiből».

mélyében tovább hullámszerűen az elődök indította áramok. Egy-egy ember szellemi lényé sokrétű lerakódása nemzedékek érzelmi tapasztalatainak.

Valószínű hát, hogy az eltávolodottak is visszavezethetők még a magyar gondolathoz, bizonyos szeleten, bizonyos szegleten, bizonyos szakaszon. Sőt, esetleg igen hasznos képviselői lehetnek nemzetünk külföldi ügyének. Kornis Gyula nyomatékosan figyelmeztette a magyarok második világtalálkozását az írek és a csehek példájára, kiknek az állami függetlenségét külföldi atyafiaik buzgó támogatása szerezte meg. Ez azonban csak úgy lenne lehetséges, ha teljes volna az összhang az óhaza magyarjai és a kivándorlottak között. Másrészt persze e politikai feladat főleg Amerikában időszerű, mivel ott élnek nagy számban és szervezeten a századforduló idején kivándorlottak utódai. Ezekről épűgy mint akár a franciaországi beolvadtakról a politikai nemzetnek le kell mondania, de nem mondhat le róluk a szellemi nemzet. Kosáry úgy véli, hogy «ha az előttünk járók elveszítettek hatszázezer magyart, ránk az marad, hogy próbáljunk megnyerni egy magasabb lelki összetartozás számára hatszázezer amerikaiat». (I. m., 15. 1.) — Elveszték az állam számára, ne vesszenek el teljesen a nemzet számára, maradjanak tagjai — külső tagjai — a határok felett és ellenére élő, érvényesülő és sértetlen szellemi magyarságnak.

Egészen más az a réteg, mely 1918 után vándorolt külföldre. Más már a társadalmi képlete is: a Bécsben székelt ügynökök elsősorban munkásokat, főleg vasasokat toboroztak az akkor újra szervezett francia nehéziparnak. Azok is, kik odahaza más szakmában dolgoztak, előbb-utóbb gyárakba sodródtak vagy kedvezőtlenebb esetben — sajnos igen sok esetben — bányák mélyére meg elhagyott tanyákra. Számuk az otthoni meg a francia viszonyok szerint változott; 1930 táján volt a legmagasabb: kb. hatvanezer; az időben valósággal özönlött a magyar munkás Franciaország felé. «Soha ily nagy mértékben nem lepték el Parist sokszor útlevél nélkül elinduló, több száz kilométert gyalogló honfitársaink, mint éppen ez évben» panaszolja 1930-ban a Franciaországi Magyar Alakulatok Szövetségének hivatalos értesítője. Azóta csökkent a számuk

azonban most is még — hozzávetőleges becslés szerint — tizenhat-húszezer magyar lakik francia földön. Legzártabb egységben Paris környékén élnek, a Renault-gyár miatt.

Amikor eljöttek hazulról, két csoportra különültek: egyfelől azok voltak, kik szűknek érezték hazájukat, másfelől viszont azok, kiket hazájuk tekintett fölöslegeseeknek. Tulajdonképpen tehát kétféle emigráció volt: gazdasági és politikai. Ez utóbbi megint két ellentétes irányból indult: Magyarországból, baloldali jelleggel s az utódállamokból nemzeti okok miatt.¹

Ezek a különbözőségek külföldön, a közös sorsban, rendszerint letompultak, elsimultak: a franciaországi magyarok többségének politikai fejlődése az európai munkásság ideológiai hányódásával párhuzamos. Itt most nem szándékom az izmusok ádáz harcát felidézni; a mesterséges elméleteken túl a természetes és szerves közösségi keretek érdekelnek elsősorban: nemzet, nemzedék, társadalom. Mihelyt ideológiákat vezetünk be a fogalmak körébe, elvonatkoztatjuk őket a valóságtól, s lényegüktől idegen elemekkel torzítjuk képüket. Hosszú és bonyolult (de nem haszontalan és föltöbb tanulságos) vizsgálódás lenne szükséges annak megértéséhez és megértetéséhez, hogy e társadalmilag, nemzetileg és nemzedékileg egységes néptöredék hogyan és miért tagozódott világnézeti csoportokra. Nem vállalkozom ilyen elemzésre, mert e tagozódásban — hitem szerint — a világnézetnek volt a legkisebb szerepe, következtéseim hát mindenkép hamisak lennének.

Csupán egy fontos kérdést szeretnék érinteni itten: a harmincas évek lobogó baloldalisága azonos volt-e a magyartalansággal? Bizonytalán nem, hiszen elsősorban az lázította őket, hogy hazájukban még hiányzottak ama szociális javak, melyeknek ők a gyümölcseit élvezték. Sajátos és torzult formájú, de

¹ Aki e második kivándorlási réteg egyesületi élete és politikai tagozódása iránt érdeklődik, haszonnal olvashatja Baráth Tibor összefoglaló kísérletét a Párisi Magyar Diákegyesület 1935-i Emlékkönyvében (7—37. l.), valamint Molnár Sándor színes tudósításait a «Magyar sors francia földön» c. könyvben (Paris, é. n.). Több-kevesebb tanulsággal forgathatók a párisi magyar újságok is, egy különös helyzet különös termékei, nevezetesen: a Párisi Magyarság, a Párisi Hírlap, a Párisi Magyar Figyelő, a Párisi Futár s a kommunisták változatos címeik alatt megjelent hetilapja.

heves hazafiság volt ez. Talán nem véletlen, hogy többen azok közül, kik hangos szószólók voltak a harmincas években, 1938-ban önként akartak hadba vonulni Románia ellen. S amikor — ugyancsak 38—39-ben — választaniok kellett a francia katonai szolgálat s az esetleges magyar katonáskodás közt, csak kevesen választották az előbbit — s inkább csupán becsületből vagy kenyérféltésből. Ismerek családokat, melyek Magyarországra küldték hadköteles fiaikat, hogy kivonják őket az önkéntes francia hadiszolgálat elől. Ha már katonáskodniuk kell — mondták —, hadd szolgáljanak inkább a magyar hadseregben. Viszonyuk a nemzethez ép oly természetes, amilyen természetes az egyén viszonya minden más elemi közösséghez, pl. a családhoz. Teleki Pál értelmezése szerinti magyarok ők, kiket «nem szavak, nem jelszavak, nem jelvények, nem mivoltuknak mesterséges üres definíciói kapcsolnak össze, hanem nemzedékek öntudata, akarata és hagyományai».

A társadalmi összetételük is csak látszólag egyszerű. Nagy részük munkás — mintaszerű szakember, főleg a vasasok —, ám honnan jönnek, hol tették első lépéseiket az élet felé, városban-e, faluban-e? Megint oly kérdés, melyre lehetetlen teljes választ találni. A városok kivetettjei ügyesebbek, vállalkozóbbak, a falvak és kisvárosok elszármazottai viszont gondosabbak, dolgozabbak. Parisban az életformájuk nagyjából egymáshoz idomul: szomorú, szürke, sivár és piszkos külvárosokban laknak, bérkaszárnyák meg zugszállodák áporodott odúiban. Elszigetelten élnek, franciákkal alig érintkeznek, némileg megvetik, némileg tisztelik őket; «a szürkék nem tudnak dolgozni, de jól tudnak élni» — mondják; gúnyolják zsugoriságukat, de maguk is buzgón gyűjtik a garast. Helytelenítik a francia kispolgárság túlzott materializmusát, ám lassanként — anélkül, hogy észrevennék — ők is átvesznek egy-egy szokást, hajlamot, felfogást. «Mi már francia módra gondolkodunk, sok mindent megértünk» — mondja hazai viszonyainkról és rokonai balgatag civódásáról beszélgetve egy asszony. Ennek ellenére azonban a munkahelyen és azon kívül is csak egymással érintkeznek; magyar iparos előszeretettel alkalmaz magyar munkást. S vannak háztömbök és utcák Paris nyugati külvárosaiban, hol alig lakik más nemzetiségű, mint magyar. A világváros belsejébe

esztendőkön át nem mennek be, legfeljebb a föld alatt, villamoson, egyik kültelekről a másikra utazván, valamely távoli magyar rokonság vagy ismeretség látogatására.

Egy színes és igényes cikkben Ajtay Miklós így jellemzi a különélettű párisi magyar telepet: «Különös város ez. Lakóinak nincsenek házaik, csaknem, egyetlen ingatlan tulajdona sem az övék. Lakói nem emeltek középületeket, templomaikat kölcsön kapják s gyermekeik vendégek az idegen iskolákban. Ha nemzeti ünnepeik jönnek, nem bontanak az utcákon vidám zászlókat, régen kivívott szabadság emlékét fákyás menettel nem ünneplik nagy évfordulókon. Utcáikra nem írják fel nemzeti nyelven jelző-tábláikat, rendőreik nem őrködnek az utca-sarkokon az élet békés ritmusa felett. Katonákat nem tartanak s nem kormányozzák saját magukat «Ah ezek a helóták, Hellás rabszolganépe. Helóták ezek, nemde?» Nem, ezek nem helóták, ezek Paris magyarjai. Egy város és mégsem az, egy nemzet és mégis csak egyén-foszlányok szétszórt tömege». (Magyar Szó, 1931 október 1.)

A francia üzemekben remekül érvényesülnek, főleg a vas-munkások. Úgy látszik, a szakmunkások képzése magas fokon állt Magyarországon. Sokan közülök előmunkások lettek, anélkül, hogy beszélni tudtak volna a hivatalos nyelven. «Átszólogattunk egymásnak a szürkéké feje fölött» — mesélik büszkén. Azok is, kik mesterség nélkül, vagy használhatatlan mesterséggel jöttek el hazulról, itt rövidesen új munkakörbe szoktak, beváltak, emelkedtek. Ismerek egy szobafestőt, ki vendéglős volt Tarjában, tönkrement, kivándorolt; előbb napszámosként dolgozott, aztán kitanulta a festői szakmát s most szépen viruló vállalat tulajdonosa.

A magyar munkás e helytállása nemcsak franciaországi tünet. Kosáry szerint Amerikában is hasonló a helyzet. «A kevert szláv-latin néphullámban amerikai vélemény is az első sorokba, a legjobb elemek közé helyezi a magyart. (I. m. 18. 1.)

Zilahy Lajos írja a «kitűnőek iskolájáról», hogy «a 130 milliós Amerikában alig egy százalék a kivándorolt egymilliónyi magyarság, a tehetségkiválasztás szűrőin keresztül mégis bárom százalékban került be a magyar faj ebbe a legmagasabb iskolába». (Híd, 1942 X. 1.)

Nem túlzás hat, ha általánosságban beszélünk a hazát-cseréltek sikeréről. Fajtánk élelmességét dicséri ez; versenyképességét mutatja. Egyben pedig cáfolja ama hamis hitet, mely bennünket jogászok meg parasztok nemzetének minősít. Úgy látszik, inkább vagyunk mérnökök és szakmunkások népe. A magyar ipar nemzetközi érvényesülésének bizonyára nagyobbak a lehetőségei, mint szellemünk egyéb termékeinek.

Véletlen-e vagy mélységes okok eredője, hogy a paraszti magyarság külföldre szakadt tagjai mindenütt, hol letelepszene (Kanada kivételével), elhagyják a földművelést és az iparban meg a kereskedelemben helyezkednek el, — pompás eredménnyel. Franciaországban például elenyésző a számuk azoknak, kik mezőgazdasággal foglalkoznak: 1927-ben önálló birtokos volt 68, földet bérelt 39 és földmunkásként dolgozott 106. Hasonlóképp az Egyesült Államokban a farmerkedő, mezőgazdasági munkát végző magyar ember a ritka kivételek közé tartozik.¹

E gyors és teljes illeszkedés meg ez ádáz erőfeszítés, legalábbis Franciaországban, ideiglenes csupán; a cél, mint mondtam, a hazatérés szervezése. Ezért a munka s ezért a gyűjtés; ez irányítja életük vonalát. Lehet, hogy jellemük és szokásaik is e miatt térnek el a közhit hirdette nemzeti jellemtől és szokásoktól. Az északi vidék bányászai például mosolygó kertházakban laknak, ápolitán és tisztán; kicsapongás, italozás nem járja körükben, meghazudtolván ezzel is az egyik hamis hiedelmet. Sőt: magyarjaink lenézően beszélnek a mértéktelen lengyelekről meg másféle szlávokról. Legfőbb törekvésük a csinos lakás, a kellemes otthon. Hallottam egy pesti rendőrről, ki két fiával feles földet bérelt Avignon mellett, szerencsésen gazdálkodik, s híresen szép villában lakik. Provánszi bútorait széles körben irigylik a franciák. Büszke is sikerére és sóvárogva mondja: «Ha meggondolom, hogy otthon hogyan laknak a rokonaim . . .»

Az amerikai megfigyelők hasonlóképp azt közlik, hogy «aligha van más idegen nemzetiség az Egyesült Államokban, amelynek kriminalitás-arányszáma olyan csekély volna, mint a magyaroké». (Máthé, id. m., 97. 1.)

¹ Máthé Elek: Amerikai magyarok nyomában Bpest 1942. Dante, 121. 1.

Emberanyagunk hát elsőrendűnek tekinthető: a népek minőségi versenyében méltó helyre érdemesült. Pedig külső tényezők, politikai vagy érzelmi szempontok nem segítették érvényesülését: a magyar embert Franciaországban idegen környezet, ellenséges hangulat fogadták. Nem néztek rá politikai rokonszenvvel, mint a szlávokra s nem láttak benne távoli rokont, mint a latinokban; a francia kisember még most is kételkedve hallja, hogy nem vagyunk germán törzs, az osztrákoknak valamiféle mellékhatása.

E kezdeti bizalmatlanságot csak példás munkával foszlathatták szét magyarjaink. Meg is tették oly sikerrel, hogy 1939—40-ben, a háború alatt is meghagyták őket a repülőgép-gyárakban, tehát olyan üzemekben, ahonnan pedig az idegeneket eltávolították. A munkájuk minősége adott nekik jogcímet a maradásra; s bizonytalannal nemcsak szakképzettségük biztosította e minőséget, hanem népünk általánosabb lelki habitusának az érvényesülése.

Bonyolult helyzetekben is egyénien — bár megfontoltan — cselekszik a magyar. Nem a megszokottság, hanem a viszonyok alakítják viselkedését és szabják meg elhatározásait; készen kapott hiedelmek nincsenek számára. Szereti újra felfedezni a meglévő világot. A lehetetlent nem ismeri. Kedveli a nehéz helyzeteket, melyekben a lélek befelé fordultan feszül a cselekvés felé. A kalandozás kedve lobogva él benne; keresi a nehéz munkát, a megpróbáltatást. *Semper in malis major resurrexit.* A vihar elől nem bújik el, nem ijed meg: «begyűri a süveg tetejét» és megy tovább vagy állva várja a zápor végét. A munka azonban egy percre sem hagyja el kezét vagy esztét. Még szeretik is a veszélyt: belül izzik a lélek, áthevíti a gémberedő testet. — Találkoztam külföldi magyarokkal, kik különös előszeretettel, idézik múlt vagy jelen balsorsukat, mintha a közlés folytán megszabadulnának tőle vagy erőt merítenének legyűrésére. Bizonyára ez a lelki berendezettség az, ami a külföldi magyarokat leginkább képesíti az eredményes versenyre.¹

¹ 1940 végzetes nyarán följegyeztem néhány esetet, melyek jellemzően példázzák a magyar ember eredendő életrealitását.

Gyári munkásról szól az egyik, ki parancsra indult Clermont-Ferrand-ba, kerékpáron, feleségével és két gyermekével. Térképekkel

Azok, kik a történelmi szélvész idején lakhelyükön maradtak Paris utcáin próbáltak boldogulni, az akkori sajátos lehetőségek szerint. Emlékszem egy jelenetre. A legváltásosabb napon találkoztam egy billancourt-i magyarral. Utazik? — kérdeztem. Minek? — felelte. Hát a gyár? — folytattam. Elment — válaszolta. Hová? — Azt mondják, hogy Saintes-ba, menjünk utánuk, ahogyan tudunk; hát megy a váci fene, nem megyek. Valahogyan majd csak lesz. — Lett is. Pár hét után megint összekadtam vele. Mit csinál? — Árulok, a németeknek. Nem tudna ajánlani valami jófajta fiatal lányt? — Minek? — Hogy nagyobb legyen a haszon. — Pénze van-e? — Negyven frankkal kezdtem, máma már kétszázat kerestem; mikor négyszáz lesz, veszek száz kiló szappant, azzal fogok kereskedni.

Mit példáznak e történetek? Azt, hogy nemcsak a kiképző tábor ötvenkét nemzete közt, de a népeknek abban a nagy versenyében is, mely Parisban volt, jól álltuk meg a helyünket, nem sodor el a vihar, szilárdak vagyunk. Bírjuk a versenyt.

Példáznak azonban mást is. Példázzák a magyar ember végzetes magányosságát, idegenségét Csodálkozva jár-kezel az élet dolgai, a világ tájai közt, de beolvadni képtelen A magyar civilizációnak van valami különleges (sok esetben érthetetlen) megtartó ereje A beolvadás lehetősége csak a második nemzedéket csábítja. Az első még makulátlanul őrzi magyarságát, ragaszkodik hozzá, büszke rá, kérkedik vele, mint ritka becsű kincscsel.

Franciaországban más gátja is van az olvadásnak. A latin népek zárt életet élnek, nehezen fogadnak be idegen elemet. van bennük valami gög és kegyetlenség, fölényérzet és közöny;

fölszerelve apró utakon futottak, így érték el a Loire-t. Amikor átkerekeztek a beaugeancy-i hídon, közvetlenül utánuk robbantották föl azt. Aztán bombázott városon hajtottak át, a templomon kívül — mondják — alig maradt belőle más. Eljutottak Clermont-Ferrand-ba (szédítő, hogy milyen teljesítményekre képes az ember), ott azonban közölték velük, hogy nincsen munka, a gyár egyelőre nem működik. Sátrat ütöttek hát a város alatt, négy hétig táboroztak ott, — «kérem, mint a cigányok — meséli —, de milyen gazdag ország ez, négyszáz millió ember is élne benne. Most láttuk csak, hogy Paris még nem Franciaország s a vidéki népesség egészen más, mint a párisiak. A parasztokban például nincsen semmi idegengyűlölet. Igen jól kijöttünk velük».

Az idegen, ki államukban letelepszik, boldogulhat kedve szerint, ha tud, gazdagodhat, emelkedhet, hírt és rangot szerezhet, a francia, a spanyol, az olasz társadalom azonban zárva marad előtte, s ha befogadják, megkülönböztetett bánásmódban részesítik, idegennek tekintik.

A két világháború közt kétségkívül pompás soruk volt Franciaországban a bevándorlóknak, ám csak anyagilag: mindent elérhettek, mi érdekeiket csiklandotta, társadalmilag azonban «sales métèques» maradtak. A nemzeti egyéniség ösztönös ellenállása sehol nem volt oly mélyből fogant, mint az egyenlőség klasszikus honában. Nem törvény gátolta a beolvadást, hanem a nemzet latin szelleme.

Azonkívül pedig ellenállt — és nagy mértékben — a nyelv is. Amikor a Felvidéken éltünk, azt tapasztaltam, hogy a cseh meg a szlovák beszédet néhány évi szorgos munka eredményeként szépen el lehetett sajátítani, legalábbis azt a nyelvi réteget, melyben rendszeresen mozgott valaki, pl. a katonaságnál, vagy iskolában vagy gyártelepen. Tudok magyar fiúkról, kik szlovák iskolákban tanítottak, vagy kik szlovák diplomákban prédikáltak s a munkájuk, nyelvi szempontból kifogástalan volt. — A francia nyelv makacsabban viselkedik. Idegenek negyvenötven évi tartózkodás után sem sajátítják el teljesen a kiejtés árnyalatait. Anyanyelvüket elfeledik lassan, a beszéd zenei eleme azonban tartósabb, mint a nyelv tartalmi anyaga.¹

S nemcsak a kiejtésről van szó, a szellemről is. A francia társalgás finomságai sokáig — bizonyára örökre — rejtve maradnak az idegenből érkezők számára; az «esprit» szövedékeibe nem hatolhatnak be ezek; s nem is lehet az «esprit» szövedékeibe kívülről behatolni. Vannak barátaim, kik itt végezték tanulmányaikat, itt érettségiztek és itt szereztek orvosi oklevelet, francia rendelőjük van, a feleségük is francia, ők maguk azonban menthetetlenül magyarok még mindig,

¹ Még a második nemzedék tagjainak egyébként tökéletes francia beszédét is beárnyalja az idegenes akcentus. Ilyen jellemző jelenetnek lehettem egyszer tanúja: Fiatal magyarok lökdösődtek egy tolongásban s persze franciául fecsegték egymással — hallásom hibátlanak érezte beszédüket; egy francia úr azonban, ki megelégette már nyomásaikat, rájuk szólt, mondván: «tudom, hogy ti csintalankodtok, jóideje figyeltek benneteket, megismerlek kiejtésteokról».

idegenül — kívülről — nézik a környező világot, külső tüneteit látják csak, a belső réteg, a lényeg, homályban marad. Azért különös e latin zártság, mert hiszen a társalgás az elsődleges nyilvánulása műveltségi életüknek. Ám ép e társalgást irányító szellemet nem képesek teljesen felszívni más kultúrák neveltjei. Latin országokban a külföldi mindig és minden idegszálával idegen marad, sőt igen sok esetben (az irodalom tanúsítja) ott tudatosul benne saját nemzeti egyénisége.

S talán ép ezért hasznos eredményű a franciaországi tartózkodás. Biztosította honfitársaink emelkedését, tágította szemléletüket, gyarapította tapasztalataikat, anélkül, hogy nemzeti létüket veszélyeztette volna. Valóban nem veszélyeztette? Közelről nézve bonyolult a kérdés, mint minden, mi a külföldi magyarokkal kapcsolatos. Körültekintésük a francia földön az első nemzedék tagjait ugyanis inkább megerősítette nemzeti érzésükben, növelte vágyódásukat, kristályosította emlékeiket; a második nemzedék azonban már nem csupán visszautasító külsőségeiben találkozott a francia szellemmel, hanem lényegi gócaiban, az iskolán keresztül, s így — gyakran — szinte összemorzsolódott nyomása alatt. Az első nemzedéket visszalökte, a másodikat elkábította a nagy nemzet szellemének szétsugárzó fénye.

III.

Két nemzedék él egymás mellett, egymástól folyton távolodva s egymást egyre inkább félreértve: az apák nemzedéke meg a fiúké. Az első életének a gyökerei még magyar földbe ágaznak szét, magyarok rokonai, barátai, ismerősei, érdekei és vágyai. A második már idegen környezetben él, idegen nyelven beszél, mások az érzései és eszményei. Két világ ez, mereven zárt határokkal. «Ravasz László mesélte — írja Kosáry (i. m., 19. 1.) —, hogy amikor egy amerikai prédikációját így kezdte: otthon most kelnek útra a fecskék, az öregek lehajtott fejjel könnyezni kezdtek, a fiatalok pedig felvetették a fejüket és mosolygó érdeklődéssel valami történetet vártak.»

Az első nemzedék idegenben is az otthoni életet folytatja. Döntő élményei magyar honban fogantak s ezekről csak magyarokkal tud szívből-szívhez beszélni. Keresik egymás társaságát,

összetartanak, mint az Ószövetség üldözött zsidói. Francia módra isszák az aperitifet, de Angyalföldről meg Érsekújvárról beszélgetnek. Múltjuk megfésült emlékei szépítik jelenüket. Elmondják egymásnak hányatott sorsuk állomásait, mért és hogyan jöttek el hazulról, leveleznek-e hozzátartozóikkal, milyen anyagi javak várják őket odahaza. A gyárban meg az utcán csak figyelmük van jelen, a lelkük távol él. Otthon csapong képzeletük, jövőjük tervét a múlt színes tájaira építik. A szép öregség megérdemelt nyugalmát gyermekkoruk környezetében szeretnék fogadni; az legfőbb vágyuk, hogy békés hajlék, rendezett kert várják a megtérő vándort.

Erről ábrándoznak magányosan vagy egymás közt, állandósult találkozó-helyeken, Billancourt-ban meg Montreuilben vagy valahol a Szajna-parton, horgászás közben. Akik templomba járnak vasárnaponként, a mise után csoportokba verődnek és hosszan tanakodnak, előbb az Isten háza előtt, aztán meg a sarki kocsmában, akárcsak Tallóson vagy Vágfarkasdon. — Máthé Elek is hasonló megfigyelést jegyez fel egy new-yorki társaságról: «Akárcsak egy kis magyar megyeszékhelyen, csupa egymás életkörülményeiről tudó, egymás gondját-baját és örömét egyaránt megosztó társaság ült a tágas teremben». (I. m., 115. 1.)

S ez nagyon érthető: idegenben ugyanis a személyi kapcsolatoknak s általában a különböző érzelmi viszonyoknak sokkal nagyobb a jelentőségük, mint otthon. A választék is hiányosabb: nem lehet változtatni a barátokat. Végzetesen egymásra utalta őket véletlen helyzetük. Marják egymást, veszekednek, ádázan pletykálnak, ám nem lehetnek meg ez elemi érintkezés nélkül. Ez az a talaj, mely táplálja szellemi létük gyökereit. Érzik, hogy e táplálék híján Tompa Mihály sötét intése fenyegeti őket: «... hosszú hervadás emésztí azt a fát, Melyet nagy korában tesznek más földbe át». Ezért annyira megható — mint már említettem — a külföldi magyar temetés. Egy colmari beszámoló elmondja, hogy «a tömegesen összejött elszászaiak megilletődve nézik a szomorú, gyászoló magyarságot és meg is jegyzik: Ezek mind testvérek, mert mind itt vannak». (Párisi Magyarság, 1933. VIII. 15.)

A halál egyébként is döntő irányítója a külföldön hányódók

életének; nem csupán intés a jövőre, de emlékeztetés a múltra is; legszorosabb érzelmi kapocs az elhagyott otthonnal. Gondolatuk gyakran száll hazai temetőkbe, szülői meg rokonai sírok felé. Halottak napján «mi is kimennénk a temetőbe — írja dolgozatában egy kisdíák —, de nem lehet, mert Budapesten vannak eltemetve szeretteink. Ezért hát imádkozunk és sokat gondolunk rájuk». A rokonság — az élő és az elhunyt egyaránt — nemcsak vérségi kötelék, hanem szellemi és társadalmi egység is. legszilárdabb és legvalóságosabb elemi közösség. Külföldön, a távolság szépítő fényében, fokozottabban érvényesül e jellege. Egy másik tanítványom — egy lány —ily jellemzően érzékelteti a Halottak napjának sűrített hangulatát: «Szüleim nem beszéltek halottainkról, de észrevettem, hogy szomorúak voltak. Gondolataik valahol Magyarországon jártak, egy kis temetőben. Ott nyugszik Apámnak Édesanyja s neki eszébe jutott, hogy testvéreivel együtt milyen rossz volt és most megbecsüli drága anyjának türelmét. Anya szintén valakire gondol, a nővére. Milyen dolgos, szép, vidám teremtés volt. Még nem is régen írt egy hosszú levelet, amelyből sugárzott az egészség és a boldogság. Szinte elképzelhetetlen, hogy ott fekszik a hideg földben mereven és hogy soha semmi nem fogja már őt felébreszteni. De mindketten arra gondolnak és egyedüli reményük az, hogy a rokonok majd elmennek a temetőbe és elmondják, az ő nevükben is, szeretetüket és nagy fájdalmukat.»

Az életnek ilyen «sub specie mortalitatis» szemlélése a legtovább ápolja vándorainkban az elhagyott otthon emlékét s ezen át, a nemzeti közösség tudatát. Elképzelhetjük, milyen hatással van az idegenben kallódóra egy ilyen anyai üzenet: «Nem tudok meghalni, míg haza nem jössz». Az egymáshoz tartozás érzésének legbiztosabb élesztői e közös vonzalmak, közös emlékek és azonos sora. Egy magyar asszony, kinek francia férje van s aki rendkívül szerencsés családi viszonyok közt él, vallotta meg egyszer, hogy bár hosszabb idő óta él már Franciaországban, mint amennyit otthon töltött, mégis... csak haza akar menni. A külföldön boldogtalan; mindene az otthon. — Úgy látszik hát, Tompának mélyen igaza volt a szegény Kerényi után írt levelében:

Mert a boldogságra kevés csak a jelen,
 A múlton épül az s az emlékezeten;
 Örömeinkre színt s derűt titkon az ád,
 Mint a gyök adja a virág színét, szagát.

Bizonyára e nyájszerű összetartás s így ösztönös elkülönülés okozzák, hogy a beszédükön alig érződik az idegen környezet rontó hatása; nyelvük sértetlen és ízes, tájszólások zamatát őrzi; nem gondolok persze azokra, kiknek már otthon is romlott volt a kiejtésük. Két évtized múltán is pontosan és első hallásra megismerhetők a pestiek, a székelyek, a felvidékiek s a többi magyar táj küldöttei. Francia elemek csak a szókincsükbe vegyültek, azt azonban áthatották alaposan és tanulságosan. A külföldi magyarok nyelve külön vizsgáldást igényelne; itt csak érintem a kérdést.

A beszéd csupán eszköz lévén, fontos, hogy töprengés meg keresés nélkül közölhessük mondandónkat. Az u. n. tanulatlan ember nem a beszéd nyelvtani helyességére, hanem gondolatai maradéktalan átadására törekszik. Az idegenben élők gondolatainak nagy része pedig szükségkép a környező világ jelenségeihez kapcsolódik: üzletben, hivatalokban, munkahelyen és moziban idegen nyelv szavait hallják vagy használják. Külön és főleges erőfeszítés lenne ezek magyarra fordítása; akivel beszélnek, szintén érti a szót. Így keletkeznek magyar mondatok, melyekben alig akad magyar szó (pl. «a fournisseur observatioi óta surveillézom őket»), vagy melyekben csak az ige magyar, lévén a legelvontabb fogalmak kifejezője. De még az ige is elfranciásodik gyakran, helyesebben a francia ige bővül magyar ragokkal, képzőkkel. S itt különös jelenség tűnik elő: akik csak magyarul tudnak — a munkások — egészséges nyelv-ösztönüket követik s a francia ige infinitivuszához illesztik a magyar ragokat, azt mondják: débarkézni, épatézni, gutézni, szortézni. Akiket azonban megérintett a német műveltség is, következetesen eltorzítják a francia igéket; a fenti szavakat *így ragozzák*: débarkirozni, épatirozni, gutirozni, szortirozni.¹

¹ A párisi magyar nyelv szakszerű elemzését Gáldi László kísérelte meg a Párisi Magyar Diákegyesület 1935. emlékkönyvében (38—52. 1.). Sajnos azonban csak egyetlen nyelvi réteggel, az egyetemi hallgatók beszédével foglalkozik.

Előszeretettel félcelnek szójátékokat is a rájuk ragadt idegen szavakból. A byrrh-cassis nevű étvágy-gerjesztő italt birkaszesznek hívják, a St. Pierre de Chaillot templomot sajj-szentpéteri templomnak, a Ponthieu utcát Ponty utcának. Az ilyen szójáték sokszor nem is tudatos: inkább a népetimológiának sajátos esete. Ezt bizonyítja az a küzdelem; s, melyet párisi hatóságainknak és egyesületeinknek kellett vívniok vidéki levelezőikkel, kik megmagyarították a francia helységneveket s a feladó címében pl. Lens helyett Láncot írtak.¹

A pesti jassznyelvben bizonyára ők honosították meg a smafu (je m'en fous) szót.

Feltűnő nyelvi jelenség még, hogy egymást csak Monsiernek vagy Madame-nak szólítják. Érzik, milyen nagy hiánya nyelvünknek, hogy nincsen benne ilyen kényelmes és mindenkire egyaránt érvényes megszólítási mód.

Persze, a nők tisztábban őrzik nyelvünket, mint férfiak. Legtöbbjük háziasszony, utcára, üzletekbe csak a szükséges bevásárlások eszközlése végett járnak, franciákkal úgyszólván nem érintkeznek.

A férfiaknak rendszerint több módjuk van betekintést nyerniök a környező életbe. Ösztönös kíváncsiság vagy tervszerű érdeklődés azonban őket sem vezeti. Ennek oka — úgy látom — nem tunyaság, nem is közönyösség, hanem inkább valami természetes szemérem. Az a kevés, amit véletlenül, tisztos távolból észrevesz, elég neki ahhoz, hogy meginduljon töprengése, találgatása, kombinálása. Felületesség jele ez? Talán ellenkezően: nem feleleteket figyelő, hanem okoskodó ember a magyar. Az idegen civilizációt belső (láttuk: elérhetetlen) rétegében szeretné szemlélni és érteni. A környezet hatása is inkább a kétféle élménykörnek, a magyarnak és a franciának, szerves kicserélődésében, összeelegyedésében nyilvánul. A gondolkodást s a társadalmi felfogást módosítja az. A tapasztalatok értékét nem mennyiségük, hanem átélésük jelzi. A magyar ember befelé néz, a látóköre hát nem szélesül, inkább a lélek száalai erősödnek, mélyülnek, terjeszkednek. Az ízlés finomodásá-

¹ Ugyanígy lett annak idején — a cseh hadseregben — nadporucikból (főhadnagy) magyar nagyporucsik, podporucikból (alhadnagy) magyar pótporucsik.

nál is ugyane jelenségeket láttuk: nem a francia ízlés átvétele, hanem a franciának és magyarnak az arányos vegyülése s e kicserélődés tudatosítása váltja ki azt.

E befelé néző hajlam oka (vagy okozata) annak, hogy a magyar individualizmus nem szívleli az egyesületesi életet. Hiába próbálkoznak az illetékesek egyletek létesítésével, csak látszateredményeket érhetnek el: a gombaszámú testületek csak papiroson működnek. Nem vagyunk egyesületező nép, csoportöntudat nehezen ébreszthető bennünk. Önkéntes fegyvereknek nem érezzük szükségét. A külföldi németek — vagy akár a csehek is — lelkesen tömörülnek énekkarokba, tornacsapatokba társadalmi alakulatokba, a magyarok azonban idegenkednek az ilyenfajta közösségi cselekvéstől. Hatóságok előtt szívesen meghajlanak, a testületeket azonban nem tisztelik és nem ápolják: szervezhetetlenek vagyunk. — Hasonló a tapasztalat Amerikában is: «A szervezői munka zárt és tudományosan körülhatárolt szabályaihoz alkalmazkodni képtelen *belső dinamika* irányítja az amerikai magyarság szabad közösségét, amely hallani sem akar organizációs korlátokról és megkötöttségekről és mégis szívvel-lélekkel összetart. A magyar fajta természete ellen vétene, aki az amerikai magyarság szabad közösségéhez hozzányúlna, ha ugyan módja lenne, hogy hozzányúljon, ami legalábbis erősen kétséges». (Máthé, I. m., 52.1.) —Tóth Kálmán kanadai megfigyelések alapján ezt azzal magyarázza, hogy «a külföldi magyar a karakterológia szempontjából is az értékebb típust képviseli: határozott, aktív és vállalkozó szellemű, tehát átütő egyéniség (personality). Másrészt az új környezet szokatlansága, az élet új beállítottsága s az életkörülmények esetlegességei bizonyos idegességgel fütik át a külföldi magyar kolónia levegőjét». (Láthatár, 1942 december.)

A nemzeti érzést nem külső irányítás tartja bennük, hanem belső kapocs, természetes vonzódás. Magyarok ők, ha akarnának sem lehetnének mások. Köti őket a magyar vidék, ahonnan mindnyájan jöttek, mégha utoljára talán Budapesten állomásoztak is, visszahúzza őket a magyar élet mássága, sajátos légköre és árva nyelvünk és test vértelen kultúránk. «. . . csak egy pár szó kell, néhány rövid hír az évek óta nem beszélt anyanyelven és rögtön megrendítő és megdöbbentő erővel éri

(az ember), hogy milyen mélyen, milyen kivonhatatlanul benn van a magyar nyelvi és szellemi közösségben — mindhalálíg. (Párisi Hírlap, 1934. XII. 15.)

Ezért van az, hogy bár az egyesületi élet csak látszati tevékenységig jut el körükben, néhány nagy eszme és eszmény mégis mozgósíthatja őket s ilyenkor nemes közösségi cselekvésekre buzdulnak. Szükséges azonban, hogy ez eszme vagy eszmény valóban átfogó nemzeti gondolat legyen, tehát mindenkinek egyaránt adjon szellemi tápot. Tekinthesse rá minden magyar, mint közös büszkeségre, pártárnyalat nélkül. Érezzen benne drága lelki Örökséget, melynek mindnyájan letéteményesei és folytatói vagyunk. Akadnak-e ilyen bősugárzású eszményeink?

Hatásos példa a Paris környéki Rákóczi-szobor felállításának a története: e szép emlékmű költségeit filléres alapon adták össze a franciaországi magyarok és vagyoni állapothoz mérten mindenki hozzájárult spontán és lelkesen. A leleplezésen pedig nagy tömegben jelentek meg magyarjaink. Mert a Rákóczi-legenda (akárcsak Amerikában a Kossuth-kultusz) mindenkinek mond valamit, minden magyart egy hévvel tüzel; a szabadság lelkesültjei saját eszményeik lobogását látják benne, az érzelmesek viszont — hatása alatt — gyermekéveik szép emlékét idézik; s valójában melyik magyar nem érzelmes és nem lelkesültje a szabadságnak?

A grosbois-i Rákóczi-szobor arra int, hogy a szórványközösségnek az otthoninál nagyobb mértékben van szüksége mítoszokra, szép példákra, lelket edző eszményekre.

Így a külföldi magyarok társadalmi emelkedése nemcsak gazdasági, de lelki folyamat is. Világos, hogy nem válnak, nem válhatnak soha olyan polgárokká, amilyenek pl. a franciák, ám nem is kívánatos, hogy olyanokká váljanak. A mi társadalmunkban a polgárságnak más szerepe van, mint Franciaországban. Nálunk a polgárság középréteg, átmenet, ezért ruganyosabbnak, dinamikusabbnak kell lennie, mint Nyugaton, ahol egy megszilárdult társadalom fenntartója volt (1830-tól 1940-ig).

IV.

Az első nemzedék élete hát a szakadatlan küzdés meg háborgás ellenére (vagy miatt) is lépcsőzetes emelkedés, szüntelen hódítás.

A helyébe lépő ivadéknak már nehezebb a sorsa. Beleszületett egy környezetbe, mely nem azonos életének tágabb kereteivel. A szülői ház más nevelést ad neki és más légkörrel veszi őt körül, mint az utca, az iskola és a játéktér. Otthon más nyelven beszélnek hozzá, mint pajtásai meg tanítói. A két környezet közül melyik hat mélyebbre? A tágabb előnti a szűket, a nevelődés szervesebb mint a nevelés, a nagy civilizáció fénye kápráztatóbb, mint az otthon pislákoló magyar láng. Az utca, a játéktér, a pajtások meg a francia iskola több lelki gócot kötnek le, mint a magányos család, a dolgozó szülők s a távoli haza. Így aztán — sok esetben — a szegény magyar falvakból Paris tövébe sodródott munkásember gyermeke világvárosi komplett kamasszá serdül.

S a szülők többsége — balga göggel — nem is bánja ez eltávolodást. Hízeleg hiúságuknak, hogy más nyelven beszélnek s az érvényesülés felé lendülnek. A szülők szeme előtt mindig mindenütt gyermekeik boldogulása lebeg; mindegy hogy hogyan és mindegy hogy hol, csak rangot kapjon utódjuk, csak magasabbra hágjon a társadalmi lépcsőn. Jellemző, hogy sajátosan magyar neveket nem adnak gyermekeiknek: László, Árpád, Zoltán véletlenül sem akad közöttük. Ellenben annál gyakoribbak a Guy, Serge, René, Rollande, Claude, Claudine, Jacqueline, Odette. A legtöbb magyar szülő külföldön — legalább is Franciaországban — két lovat nyergelt: az egyik az új hazában futott célja felé, a másik viszont Magyarországra irányában poroszkált.

E kettősség ama felemás helyzethez vezetett, hogy a magyar családokban rendszerint két nyelven beszélgetnek: a szülők magyarul szólnak gyermekeikhez, ezek pedig — bár rendszerint értik még a szülői szót — könnyebbésségből franciául válaszolnak. Hogyan beszél anyjával? — kérdezem egy fiútól. «Comme ci, comme ca» — válaszolja vállvonogatva. A szülők csak töredezetten pötyögnek franciául, bizonyos határokon belül mindent

megértének, a gyermekek viszont magyarul értenek majdnem mindent, anélkül, hogy beszélni tudnának. Sőt, olyan családokat is ismerek, melyekben három nyelv használatos: a férfi magyarul felesége németül, más esetben oroszul, gyermekük pedig franciául beszél. Bizonyos, hogy a lelki műveltséget nem mélyíti el e soknyelvű érintkezés; az ú. n. hasznosság hát fölöttébb vitás. A gyermek ugyan megtanul franciául is, meg némileg magyarul el, esetleg németül vagy oroszul is, — de ez-é a fontos? Ez-é az elsődlegesen szükséges a boldoguláshoz?

Két furcsa tünet adódik így elő. Az egyik az, hogy a szülők és gyermekeik közt a kölcsönös megértést nem szellemi munka, hanem csak valami ősi ösztön eszközli. A másik pedig az, hogy a második nemzedék magyar nyelvtudása passzív tudás csupán — akárcsak a szülők ismeretei a befogadó nép nyelvéből — csak hallás termelte, nem állandó gyakorlás, keresés, töprengés, így aztán nagyon szegény a szókincs, melyet használni képes, ama ritka alkalmakkor, midőn — udvariasságból idegen felnőttek kérdésére — magyarul kénytelen válaszolni. Hiányos a szókészletük, csonkák a mondataik, de — különösképpen — a kiejtésük torzulatlan, ízes, tősgyökeres. Idegenek, kik hosszú és ádáz tudományos erőfeszítés eredményeként jól ismerik nyelvtanunkat és szókincsünket, soha nem sajátíthatják el nyelvünknek amaz, ősi zamatát, mely e külföldi magyar fiatalok beszédéből árad, kik pedig soha nem voltak «hazájuk»-ban s alig gagyognak egy-két közkeletű szót «anyanyelvükön*». De talán ép erről van szó: minden látszat ellenére Magyarország a hazájuk és nyelvünk az anyanyelvük. Ez örökölt és kiszámíthatatlan lelki rezgések teszik izgalmassá a második nemzedék vizsgálatát. Olyan magyarok őt, kik alig beszélnek magyarul s többnyire nem látták még hazájukat.

Magyarok-e hát egyáltalán? Ezt ép kiejtésük bizonyítja igenlően. Nem magyar-e az a lányka, ki kérdésekre hamisítatlan palóc módon válaszolt? Hol született? Parisban. Kitől tanult magyarul? Szüleitől. Hát szülei hol születtek? Füleken. — így él tovább a magyar vidék, nemzeti erőnk, satnyulva, de töretlenül, Európa csúcsai alatt más népekbe olvadó fiatalok ajka.ii. A nyelvnek e legmélyebb rétege, a kiejtés, köti legtovább hozzánk a második nemzedék hányódó tagjait. — Az amerikai fiatal

magyarok körében hasonló tapasztalatot észlelt Máthé Elek. Egy gyermekkel beszélgetve «azon csodálkoztam — írja —, hogy erősen angolos hangsúlyozása mögött is világosan megérezett Veszprémből kivándorolt apjának dunántúli hanghordozása. Veszprémi tájszólással beszélt, amerikai hangsúllyal!» (i. m., 109. 1.)

Ennek ellenére azonban az «anyanyelvük» csak második nyelv számukra, a gondolataik nem magyarul fordulnak meg fejükben. Egymással csak franciául váltják a szót és sem fenytés, sem szép beszéd nem bírják őket arra, hogy legalább a magyar iskolában magyarul csevegjenek. «Így könnyebb» — mondják; persze, könnyebb, mert összhang van a gondolat és a kifejezés közt. Ha választékosabban kell beszélniök, például magyar felelés közben, kínlódva keresik a szavakat s mondataikat franciából fordítják.¹

E mellett szorgalmasak és lelkesek, nem ellenszenvből kerülük ők nyelvünket, hanem csak kényelmességből. Példájuk azonban azt is bizonyítja, hogy a gondolkodásnak nem a módja, hanem a tartalma a fontos; nem külső megnyilvánulása az iránymutató, hanem belső szövedéke, nem a beszéd, hanem az érzés. — Minden megfigyelés azt mutatja ugyanis, hogy e második nemzedék tagjaiban is erős a vágyódás Magyarország felé. Lehet, hogy csak a szülők megszépítő emlékezései élesztik e lángot, de az is lehet, hogy az elszunnyadás előtti utolsó fellobbanása ez a nemzeti léleknek. Kedves és jellemző esete e gyermek lelkesülésnek az a lányka, ki kutyáját magyarul dicséri, franciául szidja; vagy azok, kik rossz kedvük elűzésére magyar nótákat énekelnek. Ártatlan semmisség ez, mégis benne van a külföldi utánpótlás sajátos lelki kettőssége, feleméssége.

¹ Fogalmazásaikban sűrűn fordulnak elő lefordított kifejezések, így írnak: «Nincs csak kétezer lakosa az egész falunak» (a francia ne . . . que). Vagy: «Van két éve, hogy nyaralásra Magyarországon nem voltam» (a francia il y a deux ans). Avagy: Nagycsütörtök helyett Szent Csütörtök (Jeudi Saint). Tanárnőjükhöz ilyen mondatokban szólnak: «Kérek egy épingle-nourrice-t, brisezott a corset-m». A legjellemzőbb azonban mégis az, hogy magyar iskolában magyar felelés közben franciául súgnak egymásnak. A magyar anyag is franciául dolgozódik föl elméjükben; franciául gondolkodnak a magyar nyelvről meg a magyar történelemről. «Quel devoir avons-nous du nyelvtana — kérdik egymástól.»

Amikor 1942 tavaszán tagja voltam a párisi magyar polgári iskolai tanfolyamot vizsgáló bizottságnak, kiosztottam a jelöltek közt néhány dolgozat-tételt, melyeknek a feldolgozása különösen tükrözi e fiatalok magyarság-tudatát. (Persze, az ilyfajta szövegek dokumentum-értékéből le kell vonni azt a terhet, mit az iskolai légkör, a vizsgái hangulat s a minden ég alatt azonos diáklélek adnak hozzájuk.)

Milyennek képzelik el a soha nem látott óhazát? Egy növendék — 18 éves lány, ki egyébként legjobb tanulója egy párisi gimnáziumnak is — ezt a dolgozatot készítette az Alföldről. (Híven másolom szövegét, mint a következőket is, helyesírási hibáival együtt, ezzel is éreztetni szeretném a kiütköző általános kettősséget: egyik oldalon dús civilizációban finomult remek serdülő értelem, a másikon pedig gyatra magyar nyelvismeret.)

Én mindig szerettem a természetet. Nem láttam sohasem az Alföldet, de annál szebbnek képzelem el. Beszínezem mint egy képet a szemeim előtt. Néha a reggel fényes nap süt. Most változik az ég, hűvös a szél, szürkék a felhők és a búzakaralások a ház felé nyújtják a fejüket nyugtalanul. Hullámszik a búza mint egy arany tenger.

Néha néha egy pipacs mint egy vér csöpp piros foltot tesz a föld sárga ruhájára. Majd a szürke felhők elhagyják az eget. . . most más a kép, más az Alföld arca, a búza tenger eltűnt. Itt néhány fehér házak még fehérebbek a napba; az ablakok zöld kertekre nyílnak, mint a ház fényes szemei. Beszál a szél a telt kamrába, néhány szalma szálát lop el a gazdától és tovább repül a fák közé a kertben. Virágokat, simogat ja, a fű lehajlik a szél igája alatt, és a zöld kertben a káposzták levelei remegnek, mint nagy zöld rózsza szirmok. Itt egy nap sugár bujkál az almafa ágai közt az almákra arany pénzeket nyomtat, míg egy kócos szökés gyerek letépi az almát, a napsugárt, együtt bele teszi a zsebébe és szalad a mezőre; ott megeszi, és fénylik a szeme, fénylik, szép az Alföldje, szereti. Nézi futni az eget, a fehér pelyhes felhőket, itt egy gölya fejet lát, megnyúlik a felhő és egy fehér szallag lobog az égben.

De ez is eltűnik, most az arany réten futnak a csikók, dörög a föld a patkók alatt, széjjel süt a nap az egész pusztában. Ott áll büszkén a lován a karimás kalapú, fekete hajú csikós. Nézi a tót, ahol isznak a csikói; forró a nap, felhő már nincs, kék az ég, még egy szál fű sem mordul meg; a délibáb furcsa képei táncolnak a szemei előtt; ott minthogyha az égben egy fehér sas szalna. Most a fekete szemei előtt futnak kedves képek, házáról, szüleiről, arról az időről, amikor ő még kis fiú volt, és nagy ostorral szaladt az állatok után és nagyokat kiabálva hajtotta őket. . . Nagy a pusztá, nagy, minthogyha nem is volna soha vége, rövid a fű, sárga. De még nagyobbnak néz ki a pusztá télen, mikor a földnek fehér ruhája van, mikor mindenhol fehér. Az állatok benn szénáznak piros akkor a nap, az ég szürke . . . pusztá . . . ő akkor

dohányt vág, hallgatja a szeleket, amelyek éjjel úgy zörgetik az ajtót. Akkor már gólyák sincsenek a házán, csak a szelek mérges hangjukat hallja mindig. Most jó volna a friss szél a forró pusztán, jó volna itt egy zöld fa . . . árnyék. De így is milyen szép az Alföld, így is szereti ő a pusztát, ez az ő földje, országa, az egész lelkét neki adta . . . ő! én is de szeretnék a sárga pusztán lenni!

A lány, ki így ábrándozik hazánkról, talán soha nem láthatja azt. Miről beszélgethetnek esténként a családban? A tizenkilenc éves testvérlány így írja le a meghitt órát:

Már kész a munka, esteledik, ülünk a szobába, nyitott ablakon jön Paris estéli illata. Anyuka köt, Roger olvas, Évi és én rajzolunk vagy varunk. Apuka hallgatja a rádiót. . . Egyszer csak már elégünk van a folytonos beszédből, a sok hazugságból, meguntuk az egyhangú dallamot. Apuka elzárja a gépet és kezd mesélni a napról, hogy mit csinált, mit kértek tőle, mit gondolt majd csinálni. Még úgy is szokott történni, hogy Budapestet halgátjuk és egy pesti nagy kávéházban érezzük magunkat . . . Minden fénylik, világos, sok zaly van, füst és zene . . . Lássuk az Alföldet, az erdőket, a falut, a kocsmát, táncolnak vasárnapi ruhákban . . . Csendesen halgátjuk, lehajtott fejjel álmodozunk és kezünk gépiesen köt vagy ötoget.

Apuka is halgat, de nagy a honvágya, egyszer csak megszólal és szájáról szálnak számtalan szép képek. Mesél, mesél... én már a Dunaparton sétálok, este van, éjjel is már, messze fénylik a kivilágított város, minden sötét, csak az égen ragyognak a csillagok és az egyenlő színű városon mint millió csillagok égnek a lámpák. . . . Már a foró nap messze van tőlünk, egy fris szeló jön a folyótól és kedvesen simogatja arcunkat ... jön egy muzsika is mintha a csillagok énekelnének . . . Én még mindig sétálok, mikor már Apukának szavai visza hoznak a földre, meséli milyen finomakat lehet enni otthon, rétes, torta, ekkor Anyuka is beleszól és nevetés közben jobbról jobbakat sorolnak el nekünk. Majd folytatja Apuka katona életével, már kívülről tudjuk, hogy mit fog mondani és mégis valami új jön mindig a sok emlék közzé, és még az is, hogy más a környezet és más gondolatokat, más tájakat ébresztenek fel bennünk az ismert szavak. Apuka nem volt sokáig katona, mert még nagyon fiatal volt, és mégis annyit beszél róla!

Anyuka inkább a szüleiről szokott mesélni. Milyen nagy szépp, ügyes, fekete, kedves ember volt nagyapánk. Egy hajó vezető volt (vagy ilyes féle) és sok embernek parancsolt, ezek mindent hoztak neki, télen tele volt a pince fával, dióval és pogácsa még az ágyon is volt mert nagymama nem tudta már hova rakni a sok mindent amit kapott. Nagyon szerették a nagyapát, de ő is sokat evett, azért is halt meg olyan fiatalon. Még a testvéreiről is beszél Anyuka.

Ilyenkor mink is kérdeződködünk. — «Mégis milyen nagy Pest, vannak-e olyan szép áruházak mint a Printemps vagy a Galeries Lafayette?» — «Olyan nagyok még nem voltak mikor mink otthon voltunk, de már kezdtek építeni és sok szép kis bolt van ahol olyan érdekes dolgokat lehet találni.»

Egy másik vizsgázó az idegenek párisi hazátlanságát és elhagyottságát tudatosítja. Olvasva ez egyszerű sorokat, lehetetlen nem érezni a haza tapintható valóságát; ki benne él nem látja ezt, ki azonban kívülről néz felé, teljes érzéssel kívánja az otthon hiányzó ölelését.

Most itt Parisban nem tudom egészségem visszaszerezni azért gondoltam ha Magyarországra tudnék menni biztos jóegészséges lennék mindjárt mert ott nincs annyi nélkülözés mint Parisban, ez azonban beteljesül mert haza megyek nyaralni a nyáron. Csak otthon maradhatnék, messze ettől a Paristól, hol minden olyan idegen nekem, pedig nyolc éve élek itt.

Mit látott hát odahaza. Több hónappal később összefoglaltattam tapasztalatait e cím alatt: «Hogyan vettem észre, hogy magyar vagyok?» Így válaszolt:

Csak három év óta vagyok igazi magyar lány. Azelőtt nem is gondoltam arra, hogy még én egyszer hazajutok Magyarországra. Franciául beszéltem, franciául gondolkodtam, francia barátnőim voltak, a Magyarokat idegeneknek néztem, pedig a szüleimmel mindig Magyarul beszéltem.

1939-ben már nagy voltam, hogy a franciákkal nyaraljak és így elhatározta édes apám, hogy hazamegyek, legalább megismerem a szülővárosomat.

Két egész hónapig nem látom francia barátnőimet, azt gondoltam, hogy nem bírom ki, hisz mindig együtt voltunk, és nagyon szeretjük egymást.

Megérkezett a július és az indulási nap is, nagy szomorúan elindultam. A vonatban csodáltam, hogy a magyar gyerekekkel is meg lehet barátkozni. — Pestől Makóig magam utaztam és ott is csak csodáltam, hogy mién kedvesek a Magyarok, mikor leszálтам segítetek levini a koferoikat és feltették a másik vonatra. Megérkezésemkor várt az unokatestvérem, mindig mosolygó barna lány, mindjárt megértettük egymást, de azért mégsem akartam hinni, gondoltam e magyar közmondásra: «Akármilyen kedves vendég, három napig untig elég», majd meglátjuk egy hét múlva. De bezzeg elmúlt két hónap és mindenki olyan kedves volt hozzám mint az első napokon és akkor ébredt fel bennem az a gondolat: én is magyar vagyok.

Négy hónap után mikor vissza jöttem megsirattam Makót és a magyarokat. Azontúl megbotránkozva láttam, hogy a francia barátnőim ellen a szeretettem nagyon meglágyult és sok dolgot, melyet természetesen találtam azelőtt, nem értettem meg mos már: «magyarosabban gondolkodtam». Mikor megengedték a szüleim, hogy a magyar iskolába járhatok, hogy megtanuljak illedelmesen beszélni magyarul, nagyon megörültem és az idén mikor hazautaztam, azt hiszem, hogy nem volt senkisésem olyan boldog, mint én. Most már a legnagyobb vágyam, hogy haza mehessenek a többi magyarok közé és ott élhesek mint rendes magyar ember.

E hazatudat nemcsak titkon melengetett álom és vágy, minduntalan próbára teszi azt az állandó érintkezés a környező világgal. Sokak lelkét megbénítja ez érintkezés; másokét erősíti; ilyen az a tizenhatéves lány, ki így vallja magyarságát:

Külföldön élek, messze hazámtól, de mindig tudtam és éreztem, hogy magyar vagyok. Szüleim magyarul beszéltek velem, sokat meséltek Magyarországról és azt mondták: «Majd ha haza megyünk!» Édesanyámnak ez volt a legnagyobb vágya. Mikor ünnep van, akkor veszünk észre, hogy milyen elhagyatottak vagyunk itt az idegenben.

Ezek az emberek, akik körülöttem élnek, másképen gondolkoznak mint én, és valami különbséget érzek, mert nekik minden francia az első és csak a francia tud megcsinálni. A sok barátaim közt minden gondolkodáson van eltérés; mióta a magyar iskolába járok többet vitatkozhatok velük, mert sokat tanultam Magyarországról. A franciák közt nem érzem jól magam, hisz most már tudom, hogy ők nem tekintenek franciának hanem csak egy idegen vagyok az ő számukra.

Iskolába vagy akár hol, sohasem tagadtam hogy magyar vagyok, ha akartam volna se tudtam, mert egyedül voltam az iskolába szőke hajú tanuló. Az egész környék tudta, hogy nem vagyok francia, hanem magyar. Sokszor kérdik, milyennek ott az emberek? van mozi? színház? nem tudják elképzelni hogy milyen más város, legtöbb francia az ő piszkos utcáján kívül nem ismer sokat a világból.

A francia iskolába mikor Magyarországot tanultuk, mindig vittem matyó terítőket, hímezett párnákat, kulacsot és még a tanító is úgy csodálkozott és mondta «Milyen érdekes ország! hogy hímeznek! milyen szép! mink nem tudunk és nem csinálunk ilyen!»

Barátaim sokszor gúnyolnak hogy minél jobban megyünk keletre annál civilisáltalanok az emberek és mindég mondják, hogy a magyar barbár. Akartam védeni a magyarokat de jól ráfeleltek: «Csak egy magyart ismerek de ha mind olyan akkor sosem fogok odamenni mert kis darabokban jövök vissza». Azt mondják, hogy brutális vagyok.

Tudják, hogy magyar iskolába járok mikor látják a könyveimet minden azt mondják: «már megint ezek a magyar könyvek? nem is tudom elképzelni hogy miért is tanulsz magyarul mivel hogy Franciaországban vagy? minek neked a magyar?» Nem gondolnak arra hogy ez nem a hazám, hogy nem a franciának hanem a magyarnak élek, hogyha idáig Franciaországban éltem is, egyszer csak hazamegyek, hazámat szolgálni.

S hogy e vágyódás Magyarország, tehát a hiányzó haza felé, mennyire nemcsak hamis iskolai közhely, hanem mély lelki szükséglet.¹

¹ Egy versben, melyet tizennégy éves szerzője magának írt s csak hosszas vonakodás után mutatta meg, ilyen sorokat találók:

«Serai-je donc hélas pour toujours condamnée
A t'aimer sans te connaître, ma patrie adorée
Tout est vide en moi, mon cœur n'est plus ici
Il roule avec le train. vers ma chère Hongrie.»

Ezek az idézetek bizonynyal hitelesen vázolják a második nemzedék lelki helyzetét. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy e korosztály minden tagja így gondolkodik. Eltávolodásnak is szép számmal találhatók példái körükben. A hűség meghatározó tanúságait kétségkívül főleg az iskola munkája hozta felszínre bennük. Az iskola nélkül ép oly alaktalanul feszengett volna tudatukban, mint társaikéban, kik a magyar szellem tűzhelyeit nem látogatják s így nemzeti érzésük lassan-lassan kialszik. A szülői emlékezések bennük is visszhangzanak még, de mi lesz, ha az első nemzedék megritkul és kipusztul? Intő tanulságként elegendő figyelmesen olvasni az egyházi értesítők házassági híreit: meglepő, mennyi francia-magyar házasság kötöttet az elmúlt évtizedekben.

A fenti vallomások még ily megszorításokkal sem bizonyítják döntően a második nemzedék ragaszkodását és végleges hűségét. Némi túlzással nem egy esetben az ellenkező tétel példái is lehetnének. A beolvadás ugyanis körülményes folyamat («szívet cseréljen, ki hazát cserél»), s a fokozatos távolodás csak növeli a homályosodó képzetek varázsát. Ismerek olasz származású franciákat — második nemzedék tagjait —, kik teljesen hasonultak már, de a szüleik emlegette itáliai tájakról, melyeket soha nem láttak, úgy beszélnek, mint földi csodáról, a gyermeki kegyelet műve ez, nem változtat az átálláson, legfeljebb színezi azt.

Hasonló látszólagos ellenmondás mutatkozik Sebestyén Endre északamerikai megfigyeléseiben is. Egyrészt dicséri a fiatalok buzgalmát, kik «az egész évi középiskolákba járás után jókedvvel látogatják a nyári magyar iskolákat, másrészt azonban elismeri, hogy a «gerinces magyar erő Amerikában az első generáció ereje. Addig, amíg ez megvan, s érvényesíti a múltat a jövővel összekapcsoló erejét, az amerikai magyar élet biztosítottnak mondható. Mihelyt azonban az első generáció kidől, az ifjabb generációk, hacsak erre a legintenzívebb munkával elő nem készítették, határozott magyar jellegüket semmiképp sem lesznek képesek megőrizni. Ez esetben számukra nem marad más, mint az oldott kéveként való széthullás».¹ Sebestyén Endre közlései azt mutatják, hogy Amerikában is hasonló a magyarság

¹ Magyar iskolázás Amerikában. Láthatár, 1941 június.

lelki helyzete, mint Európa országaiban; a jelenség tehát általános, ám van mód a mentésre s ez — Sebestyén Endre tanúsága szerint is — a nevelés, a nemzeti egyéniség felszabadítása.

A fõnt bemutatott vizsga-munkákban feltûnhetett a hazavágyódás heveessége s valószínû õszintesége. Jó hinni, hogy lelkük legjobb erejével horgonyt akarnak vetni apáik elhagyott földjén, szilárd talajt találni ama bizonyos elemi és szerves közösséget, mit hazának nevezünk. S valóban, a közelebbi tájékozódás arról gyõz meg, hogy nem érzik otthonuknak a francia földet, nincs helyük a befogadó társadalomban, hiába beszélnek látszólag hibátlanul a párisi nép nyelvét, azért csak idegenek õk, jöttmentek, másodrendûek. Hazátlanok, felemások; egy finn francia házaspár teljesen elfranciásult lánya jellemzõen arról beszél, hogy otthon van õ Parisban is meg finn rokonainál is, ugyanakkor azonban mindkét földön idegen is. Hiányzik a teljes lelki azonosság a környezettel.

Nagyon érthetõ a másodlagossági érzés és nem meglepõ, hogy a legtöbb magyar fiúnak nincs is francia barátja, örményekkel, lengyelekkel, görögökkel meg más hasonló kivetettekkel pajtáskodnak; (akik azonban szintén hibátlanul lefetyelnek franciául). «Nincs nekem jó francia barátom — írja az egyik magyar diák —, azért nincs, mert mikor megtudják, hogy magyar gyerek vagyok, rögtön megszûnik a barátság. Tehát nekem csak magyar barátom van.»

Annál különösebb ez, mert a francia iskolában rendszerint jól érvényesülnek, sokszor szinte meglepõen jól. Azonban, s ez feltûnõ, csak bizonyos életkorig; a gyermekkorban, úgy látszik, a keleti agyvelõ könnyebben mûködik, élénkebb, találékonyabb és szeszélyesebb. A franciák lassabban fejlõdnek, de szervesebben, hosszabb lejáratú vonalon. Így aztán a tizenötödik életév táján a magyar fiatal rendszerint lemarad, nem bírja a versenyt, elkeseredik. Bizonytal hozzájárul az elhulláshoz az is, hogy a francia iskola anyaga egyre messzebbre távolodik a gyermek otthoni környezetétõl. Állítólag a francia vizsgáztatók sem nézik jó szemmel az idegen származásúak érvényesülését. Mindez kissé megtorpanítja a magyar fiatalat, gondolkodásra készíti, tudatosítja hazátlanságát, növeli elhagyottsági érzését. Az idéztem dolgozatok nagy sóvárgását ez a válság is magyarázza.

A serdülő ifjúság, főleg a középiskolások mindenütt nacionalisták, legalábbis azok voltak a közelmúltban. S ez érthető is: végeredményben a nemzet a legszerveesebb és a legkevésbé elvont társadalmi közösség; a tárulkozó értelem benne talál legelőször serkentő ízeket: irodalmat, történelmet, tájakat. Rajta át fedezi fel a szellemnek és az embernek a világát. A francia fiatalok a nagy múlt szédítő igézetében élnek. Mit keressen e féktelen nemzetimádók közt a magyar fiatal? Ha illeszkedni próbál, útját vágják, éreztetik vele, hogy a pompázó múlthoz, mely körülveszi őt, semmi köze nincsen. S mivel ő is vágyódik ily szerves elemi közösség felé, ami a nemzet, a magyarsághoz próbál visszakanyarodni. (Persze, ez csupán a középiskolás, tehát értelmesebb rétegre vonatkozik; viszont a magyar szülők előszeretettel neveltik gyermekeiket magasabb fokú iskolákban.)

Az ilyen fiatalban az is fokozza az idegensége tudatát, hogy minél előbbre jut tanulmányai során, annál hiányosabbnak bizonyul hibátlannak vélt francia tudása. Egyre több ismeretlen szóra bukkan, melyeknek nem érzi eredetét, nem sejtí helyét. E sorok íróját meglepte, hogy e franciául beszélő fiataloknak mily sekély a francia szókészlete. Gyakorta használt kifejezések és szavak akadnak fenn tudatuk peremén. Érthető hát, hogy az iskolákban csak addig érvényesülnek, míg nincsen szükség elvont fogalmak ismeretére, megnevezésére és használatára. Fokozza e zavart az a körülmény is, hogy a szülői környezet mássága miatt a gyermek műveltsége és szellemi érdeklődése nem bontakozik párhuzamosan francia társaiéval. Nehezebben jut el színházba, előadásokra. Olvasmányokkal sem táplálja fejlődő lelküket figyelmes szülői kéz. Szinte ijeszt, mennyire csak tankönyvekből gyűjtik francia irodalmi meg történelmi ismereteiket. Így az ő szellemi életükből hiányzik mindaz (és mindkét vonatkozásban: franciában és magyarban is), mi a serdülők nemzeti tudatát alakítani szokta: történelmi beszélyek, mondák, festmények.

E nagyon bonyolult lelki helyzet arra vezet, hogy a fiatalok és szüleik közt erős feszültség támad. A második nemzedék egyrészt érzi szellemi fölényét — világnyelv, idegen iskola, szélesebb látókör következményét —, másrészt viszont tudata-

ban van mostoha sorsának is. Úgy látszik, másutt is így van ez, mert az amerikai — bizonyára kiélezettebb — viszonyokat Kosáry így foglalja össze: «A második nemzedék amerikai nemzeti iskolákban nevelődik és már büszke arra, hogy kint született. Biztosabban mozog és kicsit talán le is nézi az öregek vidékiességét, távoli meséit. Az óhazai vendég néha zavartan hallgatja, amint egy-két élénkebb fiatal, igaza tudatában, kioktatja az idősebbeket saját otthonukban. Az átlag Magyarországról sokat hall, de keveset tud ... A fiatal nemzedék a szülők idegenszerűségétől megszabadult, — s ugyanakkor standarizálódik is és erre büszke is. Az amerikai sablon életet él, és a baseball-eredményeket olvassa, de, lelke mélyén, egy kicsit gyökértelen is. Ösztönösen oda még nem, ide már nem tartozik. Ezért szólnak egyesek aggódva az átmeneti nemzedékről, bár sok a kivétel.» (I. m., 19. 1.)

Azok alapján, amiket fentebb előadtunk, úgy vélem, nem oly egyszerű a kérdés, legalábbis Európában, amilyenek azt Kosáry látja. A fiatalok eltávolodása apáik eszményeitől nem történik zavarok és zökkenők nélkül. S ez elkanyarodás nem jelenti szükségképpen tagadását a nemzet időtlen szellemének, sőt sok esetben — mint láttuk —? visszatérés ahhoz vagy annak nyugtalan keresése. A kiegyenlítődést tervszerű nevelő munka hozhatja meg, melynek intézményesített kerete az iskola.

Láttuk, hogy a befogadó környezet hatása csak a lélek felszínét módosítja, a mélyréteg érintetlen marad s egy-egy magyar dal, tánc, vers felkavarhatja még a lappangó lényezet és másíthatja a felszínt is. Az «elvilágiasodás» csupán azt jelenti, hogy a magyar képzetek a tudat háttérébe szorultak, ködösökké szürkültek, bár vonzóerejük nem csökkent ezáltal. S ép itt van a külföldi iskolák nagy hivatása: a hibát előnnyé, az egyoldalúságot sokrétűséggé kell változtatniok. Egészítsék ki és ellensúlyozzák, tervszerű munkával bénítsák még az idegen környezet elnevelő hatását.

E cél csak körülményesen közelíthető meg, de nem elérhetetlen, s legtöbb esetben a szülők is segítenek. Érdekük ez: a magyar nevelés állítsa vissza — és visszaállíthatja — a meglazult viszonyt köztük és gyermekeik közt. Elsimíthatja ez ártalmas nemzedéki válságot. Belső tartalmat adhat — s csak

ő adhat magyar tartalmat — a második nemzedék tágjainak. Megnyerheti, visszahódíthatja és hazavezetheti e fiatalokat, kik elsőrangú emberanyag lehetnének nemzeti jövőnk építéséhez. Szapora kisebbségeink számbeli és minőségi ellensúlyozására kiválóan alkalmasaknak látszanak. Megszokták az idegen környezetet, látókörük széles, ismereteik sokrétűek, fölényük biztos; már helyzetük miatt is tapasztaltabbak, műveltebbek, gondolkodóbbak, versenyképesebbek, mint a hasonló korú és állapotú óhazái ifjak. Csupán nemzeti tudatuk zavaros. Ezt kell bennük tisztáznia a magyar nevelésnek.

Érezzék meg és legyenek büszkéek rá, hogy «egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók». S ami a befogadó közösséget (szellemileg) nagyvá és vonzóvá teszi, megvan az nálunk is, bennünk is, csak más változatban, történelmibb köntös alatt. Vegyék észre, hogy nemzeti sorsunkat a lehetőségek szépítik. A küldetés és a feladatok miatt érdemes a hűséget elvállalni. A kérdés, melyre a külföldi fiatal magyarnak válaszolnia kell, átlátszóan világos: másodlagos idegen akar-e lenni vagy európai magyar? Tudja meg, hogy más néphez hasonulva csak lelki rokkant lehet, sanda szemmel nézett gyanús, felemás, «sales métèques» — mondják a franciák. És tanulja meg, hogy a nemzeti egyéniség a lélek mélyén szunnyad s bár szunnyad csak, becsapni nem lehet, sem a befogadókét, sem a sajátunkat. Viszont aki hű marad a magyarsághoz, nemes hivatás hordozója lehet: népünknek előre tolt védője és képviselője, értékeinek közvetítője, szellemének sugárzója.

Átmeneti bajok és bántások ellenére a nemzet örök eszményei felé kell fordítani a néptöredék fiataljait: megsejttetni velük közösségi létünk értelmét, meggyőzni őket, hogy a nemzet nem mi vagyunk és nem is csak a mindenkori ország és mindenkori állam, hanem sajátos értékek évszázados halmozódása, leszűrődése, kiválasztódása. A nemzet nem politikai, hanem szellemi képződmény. S e nagy szellemi és erkölcsi egységnek mindnyájan részesei vagyunk — áldjon vagy verjen a sors keze — végzet ez, mely elől hiába menekülnénk. Az állam kiközösíthette az apát, a nemzet visszakéri a fiút. «Két éles pallos egy hüvelybe nem fér»; két nemzethez nem tartozhat valaki; nem lehet magyar is, meg francia is. Választani kell. — Ám ép

itt merül fel a lényeges aggály: ha e fiatalok elfordultak a nyelvtől, mi éleszti még bennük a magyarság érzetét? Igazuk lenne-e a jóhiszeműeknek, kik azt hirdetik, hogy a nyelvcsere nem módosítja a lelkiséget s hogy Amerikában már kialakulóban van egy sajátos változatú, angol nyelvű és amerikai szellemű magyarság, tehát «a második és harmadik generáció elamerikaiasodása nemzetiségi szempontból semmi veszedelmet nem jelent, mert a változás csak nyelvbeli, de semmi köze nincs a lélekhez?» (Káldor Kálmán, idézi Ács Tivadar, Magyar Szemle, 1943 jan.) Ha csak e mondvaesinált halvány remény vigasztalna, lemondhatnánk a külföldi utánpótlásról. Higyjük azonban, hogy szervezett neveléssel fékezhető még a teljes nyelvcsere s így a lelki átállás is. Az iskola szerepe itt túlnő a szokásos kereten: a végzetes nemzet-választást csak ő döntheti el a magyarság javára.

V.

A kérdés megoldhatósága az otthoni és külföldi viszonyok mindenkori alakulásától függ. Bármint változzék is azonban a világhelyzet, bizonyosnak látszik, hogy idegen földön fognak élni magyarok; sőt valószínű, hogy számuk egyre növekszik majd. Úgy látszik ugyanis, hogy nagy egységek kialakulása felé sodródunk, a nemzetközi érintkezés könnyebbnek és szervezettebbnek ígérkezik. Így a fejlődés aligha fogja érvényteleníteni a felvetett kérdést. Megoldására kell tehát készülődni.

Ellen lehetne vetni, hogy a külföldi magyarok száma csekély, túlzott hát a jelentőség, melyet neki tulajdonítunk. S valóban, megközelítő becslés szerint mindössze két milliónyi magyar él most a határokon túl, de ez a szám is állandóan változik, jelenleg csökken. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy sokan foglaltatnak e számban olyanok, kik csak hivatalosan magyarok, avagy olyanok, kik nemzetünkben már eltávolodtak vagy útban vannak a beolvadás felé, alig marad egymilliónyi honfitársunk, kikre teljesen érvényes a fenti elemzés valamint a hazatelepítés szüksége is. Érdeemes-e és fontos-e, hogy törődjünk velük, hogy intézményeik foglalkozzanak ügyeikkel? Nem lehet kétséges az igenlő válasz. Nemzetünk közel tíz százalékáról

van szó, mely nemcsak mennyiségi gyarapodás, de értékes oltóág is lehetne.

Mindenek előtt a rendszeres nyilvántartást kellene megszervezni. Ezideig ugyanis az volt a szokás, hogy a külföldi magyarok csak akkor fordultak a külképviseleti hivatalokhoz, ha valami ügyes-bajos dolguk akadt. Így számos atyánkfia kallódott el anélkül, hogy nyoma maradt volna irattárainkban. A legegyszerűbb anyakönyvelési mód: az idegen államba érkezés után, s aztán szabályos időközökben, minden magyar legyen köteles jelentkezni az illetékes hatóságnál, ahol kapjon nyilvántartási lapot. Legyen köteles bejelenteni élete főbb eseményeit: házasságát, gyermekei születését, foglalkozása változását.

Más szükséges előfeltétele a külföldi magyarok sikeres gondozásának az egységes és tervszerű központi irányítás megszervezése. Ma az a helyzet, hogy szétszóródott honfitársaink ügyei elkallódnak a különböző minisztériumok s különböző ügyosztályok kezelésében. Ha nem tévedek, a kivándoroltak helyzetére és jövőjére vonatkozó kérdések négy minisztérium hatáskörébe tartoznak: a Külügy-, a Pénzügy-, a Közoktatásügy-, sőt a Belügyminisztérium is foglalkozik velük. Ennyi hivatalban — főleg ha mindenütt csak másodlagosak ez iratok —, könnyen háttérbe szorulnak, «elfekszenek». Egységesíteni kell az idegenben élő magyarság ápolását. Legcélszerűbb megoldásnak Külföldi Kormánybiztosság létesítése látszik.

A Kormánybiztosság a pontos és részletes nyilvántartásról gondoskodnék s a külföldi magyarok gazdasági, művelődési és esetleges hazavándorlási ügyeit intézné, otthoni megtelepüléseket könnyítené. Például az iskolai ügyosztály jog-, hatásköre körülbelül a tankerületi főigazgatóságéval lehetne azonos, kidolgoztatná a keret-tantervet, törödnék a tanelőképzéssel, s évkönyvek, körlevelek meg találkozások segítségével gyakorivá tenné az érintkezést és a tapasztalatok kicserélését, megszerveztetné a fiatalok ismerkedését is közös nyaraltatások és egymásközi levelezések rendszeresítésével. A tudományos és propaganda intézet pedig az érdekelt országok belső viszonyainak a változását, a törvényhozások újítását figyelné, a magyar letelepültek életkörülményeit a társadalmi és lelki viszonyait tanulmányozná.

Persze e feladatok valóra váltása is szükségkép a háború utánra halasztódik. Ám egész mostani életünk alig más, mint készülődés. Szamba vesszük a jelenlegi s jövő magyar gondokat, őszintén és hamis pátosz meg fölösleges szépítgetés nélkül, a külföldi magyarság sorsa csupán részlete az egésznek s még e részleten belül is apró réseket feszegetünk. Azért tesszük, hogy ne érjen meglepetés bennünket, amidőn majd e kérdések is — sok egyébbel együtt — szőnyegre kerülnek és gyors megoldást követelnek.

Paris, 1943 január.

Dobossy László

FIGYELŐ

A KÖZÉPOSZTÁLY SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL.

Hiába vannak szkeptikus álláspontok, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy «nincsenek osztályoké (mint Duprat genfi professzor, aki szerint: «die sozialen Klassen bestehen in der Tat nicht»¹) azért a közgondolkodás csalthatatlan biztonsággal kiérzi — évszázados, szinte ösztönösen dolgozó társadalomszemlélete alapján — hogy *kell* beszélnie osztályokról, akár akarja, akár nem. És ha már egyszer felmerült a kérdés, sorozatosan hullanak elénk a kérdések: voltaképp *mi* tekintendő társadalmi «osztálynak»? Melyek az egyes osztályok in concreto és minő viszonyban állanak azok egymással? Könnyű megoldásnak látszik a historizmus *tág* köpönyege alá menekülni és azt mondani: az osztályokat a történet alakítja ki, azok egyszerűen leírandó képződmények (historische «Gebilde»), amelyekkel csak a *történet-szociológusnak* lehet dolga: leírván a keletkezésüket és «történeti» szerepüket. Persze, ilyen is van, jelentkezik eíég korán, mint Aug. Thierry könyve a «harmadik rendről».² Ez azonban nem lehet elegendő, hiszen felső, középső és alsó osztályokról koroktól *függetlenül is* beszélnek, mint már beszélt Platón is a maga Politeiájában és beszélt Aristoteles is a Politikában. Mindenütt ez a bűvös, hármas szám. Lehet azonban, hogy az primitívnek fog mutatkozni: *több* osztály kell, hogy kimerítsük a társadalom vertikális tagozódásának a problémáját.³ De ahogyan Aristoteles beszélt «középosztályról», úgy ma is beszélünk «Mittelstand»-ról és kérdés, hogy közös nevezőre lehet-e helyezni valamit csak azon a jogcímen, hogy «középen» van; lehet, hogy *több* osztály van a középen. A köznapi életszemlélet azonban kitartóan beszél *egy* «középosztályról». Itt tehát probléma van, mely elől megfutnia

¹ Soziale Typen oder soziale Klassen? Jahrb. für Soziologie. I. 378—85. (1925.)

² Essai sur l'histoire de la formation et du progrès du tiers-état. 1853.

³ V. ö. A mai társadalom. 1943. 10. fejj. B.

nem lehet a szociológiának; valamikép le kell számolnia vele: kérdés az, minő célra, minő kiindulásban? Ily körülmények közt örömmel üdvözölhetjük a berni egyetem közgazdasági professzorának, Fritz Marbachnak «Theorie des Mittelstandes» című könyvét,¹ mely bőségesen foglalkozik a kusza problémafeltevések egész ózónával és ritka energiával vállalkozik nehéz fogalomtisztázásokra.

Azt hisszük, az nem sokat jelent, hogy a német szóhasználat megmaradt a «középrend» (Mittelstand) szónál, míg a magyar következetesen «középosztályról» szokott beszélni, azonban — kivált az újabb 2—3 évtizedben — egyre elszűkítőbb jelentésben, úgyhogy már-már csak «köztisztviselőkre», avagy nagyon is kissé általánosabban a «tisztviselő-osztályra» szoktunk gondolni. Ez kétségtelenül magja, esetleg csúcsa a középosztálynak, de nem az egészét teszi ki. Általában tévesnek bizonyul egy *foglalkozási csoportot* egy «osztálynak» tekinteni, ámbár nálunk is szokásos pl. «iparos osztályáról, avagy «gazdaosztály»-ról (*földművestársadalomról*) szólni. A köznyelv maga ingadozó,² a tudománynak egyik értékes feladata a köznyelvnek homályosságoktól való megtisztítása. Így mondhatjuk: egy «osztályban» lehet többféle «foglalkozási csoport», s így ez utóbbi nem egy *osztály*, hanem *osztályelem*. Vegyük az ú. n. középosztályt magyar fogalmazásban. Kétséget kizáró módon ide tartoznak nemcsak a bírák (ezek még a «tisztviselőkhöz» tartoznak), hanem az ügyvédek és kir. közjegyzők, sőt az orvosok, mérnökök, jobb nevű írók stb. is: ez utóbbiak *már nem* tisztviselők, hanem önálló *osztályelemet* tesznek ki, a statisztikában régóta számba vett csoportot: az ú. n. szabadfoglalkozásúak elemét (vagy rétegét). De ezenfelül nem szabad figyelmen kívül hagyni a középosztályba számítódó *gazdasági elemet*, az ú. n. középvállalkozókat sem, aminők pl. az építészek, középfajta üzemek tulajdonosai.

Íme, itt láthattuk az osztály első problémáját: az osztály *összetételét* «elemekből». Ez bizonyára világossá teszi, hogy egy osztályba korántsem egy foglalkozásúak tartoznak. Ha elemekről van szó, akkor az is megállapítandó, hogy miképp vannak azok össze-téve, mint valaminő vegytani képletben az elemek, külön a maguk

¹ Bern, 1942. Verl. A. Francke. 425 lap.

² A köznyelv ingadozó voltára — nálunk — jellemző, hogy a Mittelstand Nyugaton «polgári», azaz *városlakó* elem s a Bürgertummal (bourgeoisie) esik egybe. Nálunk *polgár* szóból (Pulger, Bürger, — Burg; épígy: bourg = vár, bourgeois) nem érzik ki a *városlakót*. Sőt éppen faluhelyen a «polgár» (*pógár*) szóval az önálló, kisvagyonú gazdák nevezik magukat. A *középosztály* pedig általában városlakó elem: «polgári» középosztálya.

vegyértéke szerint. Vegyük jellemző szimptomának akár az emberek összejárását, akár az összeházasodást, a *connubium* lehetőségeit, látjuk, hogy a középosztály, mely *három* elemből áll, voltaképp két «tagozatot» mutat s ámbár a konnubiális valószínűség jelentékeny, mégis nagyobb az ú. n. «értelmiség» körén belül, mint az értelmiség és a gazdasági középosztályi elemek között.

A magyar társadalomfejlődés nevezetes sajátossága az, hogy ezt a nyugati értelemben vett «polgári» (bürgerlich) gazdasági elemet önmagából nem termelte ki a társadalom? s így ezt a helyet idegenből jöttek lepték el. A magyar középosztály körében ezzel még nagyobb lett a szakadék, mely még akkor sem szűnt meg, mikor a befogadottak nyelvben és szokásokban jórészt elmagyarosodtak. A magyar «polgári» szónak tehát nincs meg az a csengése, mint a *bürgerlich*, avagy éppen a *bourgeois* szónak: nincs meg benne a városlakó és szerző elemeknek sajátos gazdasági éthosza. Viszont az ú. n. értelmiség, a két felsőbb elem külön csoportosulását — egy osztályon belül — az is jelzi, hogy vidéken «úri» osztályról beszélnek. A három osztályfőmnek kétféle *tagozata* áttekintésben a következő lesz:

A «középosztály» összetétele:

	<i>osztályelemek:</i>	<i>tagozat:</i>
a)	tisztviselői elemek	«értelmiség»
b)	szabadkereseti pályán élő elemek	
c)	gazdasági elemek	vállalkozók stb.

Ha ezt képletbe rövidítjük, ilyesféle ábrázolási rövidítést kapunk:
 $k = (a + b) + c.$

Ez aránylag egyszerű példája egy osztályon belüli tagozódásnak. De még csak az «elemeknél» tartunk. Mihelyt tudjuk, mikből áll egy osztály, nyomban nyomozhatjuk, minő az osztály — és ezen belül az osztályelemek — társadalmi funkciója. íme, a tisztviselők funkciója nagyobb átlagában a *közszolgálat*, általában a középfokú igazgatás (közép-vezet és), az ú. n. gazdasági elemé pedig a *magán-szerzés* éthoszából adódik, végül a szabadkereseti pályákon hol ilyen, hol olyan; pl. egy kir. közjegyző nem «szalad az ügyfél után», az ügyvéd esetleg igen; az egyik orvos nem, a másik esetleg igen. Itt két életelv-rendszer, kétféle pólus van, és a középső elemben (*b*) ingadozás tapasztalható. A funkció külön «szellemben», «beállításban» megy végbe és más-más a *munkanem* is,¹ melyet végeznek.

¹ V. ö. A mai társadalom. 1943. c. munkám 177—89. lapjait.

Ha felvetjük a funkció, a munka-*nem* kérdését, úgy ezzel a munkac[^] kérdése elöl sem tudunk kitérni: — ezzel pedig az a kérdés-óceán is elénk tárul, hogy a munka-célok miképp kapcsolódnak össze, minő egy «egész» társadalom (egy országos társadalom) teleológiai szövödményed Ez már az antik szociológiában (éppen Platónnál)¹ tiszta körvonalakban jelentkezik, mint probléma. Ha ugyanis egy-egy osztály némiképp lezárkózik is, mégsem él önmagának, hanem legalább is funkcióinak egyik része mások javára esik, másokért való (ez a *heterotelia* problémája). Valószínűnek kell tartanunk azt, hogy ép a középben lévő rétegek tudnak a legkevésbé elzárkózni, hanem felemelkedő elemek bőven jutnak bele, sőt néha egész aszcendens hullámok száguldanak végig rajta. Ez ép a mai eset, amidőn alig több, mint félszázada egy «új középréteg» keletkezett s ennek már a megfogalmazása sem könnyű.² Újnemű foglalkozások keletkeztek az iparosodás folytán, az üzemi élet százféle «alkalmazotti» kategóriát termelt; hova tartoznak ezek? Kissé nehéz ezt az osztályelemet a «régii középrendhez» egyszerűen hozzácsatolni. Marbach vizsgálatai ezen a ponton is fígyelemreméltóak.

Végre is az ú. n. középosztály régi és új elemeknek valóságos gyülekező helye lesz, ami bonyolítja kérdésünket.

Ez a rövid kiemelés is csak példaképp szolgálhat arra, hogy *egy* osztálynak nem egyféle a szerepe, funkciója. Ezért nagyon is könnyen észrevesszük kivált a középosztályban, hogy ez osztály *tömörsege* csekély, az osztály «laza». A már említett svájci *szerező*, Duprat (380. 1.) azt írja: «A középosztály, amely sohasem tudott oly messzire eljutni, hogy abban az időben szerveződjék, amelyben a legnagyobb tekintélynek örvendett, lényegében anarchikusán szétforgácsolódik és gazdasági, politikai, szellemi, valamint erkölcsi differenciáltságának nincs meg a legkisebb ellensúlya sem; szabály szokott lenni a széttagolódás és az egymás iránti meg nem értés a polgári és kispolgári körökben, amelyek ellenállnak az összefogásnak ...»

Végigtekintettünk egy csomó kérdésen, melyek egymásból folynak: 1. az osztály elemei; 2. a tagozódása; 3. a funkciója és szerepének háttérében álló szellemi beállítottsága; 4. egysége, tömörsége: mindezek megoldatlanok szoktak maradni. Itt ugyanis az

¹V. ö. tanulmányainkat: Mit köszönhet a mai társadalom politika és szociológia a görögöknek? Parthenon. 1934. évf. Utópista volt-e Plátón? Athenaeum 1928. évf. Plátón és a modern társadalomfilozófia alapproblémája. U. o. 1929. évf. és sajtó alatt: Plátón társadalomfilozófiája mai szemmel.

²V. ö. Theorie des Mittelstandes, 188 sk.

osztályokat belülről néztük s logikusan ez *után* nézünk kifelé (az 5. kérdésre): az osztályok egymásközi *viszonyára* és (a 6. kérdésre) arra, hogy egy országos társadalmon belül minő egy osztály szerepe sub specie totalitatis, egy «egész» társadalom szempontjából. Mindjárt ide kívánczok Aristoteles felfogása.¹ Szerinte a társadalom három osztályból áll: a «nagyon gazdagokból», a «nagyon szegényekből», és a kettő közé eső középosztályból: ez elválasztja az első kettőt és megakadályozza, hogy egymásra-ütközzenek, a középosztály tehát (sub specie totalitatis) *stabilizáló*. Annál nyugodtabb és kiegyensúlyozottabb egy ország társadalma, minél erősebb a középosztálya. Ez az elmélet mintegy a lök-elhárító szerepet emeli ki. Tagadhatatlan, van a középosztálynak — ma is — bizonyos *kiegyensúlyozó* szerepe «az egészen belül».

A középosztály valamiképp a próbaköve egy osztály-elméletnek. Minden osztály közt ez a legbonyolódottabb, «szerepe» a legkevésbébbé hozható egységes formulába.

Mi lehet tehát a teendő? Az, hogy a legfáradságosabb és legnagyobb körültekintéssel járó — ezért gyakran nem vállalt — módszert vegyük elő: egy *egész életforma* minden irányú leírását.² De hol találjuk ezt fel? Eddigélé sehol. Marbach hivatkozhat arra, hogy ő a középosztály «elméletét» és nem *leírását* adja a könyvében s igazat adhatunk neki. A leírás még — sajnos — a jövő zenéje.³ Várjuk ezt, mert a kérdés sürgetős, sokáig nem várthat magára.

Általános visszatekintésünket a lehetséges szempontokra azzal zárjuk be, hogy látjuk, legalább hatféle szempontból merülnek fel kérdések. Egy gazdag problematika kerül elénk. És erre a modern kultúra nagy dicsőségére bekövetkezik az a csodálatraméltó szimplifikáció, mely az osztály-«öntudatban» és az *osztályharcban* találja meg egy-egy osztály lényegét, tehát csak az 5. kérdés *egyik* oldalát feszegeti: az *osztályellentétet*, avagy legjobb esetben az osztályok közti feszültséget, végre is tehát *nem magát az osztályt, hanem kifelé való viszonyát vizsgálja*. A XIX. század szociális darwinizmusának szelleme lüktet itt, tanítása a «*termékeny harcról*», avagy a «teremtő

¹ Politika. M. ford. Szabó Miklós. 120—122. 1. (1295 b.)

² Ha egyes szociológusok arra hivatkoznak, hogy itt — az «osztály» problémájában — *típus-fogalom* jelenik meg, az igaz: az osztály — amorf alakulat lévén — nem határolható el szigorúan. Az viszont téves hozzágondolás, hogy elég többé-kevésbé szétfutó, rugékony, típus-fogalmakat *megállapítani*, azaz «tipizálni». Itt nem erről van szó, hanem *tüzetes leírásról*, amely egy osztályra jellemző «egész életformára» vonatkozik.

³ A kifejezést ld. Jahrbuch für Soziologie. I. 380.

gyűlöletről».¹ Ide jutottunk el; alig találunk mást, mint az «érdekek» harcát, sőt csak a gazdasági pozíciók versenyét. Mennyire leegyszerűsödik így minden!

Felmerül végre is a kérdés, hogy lehet-e *éppen a* középosztály nagyon is differenciált komplexusát egyetlen, t. i. gazdasági alapon tárgyalni? Hogy a gazdasági kérdés e ponton is súlyos, ki tagadná? Azonban alapjában *eleve is kételkedhetünk abban, hogy gazdasági alapon a középosztály problémája végigtárgyalható*. Így legfeljebb az lehet a vita tárgya, hogy minő *mértékben* világítható meg a középosztály problémája gazdasági kiindulásban.

Marbach egész könyvén végigvonul az a szempont, mely szerint valaki a vagyona, illetőleg jövedelemszerzési módja után ítélendő meg (tőkés contra munkás) osztály-«helyzetét» illetőleg. Ez a jól ismert kapitalista- és proletár-kettéosztás. Ily dichotomia aztán számos nehézséget — közte nem egy ál-problémát — hoz magával. Ilyen pl., hova tegyük azt a «proletár»munkást, akinek egy kis háza van, vagy takarékbetétkönyve? Ezért a tőkészekhez kell csatolni, mikor pedig tudjuk, hogy a munkájából él és a «kizsákmányoltak» közé tartozik. Hova tegyük a szerény üzem irodai alkalmazottját? Hova a városi és állami üzemi alkalmazottakat stb. Ily határproblémákkal rengeteget bajlódik Marbach elismerésre méltó türelemmel, őszinte tudományos kutató ösztönnel. Szinte feltűnő, mennyi az életlátása s minő energikusan elemez, mikor közvetlenül az élet termelte embertípusokról beszél és — elfeledi, hogy a középosztálybelit neki — elvileg — a tőkés és proletár közé «kell» beosztani úgy, hogy se egyik, se másik ne lehessen, csak ép középosztálybeli. Fogva tartja őt egy elmélet, mely végre is a közgazdaságtanból jó és a szociológia helyébe akar benyomulni: a jövedelemelosztás közgazdasági elmélete. De hol itt a garancia arra nézve, hogy jók ezek a közgazdaságtani elméletek? És elégségesek-e arra, hogy *egyáltalán* jövedelmi alapon egy egész osztály jelleme, funkcióköre, életigénye és életformája megállapítható? Jogosan fel lehet tenni, hogy a jövedelemből való kiindulás csak *egyik* szempont lehet, de nem elég ahhoz, hogy éppen egy középosztályi helyzetet és életformát körülírhassunk. Ha pedig az osztályok kérdésében csak a ma meglévő gazdaságtanok alapjáról indulunk ki, esetleg oly helyzet alakulhat ki, hogy beszélünk lehet a gazdaságtani fogalmak imperializmusáról — a szociológia körében.

¹ Az ipari munkásosztályra vonatkozólag már jobb vizsgálatok vannak, mint a középosztályra.

Egy bizonyos: Marbach fáradságos kutatásai jelentékeny negatív tisztázódásra vezettek, t. i. látjuk, hogy az osztályok kérdése egyedül gazdasági alapon megnyugtatólag nem oldható meg. A tudománynak nagy szolgálatot tesz ez az eljárás: megtudjuk, hogy meddig terjed egy szempont, avagy egy módszer hatásköre. Ezt a munkát Marbach valóban elismerésre méltóan elvégezte. *Mint közgazdász*, alapos munkát végzett. S ezek után nyilvánvalóvá lett, hogy az osztályok kérdését végre is — a szociológusoknak kell kézbe venni és megoldani.

Dékány István.

BELSŐ DIPLOMÁCIÁNK.

Nagyon messziről, elvi távlatból nézve az eszméket és az eseményeket, azt kellene föltételeznünk, hogy az ember feladata a világban nagyon egyszerű: csak meg kell állapítania az igazságot, ebből következtetnie a helyes utat és azon járnia egyenesen, bátran, akadályt nem ismerve. A XVIII. század hitt az ész föltétlen hatalmában, amellyel föl tudja ismerni a — voltaképen nagyon egyszerű — igazságot. Arról is meg volt győződve, hogy az igazság a gyakorlati életet is fölényes biztonsággal irányítja, mert eligazít az eszmék közt, vakító fénnel, félreérthetetlenül jelöli ki az egyedül helyeset és minden kétségünket egyértelműleg oldja fel. Ebből — elvben — az egyedül helyes megoldás mellett való bátor kiállítás is következik: értelmes ember nem rejtheti véka alá azt, amit gondol, mert éppen ez a gondolat biztosítja a gyakorlati élet észszerű menetét.

Mindez csakugyan így is volna, ha az élet útjára a logika vidám csillaga hintené fényét és nem a lélektan röntgenlájádjának rejtelmes és bonyolult fénye alá kellene helyeznünk az élőket és az élők viszonyait. *Az ember tragédiája* egyik legfőbb tanulsága az, hogy az igazság, a tiszta eszme megromlik az emberek kezében. Azért tovább küzdenek az igazságért, de az első keserőségek után most már számba véve a maguk és mások emberi gyöngéit. Akik közülünk egy nemes eszme megszállottai, álmaik országába, amely nem föltétlenül elérhetetlen — az emberi tunyaság, lassú felfogás, irigység, hiúság, kicsinyesség kínai falán át juthatnak csak. S ez az akadály ritkán küzdhető le hősiességgel: kőfal helyett inkább a mesék kásahegyéhez hasonlít, amelyen türelemmel lehet csak átenniük magukat. Fő ellenfelük nem a fegyver, hanem a csömör.

A történelem azt mutatja, hogy ezt is le lehet győzni. Napról-napra érnek el bölcs és bátor emberek olyan eredményeket, ame-

lyeket átlag-kortársaik nem tartottak lehetségesnek — célszerűnek is alig. De hogyan? Rendszerint életük vagy egészségük feláldozásával, ami ugyan nem nagy ár az eredményért, de nagy kára a közösségnek. A legtöbb reformertől több eredmény is kitelnék, mint amennyit el engednek érni neki.

Ez mindenesetre az egyszerűbb módszer. Meghalni az eszméért, vérrel szilárdítani meg Déva várát, mint Kőműves Kelemenné. Többezeréves hit szerint minden valamirevaló épületet vérrel tapasztottak. S a halott sokkal hatalmasabb, mint az élő. Rendesen ezen az egy napon — halála vagy temetése napján — többet végez, mint élete sok évében együttvéve. A halottal szemben leszerel az emberi gyöngeség és lovagiasan nyit utat eszméinek.

Elképzelhető olyan világ is, amelyben ez az élet törvénye: aki nagyot akar, annak fel kell áldoznia magát érte. De az véres és drága világ volna. És minden eszme, minden egyes eredmény (esetleg csak annyi, hogy a dolgok «mennek») nem követelhet ilyen árat. Más megoldásnak is kell lennie. Ez a megoldás egyszerűnek látszik: meg kell könnyíteni az emberek világában az életet. Csökkenteni kell a kásahegy nyúlós és szívós ellenállását.

Az ellenvetés hamar készen van: az emberi gyöngeségek az ember természetéből folynak, balgaság volna küzdeni ellenük. A nagy francia realisták nem hisznek megtérésben; szerintük minden ember mindvégig az marad, ami volt.

Nem volna célszerű itt vitába szállni ezzel a felfogással. Lessing és Schiller sokat beszél «az emberiség neveléséről» és kétsége telén, hogy a keresztyén civilizáció emberének hinnie kell az ember nevelhetőségében, ez minden reményének alapja. Ha föl is teszszük, hogy vannak változhatatlan alkati tulajdonságai az embernek, azt is el kell ismernünk, hogy minden embernek vannak rugalmasabb, alkalmazkodásra és módosulásra képes tulajdonságai is, és hogy a gyakorlatban ezeknek óriási a jelentőségük.

Itt *megint* figyelmeztetnünk kell mindenkit arra, hogy a földi életben ritkán van tökéletes, eszményi megoldás (ebben az esetben: tökéletes változás vagy tökéletes makacsság) és a százalékos javulás döntő eredmény lehet. Ezért lehet és kell beszélünk arról, amit e cikk címébe írtunk.

Diplomáciánk igyekszik a külföldiek közt biztosítani hazánk ügyeinek, céljainak, magatartásának kedvező megítélését, s ezért minden — e névre — méltó diplomatánk saját lényében és magatartásában, szavaiban és tetteiben kedvező képet kíván adni az eszményi, bár egyúttal jellegzetes magyar emberről. Ez a feladat

nem mindig könnyű. Korlátozza az egyéniség szabad érvényesülését s így nem kényelmes szerep. Sok tanulmányt, meggondolást kíván, nagy külön felelősséget ró az emberre. De elkerülhetetlen, mert az országot képviselőiről ítélik meg, mint a fát gyümölcséről.

Ha a diplomatának ezt a szerepét vizsgáljuk, okvetlenül felötlük bennünk a gondolat: de hiszen erre itthon, *belül* is szükség van! Mindenki képviseli az eszményi, bár jellegzetes magyarságot egy kisebb-nagyobb körben. És ezekből a kisebb-nagyobb körökből áll az ország, ezeken belül alakul ki a közvélemény. Végeredményben mindenkinek a magatartása fontos, mert nincs olyan magyar, aki valakit vagy valamit ne képviselne más magyarok előtt: egy hivatalt s azon keresztül az államot, a várost, az egyházat, a gyárat stb., vagy egy ügynevezett társadalmi osztályt, egy nemzedéket, egy családot. Alig képzelhető olyan ember, akinek viselkedése, szavai és tettei senki másra nem tartoznak. Ha mást nem, a koldusok vagy a csavargók vagy a munkanélküliek típusát hozhatja jó vagy rossz hírbe, s ez ezekre nézve nem mindegy.

Különösen a «rossz hír» a fontos itt. A Szentírás tud olyan emberekről, akik «szenet gyűjtenek» a mások fejére. Mindenki, aki antiszociális magatartást tanúsít, szenet gyűjt mindazok fejére, akik vele bármi szempontból kapcsolatba hozhatók. Francois de Curel egyik drámájában szó esik a tudósról, aki szenvedély nélkül, békés magányban ír le egy új gondolat — nem is sejtve, hogy ezért a csöndes sorért valamikor vérpadra visznek majd embereket. Az az ember, aki felelőtlenül, meggondolás és «diplomácia» híján beszél és cselekszik, nem gondol azokra a jámborokra, akik érte szenvednek majd háborúságot, csak azért, mert *összetévesztik* őket vele. Az emberek *gyöngé analógiák alapján hoznak erős ítéletet* — ezt tudni kell és alkalmazkodni kell hozzá.

Itt most a dolog egyéni oldala fordult előtérbe. De ennél sokkal fontosabb az eszmei oldal. Aki eszmét képvisel, magasabb érdeket kockáztat, ha nincs érzéke a belső diplomácia iránt. Tönkretelheti a mások, érektársai, hitsorsosai becsületes munkáját is, mert ezekre is ráhúzzák az analógiát. Mindig eszembe jut az a professzorjelölt, akit (sok éve múlt, nem bánt már senkit) nem neveztek ki névrokonának egy cikke miatt. Mennyi nagy eszme megvalósulása késett azért, mert az érte folyó harcban egyikét gyöngé jellem is résztvenni látszott!

Emberek közt élünk, számolnunk kell az emberi gyöngeséggel, amint számolnunk kell az emberi nagysággal is. (Pascal gondolkozó nádszálát sohase veszítsük szem elől.) Számoljunk hát

az emberi gyöngeséggel — a magunkéval is, de a másokéval is. Ne sértsük fölöslegesen más indokolatlan önértetét, ne keltsünk senkiben kisebbségi érzést — ez a legfőbb szabály. «Minden ember fenség» — mondja a költő —, és ha úgy érezzük, hogy nincs igaza, mert gyöngé minőségű emberekkel állunk szemben, ne feledjük, hogy minden «én» egyedül való és önmagának a legfontosabb lehet. Az emberek egyenlősége különböző értékelési rendszerekben (pl. a köz számára) hamis illúzióknak látszhatik, mégis hasznos, sőt pótolhatatlan illúzió. Azt, hogy valaki nagyobb érték másoknál és így kitör az egyenlőség köréből, nem neki kell megállapítania, hanem a többieknek, lehetőleg a kisebb értékűeknek, — akkor van az értéktöbbletnek gyakorlati értéke. Ezt támogatja a keresztyén vallás is, amely a megalázkodáshoz köti a felmagasztaltatást. Márpedig akármilyen gyöngé bennünk a keresztyénség, mégis az egyetlen, a legmélyebben belénk ivódott bölcsesség, mely még azoknál is hat, akik tagadják a hatását. Nem szeretjük, nem bírjuk elviselni az érték gögjét, — ebből következik, hogy használni akaró értéknek meg kell alázkodnia, vagy legalábbis tiszteletben kell tartania a többiek igényét az alapvető egyenlőségre.

Sietek megjegyezni: tudom, hogy ezzel szemben a szelekció elve áll. Kíméletlen kézzel kiválasztani az értéket, vezetőnek nevelni — a többi nyájember maradjon, ahol van. De itt megint ugyanolyan tévedésbe esünk, amilyennel e tanulmány elején megharcoltunk. A szelekció elve logikus, de emberek közt csak pszichológiai fogásokkal lehet érvényesíteni. Ha emberek végzik a szelekciót, emberi elfogultságaikat viszik bele s akkor a kivitelező «kíméletlen kéz» a tökéletlen kiválasztásnak szerez érvényt. Ezért az a százalékosan legkedvezőbb szelekció, amely sokoldalú mérőrendszert egészen gépiesen alkalmaz.

Induljunk ki tehát egyszerűség kedvéért abból, hogy az emberek Isten, az állam, a hatóságok és embertársaik előtt elvileg egyenlők és a velük való bánásmód is ehhez kell, hogy alkalmazkodjék. A legegyszerűbb, ha (a magunk számára) azzal okoljuk meg az egyenlő bánásmód elvét, hogy embertársainkkal állunk szemben, akik ugyanannak a nagy családnak gyermekei. A családtagok szemében kegyetlenség volna értékkülönbséget tenni egymás között, sőt a jó szellemű családban éppen azokat becézik, akiknek az életben nem minden sikerült. De a család érdeke is, hogy minden tagja érezze maga körül a családi légkört: akkor eredményesebb lesz az életben is.

El kell jutni eddig a családi szellemig mindenáron. Aki el-

jutott, az sokkal szebbnek és egyszerűbbnek találja a maga életét is, de természetesen sokkal egyszerűbben és hathatósabban tudja irányítani a másokét is. Aki azonban nem jutott el idáig, annak sincs joga megrontani a családi szellem kialakulásának folyamatát. Akit a szeretet és megértés, a felelősségérzet és az érdekközösség tudata nem beszél rá, hogy «diplomáciával» éljen, annak olyanféle szerepet kell játszania, amelyet a külföldön élő diplomata játszik. S ha ezt megteszi, a vonzó álarc idővel az arcához tapad és *végül* is összeolvad vele.

Ha a diplomata annyi gondot fordít minden szavára, minden mozdulatára, hogyne tenné az a magyar ember, akinek itthon kell a magyar magatartás eszményi, bár jellegzetes képét viselnie? És így nem kerülhet sor arra, hogy megsértse más magyarok önértét és kisebbségi érzést keltsen azok szívében, akikben a bizalom érzését kellene keltenie. Ha még nem tanulta meg a testvér mozdulatait, az egyenlőség eszményét tisztelje honfitársaiban.

Mik az egyenlőség kultuszának legegyszerűbb kifejezései?

A hivatalnok igyekezzék «feleit» szigorúan az érkezés (ill. a jelentkezés) sorrendjében fogadni. Ha ettől komoly ok miatt el kell térnie, kérjen erre engedélyt a soronlevő féltől, különösen, ha az alacsonyabb rangú, nehogy az legyen a keserűen leszűrt tanulsága: «Persze, элем engedte X-et, mert az hatalmasabb!» Ugyanez áll a kereskedőre (ma furcsán hangzik, de lesz még egyszer békeidő): igyekezzék a vásárlókat sorban kiszolgálni. És mind a kettő, a hatóság is, a kereskedelem is, legyen egyformán nyájas és szívélyes a rászorulókhhoz. Ha különbséget akar tenni, inkább azoknak adjon jó szót, akik jobban rá vannak szorulva.

A társadalmi formák elválasztó hatását csökkentse a hivatalnok a lehető legkisebb fokra. Sem a kézfogás, sem a családiasság tónusa nem arra való, hogy különbségeket éreztessünk. Sok szó esik azokról a mély sebekről, amelyeket az emberi hiúságon a tegezés-magázás ejt. Kívánatos volna szabályozni ezt a kérdést, mert nagyon sok kényelmetlenséget okoz és megnemlévő osztálykülönbségeket mímel. Amikor a hivatalnok egyedül ül szemben a féllal, akkor is fontos, hogy eltalálja a segítésvágy szívélyes hangját; amikor mások is jelen vannak (pl. több különböző rangú fél), éreztetnie kell, hogy alapjában mégis mindenki egyformán kedves Hungária anyánk szívének. Az egyiknek az ad erre jogcímet, hogy egy vármegye élén áll, a másiknak, hogy a magyar kenyeret adja asztalunkra, a harmadiknak, hogy magyarokat ad a hazának. Melyik jogcím a fontosabb? — ezt ne döntse el a hangunk, a kéz-

szorításunk melege, a tegezés és magázás. A belső diplomácia lényege az, hogy minden magyarban vonzódás meleg áramát indítsuk magunk felé, tehát valami magyar vonzóerő felé. Ez a vonzódás nem járhat együtt kisebbségi érzéssel, hanem mindig öntudat-erősödéssel.

Egy magasrangú ismerősömet egy barátja félrevonta a minap s szemére hányta, hogy a gépkocsivezetőjének is kezet ad. «Elismerem — mondta a barát —, hogy a soffőr derék ember és minden támogatást megérdemel. Éppen olyan ember, mint te vagy én. De ha kezet adsz neki, a tisztviselőid megharagszanak rád és nem örülnek, ha kézfogással kitünteted őket.» Magasrangú barátom így válaszolt: «A népszerűséggel nem törődöm, a tisztviselőim közül pedig csak azok érdekelnek, akik ma vagy holnap maguk is kezet adnak a soffőrnek. Nem szeretek kezet fogni, de ha már megteszem, miért tennék különbséget?» «És a fegyelem?» — kérdezte a jóbarát. — «Nem vettem észre, hogy a fegyelem csökkent volna, sőt. A fegyelem kizárólag szuggesztív erő kérdése; legfeljebb nagy tömegeknél — pl. katonaság — van szükség hierarchikus fegyelmező eszközökre. Különbön is nekem esik jól, amit teszek. Hivatalos minőségemben pedig nem én vagyok én, hanem az ország. Az pedig nem tehet különbséget fizetési osztályok szerint.»

Nem mondok bírálatot e fölött a beszélgetés fölött. Remélhető, hogy előbb-utóbb úgysem lesz probléma az ilyesmi. Nálunk s sok más államban a ceremóniáknak olyan történeti hagyományuk van, hogy idő kell, amíg kitisztul körülöttük a természetes felfogás. De mégis jellemző s azon a ponton-föltétlenül helytálló, hogy hivatalos ténykedés közben a szertartás nem igazodhatik a hivatalnok társadalmi állapotához s lehetőleg egységessé kell tenni.

Azt talán nem kell hangsúlyoznom, hogy a leereszkedő barátkozás még jobban növeli a kisebbségi érzést, mint a teljes tartózkodás. Aranyszabály: csak akkor tudunk igazán szívélyesek lenni, ha diplomáciánk nem áll meg a hangnál és a kézizmoknál, hanem a szívre is kiterjed. S akkor magunktól megtaláljuk a helyes szót, hanghordozást, mozdulatot.

Hivatalnokról beszéltem, de mindenki magára veheti, akinek sok dolga van emberekkel. Gyártulajdonos, lelkész, tanár (pl. szegény szülőkkel), tanító, orvos (pl. elfoglaltsága sodrában, az OTI-rendelésen) . . .

Ezzel szembe lehetne szegezni a szokásos kifogásokat: «Olyan fáradt voltam a cselédrendelésen, nem csoda, ha kiszaladt a szájamon valami türelmetlen ocsmányság!», vagy: «Olyan buta volt

szegény, hogy gorombaság nélkül meg se értett volna», vagy: «Ennyi fizetésért még fuvolázzak is?» Mind ismerjük ezeket a mondatokat, talán mi is használtuk őket. Pedig mindez üres beszéd. A türelem a belső (és külső) diplomácia alfája és ómegája. Azt nem szabad elveszteni, aminthogy nem szabad elveszteni az élelmiszerjegyeket. A türelmetlen ember tönkreteszi jótetteinek minden gyümölcsét és szemet gyűjt a mások, a türelmesek fejére is. Mert a hamis analógiák mellett a hamis általánosítások az élet megítélésének legfőbb veszélye. És nem lehet összefüggésbe hozni a fizetést a szolgáltatással, amikor erkölcsiekről van szó. Kevés pénzért lehet gyöngébb árut adni, de kevés fizetésért, ha már vállaltuk, nem adhatunk embertársunknak, aki erről nem tehet, kevesebbet a szívünkéből. Különb is minden rossz szó csak csökkenti a tekintélyünket és ezzel kapcsolatban kilátásunkat jobb fizetésre.

De a magatartás mögött aranyfedezetnek kell lennie: a segítség őszinte vágyának. Nem lehet szavakkal kifizetni azt, aki hozzánk folyamodik. Tennünk kell érte, ha méltányosát kér — még akkor is, ha kérése szokatlan, nehéz vagy kényelmetlen. Nem igaz, hogy a bürokrácia minden jót megakadályoz. A bürokrácia végtelenül bonyolult hangszer, de csaknem minden dallamot ki lehet hozni rajta, ha az embernek van némi zenei érzéke és sok-sok jószándéka és türelme.

S azok, akik nem hivatalnokok és annyit szidják a bürokráciát, a maguk szabad pályáján ne játsszanak hivatalnokot — a szó kedvezőtlen értelmében. A hentes meg a fűszeres ne vegye föl «felel»-vel szemben a régi típusú bürokrata unott hangját és ne bonyolítsa maga is az árukiadást. Legyen benne erős szándék arra, hogy sok árut ad igazságosan és gyorsan, — akkor sok panasszal lesz kevesebb.

A belső diplomáciához tartozik az is, hogy mutassuk meg az intézkedések hátterét annak, akire nézve pillanatnyilag nem kedvezőek. Mennyi rémhír, panasz és sirám apadna el, ha a hivatalos közegek (a látszólag céltalanul várakozó vonat kalauza épügy, mint a közellátási hivatal tisztviselője) barátságosan megmagyaráznák a bajok okát. Igaz: ez pillanatnyilag egy kis többletmunka, de végeredményben kevesbíti a munkát, mert kedvezőbb légkörben kevésbbé fáradunk el.

S abban az arányban, amint világosabbá válnak az intézkedések, amelyek az emberek sorsát és viszonyait szabályozzák, lassankint átlátszóvá válik az egész államgépezet, az egész életmechanizmus. Átlátszóbbá válnak a gépezetet kiszolgáló emberek is. . .

Ezért mindaz, amit elmondunk, csak akkor nem válik hiábavalóvá, ha a belső diplomácia rokonszenves tényeit nem hazudtolja meg semmi az ember jellemében és életében. Nehogy valami avatatlan azt képzelje, hogy «diplomácia» a cselszövés, a ravaszkodás, az áskálódás versenytársunk ellen. Belső diplomáciánk valóban belülről, a szív mélyéről jön: az ész igéit a szív hangjai hordozzák. Célja: a nemzeti közösség minél teljesebb boldogulása. A logika nem emel kifogást az ellen, hogy az erkölctan tanára erkölcstelen életet folytasson, de az emberek nem bírják el szó nélkül az ilyesmit. A közéleti szereplőktől azt várják, hogy egyetlen önzése az az érzés legyen, ami férfinak nagy csábítás: — hogy tehet valamit a közért. Ahogy nehéz a diplomatának hosszabb ideig képviselni egy rossz ügyet, ugyanolyan nehéz a belső diplomácia sikerét biztosítani akkor, amikor az ember, aki képviseli, cseréplábú bálvány embertársai szemében.

Ezzel kapcsolatban azonban még egy utolsó megjegyzést kell tennünk.

Annak a türelemnek, amelyről már szó esett, először abban kell megnyilvánulnia, hogy hosszú hitelt biztosítunk honfitársainknak. Nem ülünk fel minden rágalomnak, nem adunk csatornát a róluk szóló pletykáknak és nem keressük minden kezdeményezésükben a személyes motívumot. Ezt nehéz megállni, a mondaképződés törvényei is azt mutatják, — de mégis meg kell állni. A család széthull, ha szétrágalmazzák, ha a családtagok egymásba vetett hite nem tartja össze. Nagyon kevés a tökéletes ember, talán nincs is. De tökéletesen rossz ennél több. A fényből és sárból összegyúrt ember ezer botlás és zsákutca után megint tovább halad; nem purifikátor az, aki a sárba buktatja/amikor a fény felé emeli a tekintetét.

Ezt a türelmet kérjük — próbaképen — ennek a tanulmány-nak is. Nem apodiktikus állítások vannak benne, hanem irányok, amelyek enélkül is, úgy érezzük, minden magyar gondolatában ott gyökereznek már. Mi is türelmesek vagyunk és tisztelni akarjuk azokat, akik másképp gondolkoznak. Ha nem így tennénk, önmagunkra cáfolnánk, hiszen az emberlekekkel szemben türelmet prédikáltunk.

És ne higgye senki, hogy csak magyar specialitásokra szorítottunk. Aki sokat jár külföldön, tudja, hogy minden hiba (még a «turáni átok» is) nemzetközi s más nemzetek oly keservesen emlegetik a maguk «nemzeti hibájaként», mint mi. De mi a magunk fölemelkedéséért küzdünk, hibáinak ismeretében acélozódó nemze-

tet akarunk és így magunknak adunk tanácsokat, nem másnak. Hivatásunk is a Földnek ezen a veszélyes pontján jobban sürget és többet kíván tőlünk. Diplomácia kell itt ember és ember közt, de nem szerepjátszó diplomácia, hanem békét teremtő és szeretetből termett.

Hankiss János.

MUNKÁSÜGYI MONOGRÁFIÁK.

Abból az örvendetesen gyarapodó szociográfiai irodalomból, amely az egyre nagyobb gazdasági és társadalmi jelentőségre emelkedő magyar *ipari munkásság* életviszonyait tárgyalja, három tanulmányt ismertetünk az alábbiakban.

Míg a harmincas években a mezőgazdasági válság miatt súlyos helyzetbe jutott földművesnépesség viszonyai állottak a «falukutatók» munkája nyomán az érdeklődés középpontjában, ma inkább a nagymértékben megduzzadt létszámú ipari munkásság felé fordul a kutatók figyelme. Ez a réteg nálunk mindeddig meglehetősen ismeretlenül élte munkás napjait. Sorsára csak nagy ritkán vetett megvilágító fényt a szociográfusok és a statisztikusok kutatása. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal 1929. évi nagy-szabású munkásstatisztikai felvétele roppant tömegű táblázataival például alig ébresztett figyelmet s átfogó feldolgozása még ma is késik.

A fiatalabb szociográfus nemzedék már több figyelmet szentel a munkáskérdésnek. Rézler Gyula *«Egy magyar textilgyár munkás-társadalma»* címmel a negyven évvel ezelőtt alakult Magyar Textilipar Rt. munkásságának mai helyzetéről, szociális, egészségügyi és kulturális viszonyairól s a vállalat sokoldalú szociálpolitikai tevékenységéről ad képet. Ez a nagy szövőgyár egyike legjelentősebb középgyárainknak. Átlag 1000—1300 munkás segítségével állítja elő a pamut- és selyemszövetek minden fajtáját.

Munkásaínak kétharmadrésze nő, akiknek mintegy 87 %-a betanított gépmunkás, a többi napszámos és takarítónő. Szakmunkást csak a férfiak között találunk (28%). Ezek túlnyomó többsége sem szövő-fonóipari szakember, hanem mint gépész, asztalos, villanszerelő, műszerész stb. a gyári termelés műszaki előfeltételeiről gondoskodik. A csaknem százszázalékosan gépiesített (mechanizált) szövő-fonóipar a betanított munkásokon kívül mindössze néhány különlegesen képzett textilipari szakembert kíván. A termelési folyamat túlnyomó részét a pokoli lármával zakatoló szövőgépek végzik, amelyek menetét, munkájának ellenőrzését, a hibás

munkák kijavítását a 2—12 hét alatt jól betanítható munkásnők végzik, illetőleg irányítják.

Társadalmi szempontból érdekes megfigyelni azt a lépcsőzeteséget, amely egy ilyen nagy gyárvállalat, illetőleg általában a gyári munkásság «társadalmán» belül különösen a társadalmi emelkedés módja és fokozatai tekintetében fennáll. A mezőgazdaság körében megélhetést nem találó tömegek, a kereset nélküli földmunkások és napszámosok sorából kerül ki a legtöbb gyári napszámos. A városiasodásnak ez az első lépcsőfoka. A törpebirtokosok és a gyári napszámosok gyermekeiből már többnyire betanított gyári munkások (munkásnők) lesznek. A városi vagy vidéki kisiparos és a gyári betanított munkásszülők, továbbá a közszolgálati altisztek és hasonló kategóriájú rétegek gyermekeiből nevelődnek azután a gyári szakmunkások. Viszont a gyári szakmunkások, előmunkások, szakiparosok gyermekei már a középfokú értelmiségi foglalkozáshoz tartozó kistisztviselői munkaköröket foglalják el a vállalaton belül.

A vizsgált szövőgyár munkásainak mintegy fele származik az ipari munkásosztályból s negyedrésze a mezőgazdasági néprétegekből. A többi megoszlik a városi kisiparosság és kispolgárság leszármazól között. A munkásság vallási tagozódását nem ismereti a szerző, de egy helyen (24. l.) szövegesíti, hogy a zsidótörvény végrehajtása következtében számos zsidó kistisztviselő kényszerült gyári munkásként megélhetést keresni. Érdekes volna tudni e helyváltoztatás mértékét.

A megvizsgált munkásoknak csak mintegy harmadrésze lakik Budapesten, a többi a Budapestet körülvevő ipari városokból keresi fel naponta gyári munkahelyét. A munkáságnak mintegy 30%-a olyan tarol lakik munkahelyétől, hogy azt csak nagy idővesztéses és költséggel tudja megközelíteni, ami súlyos terhe e munkásoknak.

Igen becsesek a gyári munkások kereseti viszonyaira vonatkozó adatok. A legnagyobb tömegű csoportot az a réteg képviseli, amely — az 1943. év nyarán kapott újabb béremelés figyelembevételével. — átlag 133 pengőt keres — nem hetenkint, hanem havonta. A gyári munkások háromnegyed része abba a jövedelmi csoportba tartozik, amelynek alsó határa havi 120, felső határa havi 254 pengő, ami az akkori megélhetési viszonyok mellett is megdöbbentően alacsony jövedelmi színvonalat jelentett. Csupán az ipari szakmunkások havi keresete éri el a 300—430 pengőt, a betanított gépmunkásoké átlag 150—280 pengő között van.

A családos munkások jövedelmét az 1939 óta bevezetett gyEr-

meknevelési pótlék emeli, amelynek összege egy-egy gyermek után havonta 7-50 pengő. Napszámos családoknál, ahol több gyermek van, ez apótlék talán segít valamit a család szociális helyzetén, a jobban fizetett szakmunkásoknál azonban jelentéktelen szerepet játszik.¹

Sokkal jelentősebb szociális segítséget jelent a munkáscsaládok számára a kereső családtagok jövedelme. A vizsgált szövőgyár női szakmunkásai 27%-ának a felesége is keres, a betanított férfi-munkások 37%-ának, a napszámosok 30%-ának kereső nő a felesége. A házas női munkaerők 87%-ának, a napszámosnők 78%-ának a férje is keres, tehát a házas gyári munkásnők 80—90%-a a férj keresetének kiegészítéséért dolgozik. Úgy is mondhatjuk, hogy dolgozni kénytelen, mert a férj keresete nem tudja biztosítani a munkáscsalád megélhetését. Általában a házas gyári munkások kétharmad részének házastársa is munkába jár, a nem házasok többsége pedig szintén a család közös gazdasági egységébe tartozik s keresetével hozzájárul annak megélhetéséhez. Ezért nem lehet mértékül elfogadni az egyes munkások keresetét a munkáscsaládok életszínvonalának mérésére. Erre csak olyan statisztika lenne alkalmas, amely a család valamennyi kereső tagjának jövedelmét és kiadásait venné számba, részletes munkaháztartási adatok alapján.

A munkások tudvalevőleg nem kapnak külön lakáspénzt, tehát a lakbért is munkabérükből kell fedezniük. Ennek ellenére a munkások lakásviszonyai a lakásbérleti viszonyok alapján nem látszanak kedvezőtlennek, mert mindössze 1.2%-uk volt ágyrajáró, 14.5%-uk albérlő, a többi pedig mint főbérlő (51.1%), mint főbérlő családtag (13.0%), illetőleg mint saját háztulajdonos (8.6%) lakott, 11.6% pedig a gyártól kapott lakást. Közlebbi vizsgálatnál azonban kiderül, hogy ez arányilag kedvező megoszlás mellett mennyire zsúfolt lakásokban él a gyári munkások túlnyomó többsége. A 628 megvizsgált munkás között 247 legalább negyedmagával lakott egyetlen szobában, de nem ritka az olyan munkás sem, aki heted-, nyolcad-, sőt tizedmagával húzódott meg egy-egy szobában. Bár a munkások lakásainak méreteiről nincs adatunk, de közismerten nem valami tágas helyiségek ezek a lakások, pedig egyetlen helyiségben négy-hat-nyolc, sőt tíz személy is keresi éjszakai nyugalma és felüdülését. A munkások 58%-ának csak egyszobás lakása van, ami legtöbbször konyhával, főzőhelyiségül is szolgál. Csak 33 %-nak van külön-konyhás lakása s mindössze 9% él közü-

¹ A munkások gyermeknevelési pótléka 1944 májusától kezdve egy gyermek esetében havi 10 pengő, két gyermeknél 12, háromnál 14, négy vagy több gyermek után egyenkint havi 16 pengő. (A szerk.)

lük kétszobás lakásban. A megkérdezett 650 gyári munkás közül csak kettőnek volt hámszobás lakása.

Ezek a lakásviszonyokra való adatok mutatják legjobban, milyen alacsony életszínvonalat biztosít a legtöbb munkáscsaládnak még a családtagok egyesített jövedelme is. Az életszínvonal csökkenéséhez hozzájárul a munkáslakások viszonylagos drágasága is, különösen, ha e lakások silány minőségét tekintjük. A munkásjövedelemnek 20—25%-át a lakbér emésztí el.

A gyermekek felnevelése, taníttatása — az említett kereseti viszonyok mellett — érthetően súlyos gond a legtöbb munkáscsalád számára. Emíatt csak nagyon kevés munkásgyermek juthat el a középiskolába. Helyesen utal a tanulmány arra (26. 1.), hogy a városi munkáscsaládok tehetségesebb gyermekeinek támogatása a falusi tehetséges gyermekek felkarolásához hasonlóan szintén kívánatos volna.

A most megvizsgált munkások általában csekély, túlnyomórészt csak népiskolai műveltséget visznek magukkal munkakörükbe. 738 munkás között alig 10% olyan volt, aki legalább négy polgári iskolai vagy gimnáziumi végzettséggel rendelkezik. Minthogy a betanított gyári munkásság fiatal korában nincs kötelezve az ipari tanonciskola látogatására, ennek a nagytömegű munkásrétegnek nemzeti nevelése a sok esetben csonka népiskolai tanulmányokkal végleg befejeződik. Nemzeti öntudatának ébrentartására ezentúl vajmi kevés történik. Általános műveltsége is legfeljebb újságolvasásból gyarapszik. Rézler tanulmánya szerint (50. 1.) «a munkások 45%-a nemhogy önképzésre nem fordít semmi gondot, de még csak érdeklődést sem mutat a kultúra alapeleme, a betű íránt». Ami kevés idejük az egész napi robot, a hosszás utazások, a gyermekgondozás és a család körüli munka után még esetleg fennmarad, azt legszívesebben pihenésre szánják. Ezt teszi a többség az újban rendszeresített *fizetéses szabadsággal* is: se pénzük, se kedvük, se lelki energiájuk nincs arra, hogy szabadságukat igazi felüdülésre használják. A munkás szórakozási lehetőségét legtöbbsnyire a mozi, a rádió, a sportmérkőzések látogatása, a kirándulás, a séta, a színház teszi. A nők leginkább a házkörüli munkálkodást, kézimunkát, a táncot említik a szórakozásra vonatkozó kérdésre. Könyvet, többsnyire szépirodalmat, rendszeresen mintegy. 40—45%-uk olvas. Ténylegesen csak egy hetedrészre sportol a gyári munkásságnak.

A szóbanforgó gyár munkássága úgy kulturális szempontból, mint a munkásöntudat és a szervezetség szempontjából is meg-

lehetősen elmaradott, aminek legfőbb oka, hogy az alkalmazottak többsége nő, akik aránylag gyorsan változtatják munkahelyüket, alacsony műveltségük és a szervezkedésre legkevésbé hajlandók.

A vállalat különben sokféle ágazó szociális tevékenységgel igyekszik a munkásság «hangulatát» fenntartani és a legsúlyosabb panaszokon segíteni. A vállalat Jóléti Bizottsága a gyárgondozónők segítségével támogatására siet a bajbajutott munkáscsaládoknak. A Bizottság jegyzőkönyvei szükséztőlük mellett is sok jellegzetes mozzanatát örökítik meg a munkásság panaszos életének: tüdőbetegség, laktórhátralék, munkanélküliség, elmebaj, temetkezés, kilakoltatás, tüzelőanyaghiány, ruhátlanság, babakelengye-szükség, katonai szolgálat okozta keresetnélküliség, bútorhiány, éhség okozta leromlás, zálogházi adósság, banktartozás és hasonló panaszok százai kerülnek naponta a bizottság elé, amely ha szerény mértékkel is, de minden rászoruló családon segíteni törekszik.

Mintegy 100 családnak lakást is nyújt a gyár ingyen vagy kedvezményes bérért. A leányotthonban 80 munkásnő kap lakást fillérékért. A régi munkásokat karácsonyi segélyben részesítik. A bevonultak családtagjait a kötelező mértéken felül is támogatják. A munkásgyermeket felruhazzák és nyaraltatják, az újszülöttek részére babakelengyét adnak, a munkásságnak szabad idejében nemes szórakozást és üdülést igyekeznek nyújtani. Ingyenes jogi tanácsadó irodát is tart fenn a vállalat, s külön vállalati Élelem-tár révén gondoskodik alkalmazottai elsőrendű fontosságú élelmiszereinek beszerzéséről.

A vállalati rendelőben sok tüdőbajos, gyomorbeteg, vérszegény és elgyengült munkás jelentkezik és kap kezelést. Modern munkásöltözők, napközi munkásotthonok s egész sor kulturális intézmény fenntartásával is igyekszik a vállalat a munkásság sorsát emberibbé tenni (munkáskaszinó, könyvtár, énekkar, sportegyesület, leventeegyesület stb.).

Mindezek részletes ismertetése után felteszi a kérdést a tanulmány szerzője, hogy vajjon az ipari munkásság gazdasági helyzetének javítását, amely elől a háború után nem lehet kitérni, egyedül a vállalati szociálpolitika útján meg lehet-e oldani még az esetben is, ha ez a szociálpolitika — mint a Magyar Textilipar gyára esetében — a felső határt jelzi. A szerző szerint az ipari munkásság gazdasági helyzetét karitatív alapon jelentősebb mértékben alig lehet megjavítani, tehát céltudatos állami szociálpolitika alkalmazását kívánja.

Rézler Gyula szociálpolitikai tanulságokkal záródó könyvével szemben Gáspár János rövidebb tanulmánya faj biológiai problémát tárgyal.¹

Gáspárt nem a gazdasági s nem is elsősorban a szociálpolitikai problémák érdeklik, hanem a földtől a gyárba tóduló falusi magyarság további biológiai sorsa.

E probléma megvizsgálására szinte klinikai alkalmat nyújtott a balatonparti Fűzfő-gyártelep keletkezése és a telep amerikai arányú hirtelen naggyáfejlődése. A tanulmány a gyáralapítás által közvetlenül érintett három dunántúli kisközség, Királyszentistván, Liter és Vörösberény népének biológiai sorsát kutatja. A három kisközség népe a régebbi nyomasztó szegénység, a kereset- és földnélküliség okozta állandó elvándorlás miatt évtizedek óta stagnált, de a gyártelep hatására hirtelen háromszorosára nőtt. A fejlődő gyártelep eleinte csak a közvetlen környékről egészítette ki törzsmunkásságát, de később mind távolabbi körzetekből vonzotta magához a szükséges munkaerőket. Ma már a három gyártelep több mint 2000 munkást foglalkoztat, többnyire betanított, szakmailag műveletlen, nyers erők formájában. A nagysugarú körzetből összesereglett munkástömeg családtagjaival, hozzátartozóival együtt hirtelen benépesítette a három kis dunántúli falu házait s valóságos forradalmi átalakulást hozott annak életébe.

A szerző ennek a társadalmi és biológiai átalakulásnak folyamatát kutatja, mintegy 500 gyári munkás adatainak számbavételével. Ez a tömeg negyedrésze a gyártelep összes munkásainak, ami mindenesetre gyengéje az adatgyűjtésnek, mert ebből a negyedrésnyi tömegből nem mindig lehet általános érvényű megállapításokhoz jutni. Itt a gyári munkásoknak 65.5%-a, a munkásnőknek 55.7%-a földműves családokból származott (Budapesten, mint láttuk, mindössze 25%). Maguk a munkások is mintegy 44%-ban már a mezőgazdaság keresői voltak, mielőtt gyári munkás lett volna belőlük. A nőknek 85%-a a mezőgazdasági háztartások köréből sodródott a gyári munkagépek mellé. A hirtelen támadt kereseti lehetőség még a birtokos rétegből is sokat csábított el, úgyhogy a földművelés ezeknél is mellékfoglalkozássá vált.

Az életszínvonal javulása nyomán legelőször a természetes szaporodás visszaesése jelentkezett azokban a falusi rétegekben is, amelyek korábban a születés-korlátozás eszközeit kevésbé alkalmaz-

¹ *Munkások és parasztok biológiai sorsa* (Vizsgálatok egy gyártelepen és környékén). Bp. 1943. 32 oldal.

ták. Észrevehetően kitolódott a házasuló kor átlaga: a munkásnép általában jóval később lép házasságra, mint régebben a parasztság. Sőt a házasság nélküli állapot is erősen elterjedt az új viszonyok között. A 25 éven felüli munkásoknak még csaknem negyedrésze nőtlen volt. A késői házasodás erkölcsi és egészségügyi következményei aggasztóak. A férfiaknak 12.5%-a (tehát minden nyolcadik munkás), a munkásnőknek 7.5%-a nemi beteg. A házasságon kívüli születések száma nő s mint megállapították, valamennyi ilyen gyermeknek ipari munkás volt az apja. A faluból kikerült hajadon munkásnők 10%-ának volt házasságon kívül született gyermeke. Újabban azonban az egyre terjedő beavatkozások következtében csökkent az ilyen születések száma. A népesség keveredése folytán a vegyes házasságok száma is gyakoribbá vált mind vallási, mind foglalkozási értelemben. A régi szokásokat és erkölcsöket minden irányban áttöri vagy szétfeszíti az új életforma.

A családból kiszakított gyári munkásnő gyermekeivel már alig törődhetik. Mintegy 76 munkásnyának 209 gyermeke van otthon teljesen gondozatlanul vagy idegenek felügyeletére bízva. Ez a helyzet s általában a kereset növelésére való törekvés is a születések korlátozására készíti a munkásréteget. A szokás azután a mezőgazdaságban maradt elemek felé is mindjobban terjed.

Ezekkel a biológiai és erkölcsi hátrányokkal szemben a gyár-alapítás a technikai civilizáció «áldásai»-val ajándékozta meg a falu népét: közelebb vitte hozzá a rádiót, a mozit, az újságot, a könyvtárt. Emellett a szociális intézmények egész sora segíti őket magasabb életszínvonalhoz. Az állami érdekeltségű gyárvállalat egész utcatorokat épített máris munkásházakból, ahol a vas,, a cement, a kő és az aszfalt az új építőanyag az eddig használt sár, fa és nád helyett. Előnyösen megváltozott a régi állapottal szemben a munkásság öltözködése, táplálkozásmódja, napi időbeosztása. Az egészségesebb és könnyebb életmód felfokozta az elcsigázott nép lanckadó életörömét és boldogulási reményét. A kis falvak népe nemcsak külsejében, hanem testi-lelki alkatában is meglepő gyorsan alkalmazkodott az új környezethez. A gyári munkásszülők gyermekei szellemileg is kiválóbbak, fiziológiailag fejlettebbek, mint a cselédek és mezőgazdasági munkásnők csenevész gyermekei voltak.

A gyártelepalapítás kedvezőbb lakás- és táplálkozási viszonyai, a magasabb életszínvonal, a rendszeres orvosi gondozás és egészségvédelem jótékony hatása elsősorban a fiatalabb nemzedékben érvényesül. A régi környezetben felnőtt rétegekben még sok a betegséggel terhelt elem. Különösen a tuberkulotikus, sőt az

elmebeteg is. Érdekes a szerzőnek az a megfigyelése, hogy a munkásság vezető elemei (mesterek, előmunkások stb.) az iskolai előképzettségtől függetlenül aránylag nagyobb hányadban kerültek ki a földművesrétegből, mint a kevésbé egészséges, inkább enervált diszpozíciója iparosok és gyári munkások köréből. Sajnos, hogy a biológiai hanyatlás veszélye éppen ezt a legértékesebb népi réteget fenyegeti legjobban, amely társadalmilag emelkedni, polgárosodni akar. Velük szemben a munkásság tanulatlanabb rétegei továbbra is fenntartják szaporodásukat s hovatovább túlsúlyba kerülnek az önmagát elpusztító munkás-elittel szemben.

A parasztság ügye tehát nincs megoldva azzal — állapítja meg Gáspár — hogy elmegy civilizált proletárnak, de a munkásságé sem, ha csak a fejlett szociálpolitikai intézmények veszik körül. Egyébként is a mostani hadiipari konjunktúra csak egy időre kedvez a környék munkásnépének, de a termelési krízis elkerülhetetlen bekövetkezése rá fogja ébreszteni ezt a hirtelen nőtt munkásréteget is sorsának bizonytalanságára és tragikus kettősségére, ha a most élvezett előnyök eltűnése után újra kénytelen lesz majd beilleszkedni a falusi élet szűkös kereteibe. Hogy ebben a helyzetben mi lenne a végső, egészséges megoldás, azzal adós marad a szerző.

E két adatgyűjtéssel szemben a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal — Statisztikai Értesítőjének június-júliusi számában — teljes részletességű adatgyűjtés alapján ismerteti a Budapesten dolgozó s a községi iparos- és kereskedőtanonciskolákba járó *fű- és leánytanoncok népességi és szociális viszonyait*. Ez az 1943. év tavaszán készített széleskörű adatgyűjtés megismétlése volt az 1930. évi hasonló felvételnek.¹ A fölvetel megújítását a 14 év óta bekövetkezett eltolódások, különösen a fővárosi munkapiacon újabban tapasztalt nagyarányú tanoncmunkaerőhiány okainak kiderítése indokolta. A részletes adatgyűjtés ezúttal is kiterjedt a budapesti tanoncok valamennyi jellegzetes demográfiai és szociális adatainak számbavételére, összesen 44 kérdés és több alkérdés tudakolta a tanoncok szakmáját, lakását, életkorát, vallását, iskolai

¹ E felvétel adatait e sorok írója dolgozta fel: *«Az iparos- és kereskedőtanulók népességi viszonyai és szociális helyzete Budapesten»* címmel. (A Székesf. Statisztikai Hivatal kiadása.) L. ismertetve a Társadalomtudomány 1933. évi. 306—310. lapján.

előképzettségét, szüleinek foglalkozását, lakásviszonyait, munkahelyének állapotát, a munkaidő, munkabér, a napi életmód, szórakozás, sport, a pályaválasztás stb. kérdéseit.

Kár, hogy míg a fővárosi tanoncviszonyokat e két részletes adatgyűjtés révén egész behatóan ismerjük már, az ország többi részének tanoncügyi helyzetképe még ma is teljesen ismeretlen. Pedig a tanoncok viszonyainak országos megismerése nélkül el sem lehet képzelni a tanonckérdés annyira égető gazdasági, szociális és művelődési problémáinak kielégítő rendezését.

A mostani fővárosi fölvétel is főleg csak a kisipari üzemekben foglalkoztatott tanoncokat öleli fel, minthogy a gyári tanoncok jelentős része nem jár a községi tanonciskolákba, ahol az adatgyűjtés történt, hanem külön vállalati tanonciskolákban tanul. A felvétel így is 11.454 fiú (az 1930. évi felvétel 12.346), továbbá 3558 (3330) leányiparostanonc és 1819 (1511) kereskedőtanonc viszonyait tárja fel. Szociográfiai szempontból különösen érdekes a fővárosi tanoncok társadalmi eredetére vonatkozó tájékoztatás. A fiú-tanoncok szüleinek 46%-a (1930-ban 53%-a), a leányok szüleinek 57%-a (63%-a) lakott Budapesten, míg a kereskedőtanoncoknak 57%-a (65.4%-a) volt Budapesten lakó szülők gyermeke. A nem Budapesten lakó szülők aránya tehát mind a három csoportban jelentősen megnőtt 1930 óta, ami azt jelenti, hogy a főváros ipara és kereskedelme — a meddő nagyváros fokozódó gyermektelensége következtében — a szakmunkásutánpótlás terén is mindinkább a külső körzetekre és a távolabbi vidékek ifjúságára van utalva.

Érdekes, hogy nem a főváros közvetlen környékéről nőtt meg erősebben a vidéki eredetű utánpótlás, hanem a Nagybudapesten kívüli körzetből, amelynek utánpótlási arányszáma 19.3%-ról 28.2%-ra emelkedett. A közvetlen környék leginkább a kereskedelem munkakörébe irányítja az ifjúságot.

Az *őstermelő* népesség mindössze 8%-kal részesedik a budapesti ipar és kereskedelem utánpótlásában, sőt a kereskedőtanoncoknál még az 5%-ot sem éri el arányszáma. A vidék sokgyermekes földművescsaládjából tehát még ma is alig talál utat az ifjúság ahhoz a széleskörű érvényesülési lehetőséghez, amelyet a főváros gazdasági élete jelent. Elsősorban fizikai okok miatt van korlátozva ez a vidéki színmagyar ifjúság a fővárosi iparban és kereskedelemben való elhelyezkedése terén: tanoncotthonok és ellátásos tanonchelyek hiányában alig van lehetősége a távolabbi vidékek földműves eredetű ifjúságának a városi polgárosodásra. Az után-

pótlás nagy többségét így természetesen az ipar és a kereskedelem adja (64%). Napszámos családokból már sokkal kisebb fölemelkedési lehetőség kínálkozik a gyermekek számára. Ezek a szerény viszonyok között élő családok ugyanis legtöbbször rá vannak utalva, hogy az iskolából kilépő gyermekük azonnal kereső pályára lépjen, tehát mint kifutó vagy napszámos maga keresse meg kenyerét, amit tanoncsorban, a tanoncbérek alacsonysága miatt, nem tehet.

Feltűnő, hogy nyugdíjas sorban élő szülők gyermekei is aránylag nagy számmal vannak a tanoncok között, holott az egymást váltó nemzedékek rendjén az új generációnak már önálló keresőként kellene megállania a helyét arra az időre, mire az apák nyugalomba vonulnak. Erősen hanyatlik viszont az *önálló* iparösszülők aránya a tanoncok között. Az ilyen szülők gyermekei többnyire elhagyják a szülők független foglalkozását és felcserélik a tisztviselői munkakörrel, amely ugyan jóval kisebb gazdasági függetlenséget, de ezzel szemben nagyobb társadalmi címet és megbecsülést biztosít részükre.

A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal rendkívüli gazdag tanoncuji adatfelvételének érdekes megállapítása, hogy a középiskolákban szűkebb keretbe szorult zsidóság az ipari munkára adja magát. Viszont a kereskedői pályát az 1939. évi IV. te. hatására teljesen otthagya. Tizennégy évvel ezelőtt a budapesti tanoncoknak még csak 13.3%-a volt izraelita vallású, éspedig az iparosoknak 11.1%-a, a kereskedőknek 35.9%-a. Az 1943. évben a kereskedőtanoncok között már csak 0.8% volt izraelita, de az iparosok között 22.60%-ra nőtt átlagos arányszámuk. Főleg azokat az ipari szakmákat keresik, amelyek leginkább kereskedelmi jellegűek, ahol értékes nyersanyaggal, könnyebb fizikai munkával, de nagyobb tőkével és vállalkozási kedvvel tekintélyes kereseti lehetőséget ígérnek. Az ilyen iparágakban az önálló iparúzó rendszerint csak a munka felügyeletét, irányítását látja el, a nyersanyagbeszerzéssel és a készáru eladásával — tehát szorosabban vett termelő, nem fizikai, hanem szervező szellemi munkával — foglalkozik, a kézi vagy gépi munkát pedig szakképzett segédekkel és előképzettség nélküli napszámosokkal végezteti. Ilyen iparágak a következők (a bennük foglalkoztatott izraelita vallású tanulók arányszámának feltüntetésével): bőrdös, bőrdíszműves, szíjgyártó (69.0% izr.), szűcs (63.4%), kesztyűs, kötszerész (59.7%), arany-ezüstműves, ékszerész (58-8%), takács, kötő-szövő (53.4%), kárpitos (46.5%), fogtechnikus (41.5%), órás, látszerész, vésnök (38.8%), szabó (28.9%), nyomdász (28.7%),

villanyszerelő (27.7%), kelmefestő, vegytisztító (27.3%), fényképész (26.7%), üveges, üvegtechnikus (25.2%).

Az 1939. IV. t.-c. — azáltal, hogy a kereskedelmet értelmiségi foglalkozású munkakörnek minősítette — egy időre elzárta a zsidó ifjúság elől a kereskedői pályát. Emiatt a századeleji 63%-ról 1943-ban 0.8%-ra zuhant a kereskedelmi utánpótlásban a zsidó ifjúság aránya, ugyanakkor azonban az iparos pályára készülők-nél megkétszereződött, egyes szakmáknál megsokszorozódott. Itt tehát helycsere történt. A tömeg maga — a gimnáziumok 6%-os keretmegállapítása ellenére — nem változott jelentékenyen, sőt a születések korlátozása következtében még csökkenése is várható.

Áfra Nagy János.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Heller Farkas: *A közgazdasági elmélet története.* Budapest. Gergely. 1943. VI + 603 l.

A németországi egyetemeken már hosszú évek óta legelterjedtebb közgazdaságtani vezérfonal a *Wissenschaft und Bildung* című sorozatban megjelent 164 oldalas kis könyv, amelynek címe *Die Entwicklung der Grundprobleme der volkswirtschaftlichen Theorie* s a szerzője a budapesti Műegyetem kiváló közgazdaságtan-tanára, *Heller Farkas*. Ennek a kis könyvnek erősen bővített magyar kiadása fekszik most előttünk, amely eredetileg szintén a külföldnek készült, mégpedig, ha a második világháború közbe nem jött volna, akkor időközben már meg kellett volna jelennie Londonban *angolul*. A német nyelvű kis könyv négy kiadást ért meg és a háború nélkül valószínűleg szintén elérkezett volna további kiadásokhoz. Mindezt keresztülhúzhatta a háború, de a bővített mű magyar kiadása mégis elkészült és most már nemcsak a magyar olvasóközönségnek áll rendelkezésre, hanem arra is, hogy alkalomadtán majd eljusson a külföldre és hirdesse közgazdasági tudományunk magas színvonalát.

Közel száz esztendővel ezelőtt egy magyar közgazdasági tantörténeti mű már német nyelven nagy sikert ért el *Kautz Gyula* tollából, de azt hisszük, hogy *Heller Farkas* könyve ennél még sokkal nagyobb sikerre hivatott. A közgazdasági tantörténeti irodalom ugyanis rendszerint azt a gyakorlatot követi, hogy az egyes közgazdasági iskolákat veszi egymásután sorra és mindegyik iskolát mint zárt eszmei egységet tárgyalja, ami azt a látszatot kelti, mintha ezeknek a különböző iskoláknak nem volna egymáshoz semmi közük, illetve ugyanannak a tárgykörnek a feldolgozása ellenére sem volna egymással egy közös gondolatuk, vagy azonos álláspontjuk. Ennek a látszatnak a keltésére még az olyan egyébként igen kiváló kézikönyv, mint *Gide* és *Rist Histoire des doctrines économiques*-ja is alkalmas, mely hiába ad hű képet az egyes iskolákról és hiába lehetne aprólékos összehasonlításokkal a nyomára

jutni annak, hogy mégis csak vannak érintkezési pontok az egyes iskolák között, elsősorban egyedül azt a benyomást keltheti, hogy a közgazdaságtan olyan tudomány, amelynek valósággal annyi iránya van, ahány képviselője, és ez irányok között az egyes iskolákon túlmenően semmi összefüggés nincs. Pedig nem kell sokat magyarázni, hogy vannak egyes olyan közgazdasági alaptények és összefüggések, amelyek érvényességét egyik irány vagy iskola sem tagadhatja és így mégis csak kell lennie egy közös eszmekincsnek, amely magát a közgazdaságtant mint tudományt adja. Még az sem szolgálhat e tény elhomályosításának mentségéül, hogy egyes irányok és iskolák időrendben követik egymást és ezzel olyan eltéréseket kell mutatniok, amelyek a fejlődéssel elkerülhetetlenül velejárnak, mert először a fejlődésben is van folytonosság, másodszor pedig régi és új irányok is állnak fenn egyidejűleg és egymás mellett, miközben nem mindig a régiek halnak el előbb, hanem megtörténik, hogy régiek az újakat túlélnek. Nagy fellelékezést kell ezért keltenie a közgazdaságtan minden ismerőjében és őszinte barátjában, ha végre egy olyan tantörténeti munkát vehet a kezébe, amely a nézeteltérések kiemelése helyett inkább a felfogásbeli egyezések kimutatására alkalmas és éppen ez az, ami *Heller Farkas* legújabb könyvének első és egyik legnagyobb érdeme. Azt a hiányt, amit *Heller Farkas* könyve betölteni alkalmas, eddig a tantörténeti munkáknál még inkább be tudták tölteni az egyes kézikönyvek, annak ellenére, hogy ez utóbbiaknak az a természetes hátrányuk, hogy minden kérdést egy meghatározott irány megvilágításában mutatnak be és az eltérő véleményekre csak abban a mértékben vannak figyelemmel, hogy bírálatukkal mennyiben tudják erősíteni a szerzőnek saját álláspontját. Egyesegyedül egy tantörténeti munka alkalmas ezzel szemben arra, hogy a szerző a fokozott tárgyilagosság szemüvegén nézze az eszmei harcokat és ne a maga igazolását keresse. Ezért a megoldásra váró feladatot egy kézikönyvnél sokkal jobban oldhatja meg az olyan tantörténeti munka, amely a kézikönyvek előnyét ezek hátrányának elkerülésével tudja egyesíteni. *Heller Farkasnak* ez azáltal sikerült, hogy nem az iskolák zárt rendszereit tárgyalja, hanem ehelyett *a közgazdasági problémák fejlődéstörténetét* adja, amelyek középpontjában tehát a problémák *azonossága* hoz létre kapcsolatot a különböző iskolák között és nem a kézikönyv egyéni iránya, valamint a problémák *sokfélesége* adja a tárgyalásmód tagozódását, nem pedig az egyes iskolák felsorolása a maguk zárt egységét biztosító, de őket egymástól élesen elválasztó alap gondolatukkal.

Az az összefüggés, ami az egyes iskolák között hiányozni látszik, teljes mértékben megvan a különböző problémák között és így a problémátörténet egy egységes gondolatrendszer fejlődésmenetének szemléltetésére alkalmas. Már a problémák megválasztásában és sorrendjében is megnyilvánulhat és meg is nyilvánul ez a *Heller Farkas* könyvében. A különböző közgazdasági iskolák rövid összefoglaló jellemzése után ettől a szemléleti módtól teljesen elszakadva az *érték*, az *ár* és a *jövedelemmegoszlás* problémaköre kerül sorra, mely három problémakör uralkodó volt az első világháború előtti világ közgazdaságtani gondolkodásában. Az angol klasszikus közgazdaságtan felfogása szerint minden gazdasági értéknek az emberi munka a forrása és a piaci árak is azok szerint a cserearányok szerint alakulnak ki, amelyeket az egyes javak előállítására fordított munkaköltségek határoznak meg. Ehhez kapcsolódik hozzá aztán a szocialista kritika, amikor rámutat arra, hogy a jövedelemmegoszlás nem ennek megfelelően folyik le, mert a munka jövedelemrészesedése kevesebb, mint amennyi érték meghatározó szerepénél fogva megilletné, vagyis a jövedelemmegoszlás fennálló rendje a munka kizsákmányolásán alapszik. Az érték meghatározás, áralakulás és jövedelemmegoszlás problematikája tehát szervesen összefügg és jövedelemmegoszlásunk, valamint egyúttal fennálló társadalmi rendünk igazságosságának kérdésében csúcsosodik ki, amely az első világháború előtti időszak fő problémája volt és e körül folytak le az első világháború előtti időszak nagy vitái. Érdekes és jellemző, hogy *Heller Farkas* német könyvének tartalma eredetileg csak erre a három problémakörre és szinte csak függetlenül még a *pénz* kérdésére szorítkozott, mely pénz különben szocialista felfogás szerint eredetileg éppen az az eszköz volt, amely az igazságtalan jövedelemmegoszlás kialakulását és fennállását lehetővé tette. Az első világháború utáni idők közgazdasági gondolkodásában ellenben lényeges változás állott be. Amíg az első világháború előtt a gazdasági válságokra is még csak úgy tekintettek, mint amelyek a kapitalista gazdasági rend előregedését jelzik és bukását készítik elő, addig a két világháború között a válságokat már csak az összefüggő konjunktúrafolyamatnak egy nem is mindig szükségképpen jelentkező részeként szemlélték. Ugyanakkor az áraknak is a konjunktúrák szerint változó iránya keltette a legfőbb figyelmet és a jövedelemmegoszlás is az árak konjunktúrák változásának függvényeként jött számításba. Az értékprobléma elhalványulása mellett tehát az árak és a jövedelemmegoszlás problematikája a konjunktúrák kérdésébe olvadt bele és ez az

utóbbi lett a két világháború közötti közgazdasági gondolkodás központi kérdésévé. Még a pénz is mint a konjunktúrahullámmozgatója került előtérbe, a külkereskedelem pedig a konjunktúrák nemzetközi jellegének megfelelően a konjunktúraváltozások legfőbb kifejezője lett. Így változik meg a pénz problematikája és kerül be méltán a *Heller Farkas* könyvébe ötödik problémakörnek a *külkereskedelem*, hatodiknak pedig a *konjunktúra*. El lehet mondani, hogy *a pénz, a külkereskedelem és a konjunktúra olyan jellemző módon volt a két világháború közötti idők problematikája, mint az érték, az ár és a jövedelemmegoszlás az első világháború előtti időké.* Igaz ugyan, hogy az első világháború előtt is harcolt az aranyvaluta az ezüstvalutával, illetve kettősvalutával, valamint akkor is akadt külkereskedelmi probléma a vámvédelem és a szabadkereskedelem ellentétéből. De hasonlítsuk csak össze az előbbit az aranyvalutának a két világháború közötti megingásával és a vámvédelmet a két világháború közötti autarkia törekvésekkel, hogy lássuk, mennyire mélyrehatóbbak voltak ugyanezek a kérdések, tehát a pénz és a külkereskedelem kérdései, a két világháború között, mint azelőtt. A mindent átfogó és magába olvasztó konjunktúraprobléma annyira eluralkodott a közgazdasági gondolkodáson, hogy már valósággal teljesen megfeledkeztünk arról, hogy azelőtt elsősorban a társadalmi rend és a jövedelemmegoszlás igazságtalansága fölött vitáztunk. *Heller Farkas* könyve tehát már a problémák megválasztásában és azok sorrendjének megállapításában is élesen bevilágít két évszázad közgazdasági gondolkodásába mind a mai napig. Az egyes problémakörökön belül aztán felvonulnak az összes árnyalatok, amelyek az egyes problémák megoldását keresték. Nem egyszer közel jutnak egymáshoz egyébként ellentétes nézetek és látjuk, hogy miként derül fény az egyes problémákra a legkülönbözőbb oldalokról és miként haladnak az egyre tisztuló felfogások az egyedül lehetséges közös cél, az igazság felé. Hatalmas, az egész világ irodalmára kiterjedő olvasottság elvezet olyan tágabb horizontú órhelyekről szerzett tapasztalatok tanulságaihoz, amelyekről helyileg és időben korlátozott gyakorlati emberek azt hiszik, hogy az élettől távolesők, csak azért, mert az ő kis életüknél magasabban álló, általános érvényűek. Persze, nem kezdőknek való könyv ez, nem bevezetés a közgazdaságtanba, amivel különben ma oly gyakran vissza szokás élni. De aki már közgazdasági kérdésekben valamelyest meg tud állni a saját lábán és szélesebb horizontot, igazi elmélyedést, komoly tanulságokat és további tanulmányokhoz biztos útmutatást keres, az ezt mind megtalálja

a *Heller Farkas* könyvében. Útmutatása nyomán majd a problémák további tisztázása is nagy lépést tehet előre, mert az egyes iskolákat elválasztani látszó kínai fal helyén most már inkább összekötő hidakat látunk átvezetni a közös cél, az egyetlen igazság felé.

Abay Gyula.

Niemeyer, Gerhart: *Law without force. The function of politics in international law.* Princeton. (Princeton University Press.) 1941. XIV + 408 l.

A szerző munkája legalapvetőbb gondolatának azt tartja, hogy a jog általában a társadalmi rend nem egymástól függetlenül elképzelt egyének vagy csoportok között áll fenn, hanem összefüggő, egymással kölcsönhatásban álló magatartások, viszonyok szervezete (VII. 1.). Szerinte a nemzetközi életben ezt általában figyelmen kívül hagyják. Ezért van az, hogy az emberiség közös érdekei helyett csak az egyesek kollektív érdekeiig jutottak el. S mivel a különérdekek egészen sosem hangolhatók össze, a nemzetközi jog örökös, szinte szervi betegségben szenved. Évszázadok aprólékos munkájával kiépített intézményei szemeink előtt egymásután mondják fel a szolgálatot. Nem működik sem a közvetítés, sem a bírászkodás; meghíusult a leszerelés, biztonság; sőt kérdésessé vált a szerződések szentségének évezredek elve is. A nemzetközi jog egyre irracionálisabbá válik, mert a nemzetközi realitásnak mind kevesebb köze lesz a joghoz (1). Elfelejtettük azt az alapigazságot, amit *Grotius* és kora olyan jól tudott, hogy a nemzetközi jog erőszak, kényszer nélküli jog (law without force); nem alapítható a hatalomra; ez ugyanis az államok kezében van, azokkal szemben tehát sikerrel nem alkalmazható. Egyetlen elképzelhető alapja egy egyetemes morális kódex, ami ma már nincs (21—22).

Hogy a nemzetközi jog igazi hivatását megérthessük, folytatja, tisztában kell lennünk azzal, hogy a jognak a nemzetközi politikában betöltött funkciója állandó változásban van. A szerző végigkíséri a nemzetközi jog geneológiáját a történelem folyamán (27. s. köv. 11.). Hajdani interdinasztikus funkciója, mondja, lényegesen megváltozott a liberalizmus és imperializmus korszakában (58. s. köv. 11.). Az individualizmus eszmeáramlata nemcsak a gazdaság liberalizmusának, hanem a nemzetközi politika nacionalizmusának is szülőoka. Alapvető ellentmondása, hogy egyszerre idézte elő a nemzeti állami és az imperialista hatalmi politikát.

A XIX. század ezt az alapvető ellentmondást a jogászai formalizmus fogalomalkotmányával próbálta áthidalni. Ennek a kereté-

ben vált intézményessé a döntőbíráskodás; alakultak ki a nemzetközi közigazgatási uniók; jött létre a hadijog bizonyos kodifikálása (64—65). De mindezek csak formáknak bizonyultak, mintahogy pusztá forma volt az államok sokat emlegetett egyenlősége is (66). A nemzetközi jog e látszatgazdagodása mögött lényegileg a magánjognak a nemzetközi életre kiterjedése bújik meg, mintahogy az imperializmus korát általában az jellemzi, hogy a közhatalom a magánérdekek kiterjedését szolgálja, s a gazdasági tényezők előtérben vannak a morálisokkal szemben (67—68). Egy ilyen jog jelszava lehet a béke (Peace through law), eredménye azonban feltétlenül válság és háború (68).

Azt, hogy a nemzetközi jog mégis funkcionált, a szerző szerint (76. s köv. 11.) a szociális csoportok szolidaritásának három különböző, jelentőségében egymást váltó alakja tette lehetővé. Az első ezek közül az Egyház s a vallási intézmények lelki univerzalitása volt; a második a dinasztiai hatalmi egyensúlyt létesítő működése; végül a harmadik az utolsó száz évben a termelést és a forgalmat megszervező burzsoázia nemzetközi osztálya.

A *homo oeconomicus* uralma a *homo politicus* felett 1856-tól 1930-ig tartott; az ekkor kitört világválság a laissez-faire elvével együtt végetvetett neki; azóta autarkióra törekvés, tekintélyuralom, moratórium van előtérben (78. s köv. 11.).

S az államhatalom szerepe nemcsak az államok belső vonatkozásaiban, hanem a nemzetközi kereskedelem területén is növekszik (83. s köv. 11.). Eredmény: a nemzetközi társadalom szét hullása. Jellemző erre a folyamatra, hogy egyetlen éven (1932) belül 237 ízben változtak a vámtarifák, s egyedül Európában 71 vámemelést történt (87—89). Ezt a kort az jellemzi, hogy nemzetközi jogszabályainak jórésze változatlanul maradt, a szellem azonban mögöttük átalakult.

A jogi elmélet és politikai realitás viszonya szempontjából a nemzetközi organizáció elemeinek és jogon túli háttérének problémái az irányadók (103. s köv. 11.). Ez a szervezet szerinte nem emberek, hanem magatartások rendszere, melynek elemei a szervek, a szervezett tagok és a szervezési szkéma (108). A politikai szervezetet egyéb szervezetektől az különbözteti meg, hogy nemcsak a közös szándékú embereket kapcsolja össze, hanem egy terület minden emberét, akiknek körén belül a közösség igazi céljai csak egy kis csoport előtt tudatosak. Éppen ezért ezeken a szervezeteken belül rendszerint található egy kisebb korú, szorosabb külön szervezet (organisational staff) is (111—122). A szervezet lényege egyébként,

folytatja (124), nem tagjaiban, hanem az ezeket összekötő koordinatív struktúrában van, ami politikai organizációknál a szociális élet fokozódó differenciálódásából ered, amely szükségessé teszi egy integráló rend szervezését. S mivel nem szándékos, hanem szerkezeti csatlakozásról van szó, a szerző a szabadság problémáját a társadalmi szervezetekkel kapcsolatban föl sem veti. Minden szervezet funkcionális természetű szerinte. Hivatása a kollektív akciónak s nem a kollektív kultúrának az előbbre vitele (125—127). Vagyis a politika szerinte lényegileg semmi más, mint «organisation of energies for the achievement of collective action which is concerned with social relationships within a given territory» (133).

A nemzetközi jog a politikai realizmust a XVII. századtól napjainkig a morális individualizmusban kereste (134. s köv. 11.). Ennek a felfogásnak a lényege az alanyi realitás és tárgyi idealitás dualizmusa, ami gyakorlatilag az egyén, a személy egyedüli realitásának tanítását eredményezte. Ez az irányzat *Grotius-szal* kezdődött, nyilván a római jog és a keresztyén tanok hatása alatt, s a természet jogtanban érte el fejlődésének tetőpontját. E szerint mindaz igazságtalan, ami ellentétes az észszerű lények közösségének ideáljával; s az igazságtalanság tagadása: a jog (142. s köv. 11.).

A nemzetközi politika fejlődése azonban nem ezen az úton haladt, tehát szükségképen összeütközésbe kellett kerülnie a nemzetközi joggal. Annak alap gondolata nem az egyén és az igazság, hanem az állam és az államérdek (*Raison d'État*); a jog lényege pedig szerinte nem az igazságtalanság tagadása, hanem az állami egoizmus védelme (148). A nemzetközi jog, amely ehhez a mértékhez nem alkalmazkodott, a politikus, tehát irreális.

Valóban, a mai nemzetközi jog inkább természetjogi, mint politikai alapokon nyugszik, mondja (158. s köv. 11., 207. s köv. 11.). Eltekintve attól, hogy sorsa a nemzetek közötti közös moralitással áll vagy bukik, legalapvetőbb alapfogalmai, amilyen pl. a nemzetközi jogközösség, népek családja, közös jogérzet, legitím érdekek, államok alapjogai, *pacta sunt servanda* stb., lényegileg természetjogi vagy még inkább metafizikai eredetűek. Ezen még a jogpozitivizmus mechanizáló, technizáló hatása sem változtatott. Annál kevésbé, mert a pozitív jogot jellemző mechanizmusba vetett bizalom lényegileg szintén természetjogi, metafizikai természetű.

Ez persze nem jelenti azt, mintha a nemzetközi jognak szociológiai alapjai is ne lennének. E szempontból is uralkodó szerinte a mai nemzetközi jogban a XVII. század öröksége: az ugyanis az egyéni moralitás humanista alapjaira épült (173. s köv. 11.). Háttérben a

köz- és magánérdekek dualizmusa áll. Az utolsó 300 év nemzetközi joga elképzelhetetlen a liberalizmus bizonyos foka nélkül. Az individualista világnézet megváltozása ezért a lényegileg interindividualista jellegű nemzetközi jogot gyökereiben érinti. Aminthogy gyökereiben érinti a nacionalizmust és imperializmust is, amelyek szintén az individualizmus szociális struktúrájának termékei (190. s köv. 11.).

A hagyományos nemzetközi jog a politikus volta vezetett a nemzetközi jog mai válságához (209). A modern állam mindent magáhozragadni igyekszik (totalitarianizmus), a társadalomban tehát nem marad hely nem-politikai ideák számára. A régi nemzetközi jog törekvéseivel szemben, mely kötelezni kívánta az államokat, s önlemondást, altruizmust követelt tőlük, a modern politikai célkitűzései az államok önző törekvéseinek gátlástalan megvalósítása irányában mozognak. Az egyén helyzete is nehezebb nemzetközi viszonylatban, mint az államon belül. Itt az egyén és társadalom ellentéte egyszerűen a vágy és kötelesség ellentétét jelenti a szerző szerint; ott viszont az állam-nemzetközi jogközösség ellentéte két önálló erkölcsi kötelesség összeütközését (collision of duties) takarja (213—214).

A mai válságból, amelyet főleg az jellemez, hogy a szociális tényező eltűnőben, a nemzetközi politika rendje felbomlóban van, egyetlen kiút kínálkozik: a funkcionális közeledés (220—226). Ebben az irányban befolyásolja a fejlődést a munkamegosztás követelménye is. S az állam és a szociális élet más formái közt is szükség-szerű belső funkcionális összefüggés van, lévén az állam maga is szociális differenciáció eredménye. Ennyiben az állam nemcsak szervezett nép, hanem a területén levő minden szociális viszonylat helyi szervezete, vagyis az egész emberi társadalom rendjének helyi képviselője (229). A rekonstrukció útja tehát: nemcsak az intézmények létének, hanem főleg működésüknek vizsgálata, a politikai szervezetek szociális funkcióinak analizálása az igazi szociális feladatok megtalálása végett (233. s köv. 11.).

A nemzetközi jog rekonstrukciója terén természetesen nagy nehézségeket okoz az, mondja (239. s köv. 11.), hogy a jogelmélet nem határozott és mérhető fogalmakkal, hanem változó valóság- és értékítéletekkel dolgozik. Ezért mindenekelőtt tisztázni kell az érték és tény, norma és akarat, realitás és idealitás viszonyát. Ez pedig nem könnyű dolog. A jog alapja nem mindig a moralitás; sokszor éppen ennek a hiánya az alap (244. s köv. 11.). Amikor az erkölcs hallgat, más szempontok (gazdasági, vallási érdek, államrezon) töltik ki az így keletkező űrt, s válnak a jog igazi alapjaivá.

Az érték és tény elválasztása tehát a jogtudományban nem vihető szigorúan keresztül. Ha normatív, ítéleti tudomány is ez, ítéletének tárgyai az emberi magatartások konkrét realitásai. Ez utóbbiaknak pedig csak mint funkcióknak van szociális jelentőségük (249. s köv. 11.).

A szociális viszonyok funkcionális szerkezete az oka annak, hogy a jogi ideálok és a szociológiai realitás nem választhatók el élesen egymástól (265. s köv. 11.). A funkciónak különben három különféle értelme is lehet: hivatás; működés; összefüggés. Lényeg, hogy az egyéni magatartások csak kölcsönhatásukban (rendeltetésükben, működésükben, összefüggésükben) tekinthetők szociális aktusoknak. S a funkció semmi más, mint egymásra vonatkozásuk immanens szükségessége egy dinamikus struktúrán belül (271. s köv. 11.). Ez a kritériuma a jogrendnek, mert ez foglalja magában a szociális realitás immanens (vagyis a szociális magatartások alakját belsőleg kormányozó) mértékek általi értékelésének lehetőségét (285. s köv. 11.). Ezek a mértékek mindig bizonyos transzperszonális célokhoz viszonyítják az egyéni magatartásokat, amely célok nem az egyesek vágyainak függvényei, hanem a magatartásösszefüggések formái. Ezek tehát a szociális viszonyok és intézmények tárgyi funkciói, amelyek az emberi magatartásokat egy közös célon keresztül egy funkcionális rend szerkezetében koordinálják. A belső jogosság mértéke a szerző szerint az egyéni cselekedeteknek ez a strukturális rendje. S a funkcionális jog értékének végső kritériuma az a szükségesség, amely adott kulturális és történeti helyzetben az egyéneket bizonyos célok felismerésére, s az ezekhez vezető eszközök kiválogatására indítja.

A világnézet és a jogelmélet fogalmai között egyébként a szerző szerint szükségszerű kapcsolatok vannak. Ez áll elsősorban az állam fogalmára (288. s köv. 11.). Ez lényegileg egy központilag szervezett kooperáció, amely egyenes ellentéte a nemzetközi jog alapaxiómájának, a nem-tervezett, interindividualisztikus nemzetközi jogközösségnek. Megszemélyesítésében nyilvánvalóan a római jog hatását kell látnunk (293). Nemzetközi jogi szempontból a szervezett szociális energia egyik egysége, amely centralizált területi rend alakjában jelenik meg (308. s köv. 11.). Szuverenitásnak pedig azt a tulajdonságát nevezzük, hogy a szociális élet bizonyos körben olyan rendszkéma szerint szokott rendezve lenni, amelyet a szervezeteknek kizárólag egyetlen egysége tart fenn (313), Vagyis az államra — szuverenitása értelmében — szervező funkciójának kizárólagossága jellemző (314).

A jogszabály (legal rule) fogalmát a szerző azzal határolja el az erkölctől, hogy utóbbit a lelkiismeretből eredő, az előbbit viszont egyéb tekintélyen alapuló parancsnak tekinti (326. s köv. 11.). Az elhatárolás nyilvánvalólag felületes, s nem számol sem a konvencionális szabályok számtalan változatával, sem az erkölcs külső tekintélyi alapjaival, sem a jog lelkiismereti rugóival. Hasonló nagyvonalúsággal teszi túl magát a szerző a jog és a hatalom (Right and Might) nehéz problémáján (332. s köv. 11.). A fizikai és lelkikényszerben (tekintélyben) megnyilvánuló hatalmat a «szabad» emberi akaratokkal szemben fennálló parancsként felfogott jog végső alapjának tartja (336). Ha venné magának azt a fáradságot, hogy megvizsgálja, min alapul a hatalom (tekintély), bizonyára rájönne, hogy ez viszont elképzelhetetlen a jog szervezőreje nélkül, vagyis hogy elgondolása a logikai összefüggések megfordítása; tiszta logikai *circulus*. Ez a felfogás egyébként legkevésbé sem zavarja a szerzőt abban, hogy a nemzetközi jog «vitathatatlan» alapjának — *Anzilotti* elavult felfogása alapján — a *facta sunt servanda* alapnormáját tartsa (338), amelynek tartalmi ürességét és további alapokra szorítását ma már mindenki világosan látja, amelyet egykori legkiválóbb képviselője: *H. Kelsen* is régen feladott, s amely egyébként a szerző hatalmi elméletével sem egyeztethető össze. S ezen nem sokat változtat a szerzőnek az a megjegyzése (340), hogy a hatalom, mint feltétel, az alapnorma mögött is ott áll.

Természetes, ha ilyen alapfelfogásból kiindulva, a jövő meglehetősen sivárnak tűnik fel. A szerző felveti a kérdést, mit várhatunk a nemzetközi jog jövő fejlődésétől: egy új organizációt, vagy csupán új orientációkat? (379. s köv. 11.). Csupán az utóbbiakat, mondja (384). A kollektív cselekedetek és döntések legfőbb egysége ugyanis minden elképzelhető politika területén az állam volt és lesz. Ezé a törvényhozás, végrehajtás, fegyveres erő monopóliuma. Nem merő idea, hanem egyetlen történelmi és kulturális valóság. Mellette nem képzelhető más olyan organizáció, amely szintén a szociális viszonyok általános és átfogó rendezésére volna hivatott; még a békét és biztonságot szolgáló nemzetközi szervezet alakjában sem. Hiszen ez esetben — *horribile dictu!* — az állam mindenható hatalma korlátoknak volna alávetve, s le kellene mondania a szuverenitásról. Ezzel azonban államisága is megszűnnék, s a világállammá (*Superstate*) fejlődő nemzetközi jogközösség tagjává válnék. Mivel minden nemzetközi szervezkedés szükségképen ebben az irányban igyekeznek befolyásolni a fejlődést: a béke fenntartására irányuló nemzetközi szervezetnek már az ideája is irreális, mert nem veszi figyelembe

az államok szükséges szociális funkcióit. Elvakítva a pacifizmus elméleti előnyeitől, elfelejti, hogy egy esetleges világkormány önkényeskedései is okozhatnának annyi bajt, mint ma a háborúk. Azokat, akik a nemzetközi élet jövő fejlődésének irányát a nemzetközi organizmusok továbbfejlesztésében látják, az vezeteti félre, mondja (389. s köv. 11.), hogy a társadalom mechanisztikus, a jogi személyek atomisztikus s a jogszabályok formalista felfogásából indulnak ki. A jogot csak úgy tudják elképzelni, hogy egy határozott testület álljon mögötte; az államban nem az összesség, hanem a különérdekek képviselőjét látják, a nemzetközi élet pusztá tagját, a jogi személyek egyikét. Egy ilyen felfogás azonban alapjában helytelen (393. s köv. 11.). Ideálja: a nemzetközi szervezet irreális, kimérikus, szétfolyó, veszélyes illúzió. Az általa jogi személyé süllyesztett állam viszont a legfőbb valóság, a nemzetközi élet egyetlen igazi szervezete. A nemzetközi rendet tehát nem úgy érjük el, ha mechanisztikus, halott organizmusok tömegét hozzuk létre, hanem ha új orientációkat kezdeményezünk a régi szervezet felhasználásával. De a legokosabb az, ha ezt sem tesszük, hanem megtanulunk várni és nyugodtan maradni. Mert a nemzetközi élet legnagyobb betegsége ma a nemzetközi téren krónikussá vált lázas tevékenykedés (400. s köv. 11.).

Szabó József

H. L. Goldschmidt: *Der Nihilismus im Licht einer kritischen Philosophie*, Thayngen—Schaffhausen, Augustin-Verlag. 1941. 91. 1.

A tudomány világában éppen nem szokatlan, hogy évekkel előbb megjelent művekkel foglalkozik a kritika. A maradandó értékek bemutatása mindenkor időszerű s hogy néha éppen a legjáva könyvek ismertetése késik, az a *habent sua fata libelli*-n múlik. A soron levő munkára a világért nem akarnám azt mondani, hogy megjelenése óta csak növekedett korszerűsége, mert ezt a megjelölést — szerény nézetem szerint, nem csekély logikai kisiklással — ma hovatovább értékítéletnek szokták alkalmazni, mintha a tegnapi és a holnap nem is nyúlnék a mába és mintha bizony a *ma* rögzíthető volna egyszer mindenkorra! Kétségtelen azonban, hogy a háború politikai és társadalmi tekintetben nemcsak mindenek atyja és királya, de egyben értékromboló tényező is. A mai nagy világháború is rengeteg hitet, világszemléletet és erkölcsi értéket rombol le, amiért is, ha igazán meg akarjuk nyerni a háborút, ki kell küszöbölnünk ezt az ártalmas mellékterméket és evégből, hogy le-

győzhessük, szembe kell néznünk az értékrombolás elvi kicsúcsosodásával: a nihilizmus rémével.

Jókai «A jövő század regénye» c. művében igen figyelemreméltó módon az orosz «nihil» lényegét a nyugat szellemi és erkölcsi értékeinek a tagadásában látja. A közvélemény ellenben, de még a publicisztika is, a nihilizmust általában a cári Oroszország földalatti összeesküvőinek szellemi légköréhez tartozó, az anarchizmussal azonos, vagy legalább is rokon jelenségnek tekinti. Ezzel szemben szerzőnk szerint a valóság az, hogy a nihilizmust, mint kifejezést, nem az e téren elsőbbséget vitató Turgenyev találta fel és használta először. A német irodalomban 1800 és 1850 között azt már sűrűen alkalmazták és F. H. Jakobi írta le először ezt a szót 1799-ben. Az orosz nihilizmus pedig csak egy válfaja az általános európai nihilizmusnak, amely Nietzsche «Der Wille zur Macht» c. művében nyert először bölcséleti megfogalmazást. A szerző Nietzsche idevonatkozó írásait bírálva kifejti a nihilizmus egész jelenségtanát, majd bírálatára tér át s ezek alapján igyekszik megfelelő fogalom-meghatározást adni róla s végül az orvoslás eszközeit jelöli meg. A jelenségtant illetőleg előadja, hogy a nihilizmus átfogóbb jelenség, mint a jog és az állam hatalmi tényezőinek elutasítása, amely az anarchizmus elvi alapja, ahogy ezt Moór Gyula: «Zum ewigen Frieden» c. írásában kifejtette, ahol is a *mindenáron* békét akaró pacifistákat az anarchistákkal egy kalap alá vette. A nihilizmusnak egyetemesebb szellemi gyökerei vannak, semhogy egyetlen népfaj lelki alkatához lehetne kötni. A nihilizmus több, mint a módszeres kételkedő szkepszis, amelynek végeredményben termékeny kritikai szerepe van. A nihilizmusban van — mégpedig túlhajtott — szkepszis is, de a nihilizmus egyben tagadja a feltétlen bizonyosságot eredményező megismerés lehetőségét. Ez az agnoszticizmus ugyanekkor minden hit és lelkesedés ellen fordul, amely a szellemi és erkölcsi értékek kitermelője. A nihilizmus az összes értékromboló nemlegességeknek hullámhegyben való végzetes találkozása. A nihilizmus ezek szerint nem múltó irodalmi divat, hanem egy állandóan lesben álló irányzat és mint ilyen, félelmetes hatalom. A nihilizmus nem jelentkezik mindig e félelmetes alakjában. Van passzív és tökéletlen nihilizmus is, ilyen a szerző szerint a budhizmus Keleten, Schopenhauer pesszimizmusa, de még Heidegger existenciálizmusa is. A passzív nihilizmusnak veszedelme szerzőnk szerint az — s ez már a nihilizmus bírálata! — hogy az értékek, a megismerés és a hit tekintetében közömbös lelkek kikerülhetetlenül eljutnak az aktív nihilizmusig, amely azután a

rombolásnak, mint végső célnak a szolgálatába állítja a tökéletes közömbösséget és az emberiség java iránti teljes közönyösséget. (54. 1.) Az aktív nihilizmus teljesen gátlásmentes: «sem cél, sem törvény nincs többé számára»; «kein Ziel, keine Gewohnheit, kein Gesetz gelten mehr». (57. 1.) A bölcelet által ekkép nekiszabadított és a technikai tudás által a természet urává lett ember a nihilizmus rémségét a csalóka jövő képének felvázolásával igyekszik eltakarni. (57/58. 1.) A nihilizmus nem maradhat meg szellemi síkon, mert ha egyszer valaki Nietzschével, aki végzetesen találkozott nemcsak Zarathustrával, hanem a tagadás szellemével, a nihilizmussal is, azt vallja: «minden, ami van, érdemes, hogy elpusztuljon»; «alles ist wert zu Grunde zu gehen», az akarja és valósítja is ezt a pusztulást. A szenvedőleges nihilistát a tevőlegestől csak egy lépés választja el és ezt a lépést rendszerint a hevesebb vérmérséklet teteti meg vele. Lehet, hogy az aktív nihilistát titokban az a remény hevíti, hogy tökéletes rombolása a tökéletesen újszerű számára készíti elő a talajt. Ez a magatartás a nihilizmus értéktagadásával ellentétes ugyan, tehát logikátlan, de a nihilista elvégre abban sem hisz, hogy neki feltétlenül logikusan kellene gondolkodnia vagy cselekednie.

A nihilizmus veszedelmes szellemi kábítószer. De amíg a mindennapi értelemben vett kábítószer alkalmazásának orvosi indokoltsága lehet és a kábítószernek való hódolás csak enélkül az indokolás nélkül káros, addig a szellemi erők: értelem, akarat és érzelm összességét romboló nihilizmusnál lelki gyógyhatás vagy heurisztikus érték egyáltalában nincs. Ami értéktelen, azt a nihilista szerint nemcsak meg lehet büntetlenül semmisíteni, de azt meg is kell semmisíteni. S minthogy szerinte minden értéktelen, mindent meg kell semmisíteni. A nihilizmus tehát főleg az aktív alakjában veszedelmes. Az úgynevezett világszemléletekből kiábránduló ember, aki eljutott minden megismerés, hit és érték tagadásáig, felállítja azt az általános tételt, hogy *minden semmi* és ezt a tételt dialektikai hangulatában könnyen megfordítja: *a semmi minden* és e semmi valószínűsítésére törekszik akaratának minden erejével, mert az ember inkább cselekszi a semmi akarását, mint a nemakarást. . . Ez a nihilisztikus kábítószer által előidézett mámor állapota már: «der Nihilismus der Tat...» (50.1.), «... der extatische Nihilismus...» (60. 1.) Itt már egészen nyilvánvaló a nihilizmus kóros jellege. Akik nem bírják el, hogy lelkük van, azok hódolnak a kábítószernek, akik nem bírják el a szellemet, azok lesznek nihilisták.

A nihilizmus mint szellemi és erkölcsi beállítottság, mint kizárólagos hit a semmiben, sajátos társadalmi, politikai és szellem-

történelmi helyzet következménye. Lélektani gyökere az a kétségbeesés, amelyet klasszikus szabatosággal határozott meg Petőfi, azt írván róla, hogy az a bűnök koronája, mert az nem más, mint a legsötétebb istentagadás. Aki kétségbeesik, nemcsak Istent tagadja, az abszolút értelmet és értéket, az abszolút szellemet, a Szentlelket, hanem vele az emberi szellemet is és annak minden alkotását.

A modern gondolkodók közül szerzőnk szerint Nietzsche élte át a legtökéletesebben a nihilizmus egész gondolatkörét, aki annak leküzdésére is vállalkozott, ezirányú kísérletei azonban csődöt mondtak, sőt Nietzsche nem is tudott többé szabadulni a nihilisztikus fertőzéstől, illetőleg mákonytól. A szerző a nihilizmus szellem-történeti gyökereinek és megjelenési formáinak magyarázatánál sok vonatkozásban éppen Nietzsche igézete alá kerül. Így pl., amikor a kereszténységet, annak erkölcsstanát, a felvilágosodást, végül magát a bölcséletet, annak értékelésmentes tudománytani álláspontját és általában az «írástudókat» vonja felelősségre a nihilizmus felidézéséért. Nietzsche nihilizmusának végső okát a szerző a pozitivistá bölcsélet következetes végiggondolásában keresi.

A nihilizmus jelenségtana és bírálata, ahogy ezt szerzőnk elénk tárja, K. Jaspersével egyező általában. Az orvoslás módja tekintetében ellenben már erősen eltér Jasperstől, amennyiben a nihilizmust a minden dogmatizmustól és minden feltétlen igazság-igényről való lemondással, szóval relativizmussal akarja leküzdni, vagyis az ördögöt Belzebubbal akarja kiűzni és ezt az eljárását kritikainak nevezi.

Akik a korszerűségben pozitív értékítéletet látnak és Nietzsche-t az ilyen értelemben vett korszerűsége alapján magasztalják csak, mint a XIX. század nagy átértékelőjét, ám lássák, miként vezethet az «átértékelés» az «elértéktelenítéshez!»

A szerző jelen művével a mai általános eszmei értéktagadásból vezeti le az anyagi értékrombolást, mégpedig nem anyagelvű, hanem szellem-történeti módszerrel. Ezzel igen nagy szolgálatot tett a közgondolkodásnak a fogalmak tisztázása és a társadalmi közvélemény helyes irányú fejlődése tekintetében. Ami pedig a Nietzsche-bírálatot illeti, azt Brandenstein idevágó nagy munkája után is haszonnal forgathatja az olvasó.

H. I.

Neubauer Gyula: *A világgazdaság válaszüton.* A budapesti szabadegyetemen tartott tíz előadás. Budapest 1943. 37 l.

Abay (Neubauer) nagyszabású munkájában korunk egyik leg-égetőbb problémáját, a világgazdaság újjáépítését vizsgálja. A világ-

gazdaság rendezése pedig nemcsak gazdaságelméleti, hanem világnézeti és ezzel gazdaságpolitikai kérdés is. Az 1860. évi Cobden—Chevalier-féle angol-francia kereskedelmi szerződés a szabadkereskedelem korszakát vezette be, amely 1914-ben ért véget. A világgazdaságnak ez a liberális korszaka elsősorban a különböző nemzetgazdaságok egyes magángazdasági alanyainak szabad kapcsolatainak alapult, amelyek mellett az államok világgazdasági műveletei eltörpültek. Másszóval a világgazdaság lényegében a belföldi szabadpiaci gépezet nemzetközi meghosszabbítása volt, s annak működését az első világháború előtt a vámvédelmi hullámok sem tudták hatályon kívül helyezni, a nemzeti pénzrendszerek különállása pedig úgyszólván nem is érintette ezt a mechanizmust. Mert igaz, hogy nemzetközi pénzegység a szabad aranyvaluta korában sem létezett, de ez másodrendű pénztechnikai kérdés, minthogy a nemzeti pénzek sorsközösségét mesterien biztosította a közös valuta-fém: az arany. Csak az 1914—18-as világegést követő inflációk rendítették meg a szabad világgazdasági rendszert, megteremtve a világgazdasági kötöttség különböző formáit — az aranykiviteli tilalomtól a devizagazdálkodáson át a külkereskedelmi korlátozásokig. A végzetesen elhibázott páris-környéki békeparancsok miatt a világgazdaság többé nem tudta tartósan visszanyerni egyensúlyát. Igaz, hogy a húszas évek első felében lezajlott valutastabilizációk nyomában sikerült helyreállítani az aranyvalutarendszert, de a rendezett világgazdasági viszonyok mindössze 1925-től 1931-ig tartottak. Mert amikor a világválság nemzetközi hitelkrízisben csúcsosodott ki s Anglia 1931 szeptember 21-én kénytelen volt letérni az aranyalapról, a világgazdasági egyensúly újból felborult, s az általános arany valuta-rendszer romjain valutablokkok ütöttek föl fejüket, amelyekhez a sterling-blokk viszonylatában egy döntően fontos preferenciális szerződés, az 1932. évi ottawai egyezmény járult. Anglia ebben a szerződésben szakított a szabadkereskedelem évszázados elvével s domíniumainak a kölcsönösség jegyében elsőbbségi kedvezményeket nyújtott. Az ottawai egyezmény, amely a világválság kitérőse után az első nagytergazdaságot teremtette meg, egy áthidaló megoldást jelentett. Hiszen akkoriban már gondolni sem lehetett arra, hogy a szétesett világgazdaságot kétoldalú szerződésekkel lehessen újjáépíteni, az pedig még kevésbé jöhetett szóba, hogy a szabad államközi kapcsolatokat az egész vonalon egy csapásra helyreállítsák. Az adott helyzetben csak egy közbenső megoldás látszott lehetségesnek: a többoldalú államközi szerződések rendszere, legyen annak preferenciális szerződés, regio-

nális szerződés, nagyterg gazdaság, vagy bármi más is a neve. A nagyterg gazdaság hálózata- pedig nemcsak gazdasági, hanem politikai szálakból is szövődik össze, s a tengeri nagyterg gazdaságtól a kontinentális, főként abban különbözik, hogy utóbbinál a szomszédság tényezője nagyobb szerepet játszik. A most folyó világháború azután a nagyterg gazdaság gondolatát még inkább előtérbe helyezte, mindaddig, míg 1943 tavaszán napvilágot nem láttak az angol-szász nemzetközi valutapolitikai tervek, amelyek még szélesebb alapon akarják újjászervezni a világgazdaságot. Abay könyvét közvetlenül e tervek közzététele előtt zárta le¹ és ezen időpontig a világgazdaság fejlődését elméleti és gazdaságpolitikai szempontból mélyrehatóan és színesen világítja meg. Az a számos statisztikai, gazdaságtörténeti és tantörténeti adat, amelyet munkája tartalmaz, nemcsak a szakember, hanem a művelt nagyközönség számára is élvezetes olvasmánnyá teszi könyvét. A mű a budapesti Szabadegyetemen tartott tíz előadásból született meg, s ily módon szerencsésen egyesíti a didaktikai szempontot a tudományossal. Az angol-szász államokban a gazdasági irodalomnak ez a válfája igen el van terjedve és kívánatos, hogy a honi irodalomban is minél inkább tért hódítson.

Abay könyvét különösen két vonás jellemzi: átfogó közgazdasági tudás és ritka kritikai elmeél. És ha kritikai hajlama helyenként egyoldalúan ütközik is ki, viszont többnyire csak a szélsőségeket nyesegeti le, megőrizve csorbítatlanul a tudományos szempontból helyes magvat. Így elismeri teljes mértékben, hogy az 1914 előtti szabad világgazdasági rendszernek Anglia vezetőszerpe és bőséges tapasztalatai messzemenő egységet biztosítottak, viszont kár, hogy a szigetország korábbi hódító és gyarmatosító korszakából merített ír és indiai példákat nem egészíti ki azzal a megállapítással, hogy ma már a domíniumok alkotmányos és gazdasági helyzete mennyire kielégítő. Mert ha ez közismert dolog is, mégsem fölösleges ebben az összefüggésben erre utalni. Szerzőnk munkájának egyik legsikeresebb és leghathatósabb helye az, ahol kiemeli, hogy «a két világháború közt eltelt időben egyetlen egy gazdaságpolitikai kísérletet sem kísért akkora és annyira kétségtelen balsiker, mint azt, amely az aranyvaluta helyreállítását tűzte ki cél-

¹ Abay Gyula a Közgazdasági Szemlében foglalkozott az amerikai aranyúnió és az angol nemzetközi clearingúnió terveivel. Idevágó értekezése könyve szerves kiegészítő részének tekinthető. — L. Abay (Neubauer) Gyula: A világgazdaság újjáépítése a háború után. Közgazdasági Szemle, 1943. 86 köt. 4. sz., 288—325 l.

jául. Igaz, hogy egyetlen egy célkitűzés sem nélkülözötte annyira az őszinteséget, mint éppen ez. Kiindulva a békeszerződésekből, az állandó törekvés a békeszerződések közgazdaságilag téves rendelkezéseinek igazolása vagy legalább is leplezése volt» (314. 1.). A népszövetségi körök valóban mélységes hallgatásba burkolóztak a lehetetlen új határok és a jóvátétel kérdéseit illetően és egyidőben minden bajt az aranyszűke-elméletével akartak megmagyarázni. De azért a szerzőnek Keynes és Cassel felett gyakorolt bírálataival nem érthetünk egészen egyet, már csak azért sem, mert éppen ez a két közgazda mutatott rá az elsők között a nemzetközi fizetési mérlegek egyensúlyi zavarainak mélyebben fekvő okaira. Abay nézetünk szerint a monetárius konjunktúrapolitikát általában lebecsüli, noha a gazdaságpolitikának ez az ága egy kiegyensúlyozottabb békegazdaságban is fontos szerepre van hivatva. Az 1931. évi szükséghelyzetben pedig Angliának a szabad valutára történt átérése, amiben Keynes eszméi diadalát látta, egy rendkívül szerencsés valutapolitikai rendszabálynak bizonyult. Az angol szabadvaluta a felfegyverkezés megindulásáig egyike volt a legérdekesebb és a legsikeresebb valutapolitikai kísérleteknek: egy pénzsaporítás nélküli pénzértékcsökkentést jelentett, vagyis a font váltóárfolyamát infláció nélkül szállította le, s ezzel lényegesen megjavította Anglia világgazdasági és belső gazdasági helyzetét. Kétségtelen, hogy azok, akikben nemcsak tudományos, hanem közírói és politikai becsvágy is él, néha régi elméleteket öltöztetnek fényes, új mezbe, de ha közben zseniális ötleteket vetnek is fel, bizonyos fokig elnézésre is számot tarthatnak.

A szerző, mint a Cournot és Walras által megalapozott matematikai egyensúlyi irány híve és művelője, maga is azt mondja, hogy «talán vakmerőségként hangzik, de mégis azt mérnők mondani, hogy amennyiben a közgazdaságtan eszmekincséből az angolok részesedését levonnók, kevesebb maradandó értéket veszíténénk, mint akkor, ha a franciák hozzájárulását kellene nélkülöznünk» (236. 1.). A magunk részéről nem a francia közgazdasági irodalom nagybecsülését, hanem az angol irodalom aláértékelését kifogásoljuk. Ez különösen nem helyénvaló a külkereskedelmi elmélet terén, ahol a már Ricardo által fényesen kicsiszolt komparatív költségek tana egyike a gazdaságelmélet legszebb és maradandó értékű alkotásainak.

Ami viszont Röpke-bírálatát illeti, a szerző ebben a vonatkozásban egyaránt bátor és eredményes munkát végzett. Röpke közismert műve korunk társadalmi válságáról már túlságosan világ-

nézeti kérdéssé kezdett válni. Balról csak dicshimnuszokat zengtek róla, míg jobbról többnyire a sárba tiporták. Abay jórészt találóan mondja, hogy «túlságosan is szembeötlő, hogy Röpke liberális revizionizmusa csak annyira liberalizmus marad és nem harmadik út két szélsőség között, mint ahogyan annakidején Eduárd Bernstein revizionista-szocializmusa nem szűnt meg szocializmusnak lenni, csak azért, mert a távoli és utolérhetetlen célok helyett legalább egyelőre közbenső kis napi eredményekkel is beérte» (160. l.). Ehhez a magunk részéről még a következőket tennők hozzá. A genfi közgazda gazdaságpolitikai álláspontja kétségtelenül túlságosan nemleges, viszont a becsületes szociálpolitikai törekvés nem vitatható el tőle. Az ipari decentralizáció szociális szempontból kívánatos gondolatának pedig a haditechnika fejlődése — a légi-háborúk veszélyei folytán — határozottan kedvez. De hogy egyébként mennyiben fog sikerrel járni Röpke azon vállalkozása, hogy Amerikának Svájcot állítja oda mintakép gyanánt, azt nagyon is kétesnek tartjuk. Mert ebben a világháborúban a győzelem a tömegtermelés diadala lesz, arra pedig nincsen példa a világtörténelemben, hogy egy politikailag sikeres gazdasági rendszert önként feladjanak.

Nézzük ezek után Abay munkájának rendszerét. A didaktikai cél indokolja meg, hogy a szerző tulajdonképpen közgazdaságtant nyújt a világgazdaság szempontjából. Ez azonban csak annál több alkalmat ad arra, hogy fölfedje tudásának gazdag tárházát. A mű szerkezete pedig egységes és szilárd. Eltekintve a közgazdasági gondolkozásról szóló II. fejezettől, amely egy önálló egész, a többi fejezet mind a világgazdaság vezető szempontjainak van alárendelve. A gazdaságtörténeti fejlődés (III.) ismertetése végeredményben csak arra szolgál, hogy a világgazdaság problémáját a gazdasági fejlődési fokok távlatába állítsa be, a színes IV. fejezet a népesedés nemzetközi vonatkozásait kutatja, a tőkeuralmi rendszer (VI.) főként annyiban érdekli a szerzőt, amennyiben a világgazdasági fejlődést előmozdította és a pénzgazdaság (IX.) kialakulása csak bevezetés a nemzetközi pénzrendszerekhez. A szabadkereskedelemtől (V.), a nemzetközi munkamegosztásról (VII), a világpiaci cseréről (VIII), a konjunktúráról, önellátásról és a nagy gazdasági egységekről (X.) szóló fejezetek pedig tisztán világgazdasági jellegűek.

Nehéz lenne Abay sokoldalú munkájáról hiánytalan áttekintést adni. De nem mulaszthatjuk el, hogy külön is ne emeljük ki az ipari államok reagrarizálódására és az agrárállamok iparosodására vonatkozó érdekes fejtegetéseket. Ez a fejlődési folyamat nem

is olyan új keletű, hiszen Oldenberg, Méline és Gerhard Hildebrand már régebben felhívták rá a figyelmet. Az első világháború utáni nemzetgazdasági elzárkózás azután lényegesen meggyorsította a szóbanforgó folyamatot, aminek világgazdasági következményei beláthatatlanok.

Szerzőnk meg van győződve arról, hogy «három nagy kultúr-népnek, a német, olasz és francia népnek . . . megegyezésétől és tartós egyetértésétől függ is elsősorban a kontinentális Európa jövődöbéli sorsa» (369. 1.). Végeredményben tehát az európai Egyesült Államok eszménye lebeg szemei előtt. S ha a világgazdaság tragédiájának lepergetése után ez a befejezés önkénytelenül is Madách remekművének zárószavait juttatja eszünkbe, mégis nagy figyelmet érdemel a szerző nézete, hogy: «a nagy gazdasági egységekre való törekvés . . . elsősorban Európa kibékülésének és intézményesen biztosított továbbélésének kell, hogy az eszköze lehessen nemcsak Európa, hanem az egész világgazdaság és az egész emberiség érdekében is». (371. 1.)

Végül újólág is hangsúlyozzuk, hogy Abay könyvét a közgazda, a szociológus, a politikus, a tanár és mindenki, aki műveltségét gyarapítani akarja, rendkívül sok tanulsággal és élvezettel forgathatja.

iff. Boér Elek.

H a m v a s Béla: *A láthatatlan történet.* Budapest. Egyetemi Nyomda. 1943. 185 l.

Bizonyára minden olvasónknak feltűntek már Hamvas Béla különös írásai, az emberiség sorskérdéseit boncolgató tanulmányai, melyekből korunk mélyen rejlő bajainak, a társadalom sok szenvedéssel, küzdelemmel szerzett értékeit megsemmisítéssel fenyegető válságnak figyelmeztető harangkongása visszhangzik az olvasó lelkében. Nem támasztottak vitát Hamvas írásai, mert szerzőjük olyan sajátos módon közli gondolatait, hogy nem is érti meg igazán minden olvasója, s írásaira csak egészen kivételesen tudna valaki válaszolni. Szerzőnk ugyanis nem módszeres vizsgálója a társadalmi jelenségeknek, inkább elmélkedik, mert lelke legbensőbb hajlama szerint voltaképen filozófus és költő, mint Nietzsche is volt, aki éppen ezért érthetően hatással is volt rá. Nem világgépének kialakítására, inkább szemléleti módjára. A széles perspektívát mindkettőjüknél éles kontúrokban töltik ki — az erőteljes fantázia működése mellett — szubjektíven színeződő és végtelenen előtörő elemek. Művészi, költői látás ez, amely a tárgy átélése után a szubjektív meggyőződés melegségével nyer szinte

szuggesztív hatású kifejezést. Ezt a hatást újabb költői elem is növeli: a numerózus stílus, mely jellegzetesen egyéni.

A módszeres vizsgálódást kedvelő, exakt és tárgyias gondolkozású olvasó, aki nem szereti a tudományos kérdések költői röptű tárgyalását, szükségképen meg fog ütközni szerzőnk merész egyszerűsítésein, a vakmerő auxéziseken, a poláris szembeállításokon és a mythikus és egyéb misztikus magyarázatok sűrű felbukkanásán. Szereti munkatársul idézni olvasója fantáziáját, amiért művészi élvezettel jutalmazza. Nem botránkoztatja meg nemértőit, mint Nietzsche tette német honfitársaival. Hamvas is magasan a nemzeti realitások felett helyezi el megfigyelő székét, ahonnan az emberi sorsot és küzdelmeket szemléli, de eredményeit nem annyira közvetlen társadalomszemléletből, inkább a nagy szellemek műveiből megtermékenyült lelke gondolatkincstárának ragyogó felhasználásával alakítja. Azért nála is megvan a reális társadalomismeret, de inkább csak mint háttér, vagy helyesebben mint térség, amely felett a talajt kissé messze hátrahagyva, de végkép tőle el nem szakadva vívják az élet és embersors lényegét kutató eszmék, a nagy szellemi erőfeszítések és fényes meglátások — csupa szűk résen egyoldalú világosságban nyert bepillantások — az összefüggésekért és megoldásokért vívott nehéz küzdelmüket szerzőnk nem mindennapos hivatottságról és eredetiségről tanúskodó gondolkozásában.

Hamvas társadalomszemlélete filozófiai felfogásának megfelelően a létezés kategóriájából indul ki s a társadalmat lét jelenlegként kívánja megragadni és megismerni. Ez a megismerés a lényegét, csakis ezt veszi célba s a maga monstruózus méretű, mert a lét egész körét áttekintő és összekapcsoló szemléletében talál is figyelemreméltó szempontokat, főképen a társadalombölcselet számára. Nem kész és különösen nem a szociológiába beilleszthetően fogalmazott tételeket, hanem új látásra módot adó fénysugarakat talál e rendkívül érdekes és sok szellemi élvezetet nyújtó tíz tanulmányban az ilyesmi iránt fogékony olvasó.

Messze vezetne a dolgozatok tartalmi ismertetése, ezért itt inkább a társadalomismeret szempontjából különösen érdeklődésre számotartó tanulmányokra hívjuk fel a figyelmet. Ilyen az első, amely «A vízöntő» címet viseli, a tömeg hatalomhoz jutásával bekövetkezett hanyatlás veszedelméről szól s a világváltozást, az új embert kívánja, aki nem válik primitívségben tömeglénnyé, hanem szóhoz engedi magában az isteni rangú kozmikus lényt, az ősembert, aki éppen ellentéte a materialisták által elképzelt primitív

embernek. Csak az isteni értelem fénye mellett tudja az ember a világ sorsát kiragadni abból a halálos veszedelemből, amelybe a tömeg, ez a magát a világ urának képzelő, de a rajta segíteni képeseket ösztönös félelemmel megölő «sátáni idióta» döntötte. — Nagyon gondolatébresztő az a sajátságos és igen egyéni írás, amely «Meteore» címmel a balkáni szellem lényegét keresi és az elöregedés, valamint a világtól való elvonulás társadalmi lelki folyamatát vázolja. A «Poeta sacer» a költő társadalmi hivatását vizsgálja és abban a tragikus sorsban találja meg, amely szenvedőleg a nép süllyedéséből támadó bajok áldozatos átvállalásából, cselekvőleg pedig az isteni léttel, a logos-szal való kapcsolat önfeláldozás árán való megteremtéséből áll. Igen finom «A barátság» című és a házasság lényegét kifejtő «Héloise és Abaelard» című tanulmány. Az utolsó dolgozat (Ünnep és közösség) az embernek a kollektívumba való beleolvadásáról beszél. Az ember szenvedésre született s az ünnepbe, mely minden ember közössége, csak én-je feláldozásával juthat el, amikor a többi emberrel «a magasabb létben» találkozáva szenvedése megszűnik.

S. G.

Bisztray Gyula: *Író és nemzet.* Budapest, 1943. Révai. 436 l.

A szerző nem definiálja a nemzet fogalmát, azonban — ami sajnos, éppen nem általános — világosan látja és biztonsággal megérzi annak mivoltát és természetét. Ezért van annyi komoly és értékes mondanivalója az irodalom nemzeti hivatásáról és hatásáról. Ez a szép kötet, amelyben húsz tanulmányát jelentette meg, több ponton érdekli a társadalom megfigyelőit. Első tanulmánya (Az író helye társadalmunkban) egyébként már ismeretes olvasóink előtt, hiszen folyóiratunkban látott napvilágot. Társadalomtudományi érdekűek egyes irodalomtörténeti dolgozatai is, így az, amely a táj szerepének (Fogarasz) a századok változásaiban az irodalomban való megnyilvánulását próbálja megvilágítani, valamint amelyekben a nemzeti irodalom egyes kultúrpolitikai vonatkozásait teszi szóvá (A haldokló kritika, Az olvasás művészete, A magyar könyvkiadás gondjai). Bisztray nemes erkölcsi felfogással, fejlett európai ízléssel fejtegeti az író emberi és nemzeti feladatát. Munkája hozzá fog járulni a tiszta és emelkedett szellemi élet kialakulásához.

Sz. Gy.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE

SUISSE CONTEMPORAINE.

(Suisse Romande, VIII^eSérie.) Lausanne (4e année). 1944. No. 2.,
100—118. 1.

Kaegi, Werner:

Le Chrétien et les Grands problèmes de Droit du temps présent. Exposé fait devant la Compagnie des pasteurs du district de Zürich le 12 mai 1943.

Mind több oldalról és mind öntudatosabban hangzik el az a vélemény, hogy a keresztyénség nem maradhat tovább passzív szemlélője a mai világválságnak. Ennek a felfogásnak egyik kiváló képviselője ma Werner Kaegi svájci professzor. Jól látja: az emberi sors van kockán. E szempontból nincs különbség győző, legyőzött és semleges állam között. Mindnek részt kell vennie a világ újrafelépítésében, mind felelős egy igazságosabb nemzetközi rend létrehozásáért.

De hogy cselekedhessünk, mindenekelőtt tisztában kell lennünk a válság természetével, s ezt Kaegi szerint a jelenkor nagy jogi problémáiból ismerhetjük meg leginkább.

A jog mai válsága, mondja, magának a jogfogalomnak a válsága. Ezért olyan súlyos. Nem az a lényeges, hogy a jogot megszegik. Hiszen az sohasem volt sérthetetlen. Az a megdöbbentő, hogy ma a jog *eszméje* vált kétségessé.

Egy jó évtizeddel ezelőtt még azt hittük, hogy az erősebb joga végleg átadta helyét a hatalom legalizációjának vagy legalább racionalizációjának. Hiszen voltak világszerte elismert általános jogelvek, nemzetközi bíróságok, univerzális nemzetközi jog, s mind többen kezdtek álmodozni egy világbirodalom vagy legalább világszövetség utópiájának valóráválásáról. S azután jött a válság, a háború, Lublin, Katyn; egyszóval: a jog válságának nyilvánvalóvá válása.

Hogy történhetett ez? A szerző az alapvető hiba elkövetésével a jogpozitivizmust vádolja, s valószínűleg nem ok nélkül. A középkor univerzalista felfogása a jogot nem tépte ki önkényesen a természet nagy egységéből. A természetjog (lex naturalis, ius divinum) a lex aeterna része volt. Az ezzel összhangban nem álló kény szerendszabály okát nem ismerték el jognak. A XIX. és XX. század világnézete lényegesen átalakult. Az univerzalizmus helyébe az individualizmus lépett. A pozitív jog elvált a természetjogtól. A következetes jogpozitivizmus tagadja a jog minden transzcendentális legitimitását, s így az igazság eszméje nem része többé a jogfogalomnak. Az új iskola három jellegzetessége: a jog autonómiájának hirdetése az erkölccsel és a vallással szemben; a jog öncélúságával kapcsolatos szigorú formalizmus (dura lex, sed lex!); s a jog állami parancsként felfogása (állam öncélúsága; «politikai» jogtudomány). Ez a felfogás nem ismer el tárgyi értékeket; ezek csak az alanyi érdekek fedőformulái szerinte. A jogász pedig pusztán technikusa a társadalomnak. Az a fontos, hogy az állam parancsait pontosan végrehajtsa; nagy összefüggéseket látnia nem szükséges, sőt nem is kívánatos. Így született meg Kaegi szerint a XX. század «Isten nélküli vallása» és «lélek nélküli lélektana» mellé a «jog nélküli jogtudomány». A kor nem tudott erőt adni az igazságnak, tehát igazsággá nyilvánította az erőt.

Ebből a válságból nincs kiút, míg a hit válsága nem nyer megoldást, s nem tér vissza a Földre Isten félelme és az emberi méltóság tisztelete. Kaegi végigkíséri a problémát a jog különböző ágainak területén.

A *személy és a család joga* akkor lesz újra egészséges, ha a jog visszanyeri humánus értelmét. Az elidegeníthetetlen emberi jog elismerése nélkül nincs emberi méltóság. Ez nem azt jelenti, hogy vissza kell térnünk a francia forradalom szerinte reakcionárius liberalizmusához. Nem szekularizációra és individualizmusra van szükség, hanem univerzalizmusra, perszonalizmusra, az erkölcs fensőbbiségének elismerésére. Az amerikai szabadságnyilatkozat még ezeken az elveken nyugodott; a francia deklaráció is ezt akarta követni, de sajnálatosan egy polgári pozitívizmusba fordult át.

Az *állam jogának* reformja a tekintély problémájának tisztázását követeli meg. A megoldás két véglet: a totalitarizmus és az anarchia között a középúton lesz. Az állam tekintélyét a társadalom nem nélkülözheti; de azt sem engedheti, hogy az éjig nőjön. Őrizkedni kell tehát a túlzott centralizációtól és a szükségjogok engedé-

lyezésének túlzásbavitelétől. Vagyis az államhatalmat korlátozni kell. A mai Leviathánnak vissza kell adni emberi méreteit és rendeltetését. Ennek két eszköze van: egyrészt nem szabad megengedni, hogy felfalja az ember, a család és a kisebb közösségek alapvető szabadságjogait; másrészt gondoskodni kell hatalma megosztásáról és ellenőrzéséről. Ez nem liberalizmus, hanem keresztyénség! Az Isten képmásának méltósága nem engedi meg, hogy vak eszközzé legyen alacsonyítható. S ez ad erkölcsi alapot a *ius resistendi* veszélyes fegyverének.

A *szociális jog* most van megszületőben. Ma sokat beszélnek az individualizmus és kollektívizmus ellentétéről. Ilyen Kaegi szerint tulajdonképpen nincs. A kollektívizmus is individualizmus: az erőszakosok individualizmusa. Harmadik megoldásra van szükség, amely se nem individuális, se nem kollektív, hanem szociális. A szociális kormányzat védi a gyengéket, javítja a szegények helyzetét, felemeli az alacsonyabb osztályokat, védelmezi az ifjúságot és az öregséget, a munkát, kiküszöböli a munkanélküliséget, gondoskodik a családvédelemről, igazságos pénzügyi törvényhozást, igazságos béreket, szociális egyensúlyt hoz. A liberális államnak sem totalitáriussá, hanem szociális állammá kell válnia. Ehhez elsősorban hitre van szükség. A kényszer ugyanis kevesek despotizmusát tenyészt ki; a szervezet pedig hit nélkül üres, a hit mögött pedig másodrangú kérdés. Az ember étatizálása helyett az állam humanizálására kell törekednünk.

A *nemzetközi jog* államokon nyugszik, de följük van rendelve. Különben nem lenne fenntartható a jogrend egysége, ami azt jelenti, hogy nem volna jog. Csak univerzalizmus és nihilizmus között választhatunk. A nemzetközi jogrend kérdését tehát Kaegi elsőrendű fontosságúnak tartja. De ez a kérdés szerinte nem béketervek kovácsolásával oldható meg. A szervezet kérdésénél ugyanis fontosabb szerinte egy szellemi éghajlat («climat» spirituel) teremtése. Csak ez biztosítja a népek szabadságjogát, a szerződések szentségét és az abszolút állami szuverenitás kiküszöbölését. A népeknek és fajoknak ugyanis éppen úgy joguk van az élethez és szabadsághoz, mint az egyéneknek. A «*pacta sunt servanda*» elve, ha nem is alapelve a nemzetközi jognak, mint a formalista jogászat hirdeti, de mindenesetre egyik fontos tétele. Az abszolút szuverenitás pedig a pozitivisták Isten-pótléka, amely befelé önkényuralomhoz, kifelé anarchiához vezet. A keresztyén felfogás Szent Ágoston óta ellene foglalt állást, s az organikus nemzetközi jogközösség szükségességét hirdeti. Ma is ez a valódi ökumenikus ideál. Megvalósítása csak

federalista elv alapján képzelhető. Kollektívizmus és centralizáció helyett perszonalizmus és federalizmus lesz az új jelszó. Az uralom elve helyett pedig az összeműködés elvére, a kötelességek hierarchikus rendszerére van szükség, amelyen belül a család, község, kanton stb. is megtalálja a maga helyét. És sor kerülhet részletkérdésekre: a büntetőjog, házassági és egyházjog reformjára is.

A keresztyén embernek Kaegi szerint a jogot nem szabad sem túl-, sem lebecsülnie. S még kevésbé szabad közömbösnek lennie iránta. A közömbösség vétke tette lehetővé, hogy a jog autonóm rendszerré költette át magát, holott magasabb értelme szerint alája kellene rendelődnie a humanitás, méltányosság és igazságosság felsőbbrendű elveinek. Mert van egy közösség, amelyet a legtökéletesebb jogközösség sem pótolhat. S ez a szeretet közössége.

Szabó József.

A TÁRSULAT ÉLETE.

Január 10-én Jankovich Miklós r. tag «A népiskolából való kiemelkedés szociális tényezői» címen tartott előadást, *február 7-én Bobula Ida* v. tag «Takáts Éva (1780—1845) gondolatai a földmívelő nép állapotjáról és a főrangú asszonyok kötelességeiről» címen adott elő, *március 7-én* pedig *Wellmann Imre* r. tag «Paraszt-ságtörténelmi irodalmunk tanulságaiét ismertette.

Jankovich tanulmányát, melyet az előadó szemléltető grafikai táblákkal ismertetett, folyóiratunk jelen számában közöljük. Az előadáshoz *Imre Sándor*, *Arnóthy Gabriella*, *Bibó István*, ifj. *Zibolen Endre*, *Szombatfalvy György* és *Tettamanti Béla* szövegeket hozták hozzá.

Bobula előadása mutatvány volt készülő könyvéből.

Wellmann előadásában arra mutatott rá, hogy a magyar parasztság történetírói sokáig nem ismerték fel a gazdaság-társadalmi folyamatokat. *Bél Mátyás* 1730—1740 körül írta meg a magyar jobbágyság első történelmét. Teljességre igényt formáló jobbágyságtörténetet 1820-ban írt *Pfahler Károly*. Ezek a munkák a felvilágosodás szellemét tükrözik. A szabad elvűség az 1830-as évek végén jelentkezik *Horváth Mihály* munkáiból. Ez irány legkiválóbb munkása és egyben lezárója *Márki Sándor*, *Dósa Györgyről* írt, kissé egyoldalú munkájával. *Acsády Ignác* felületes jobbágyság történelmében jelentkezik először a történelmi anyag-elvűség. Ezekkel párhuzamosan a pozitivizmus is jelentős munkát végzett, főleg az anyaggyűjtés és a részletproblémák terén. Az első világháború óta párhuzamosan több irány is észlelhető, ezek közül a szellemtörténeti irány: *Mályusz Elemér* (népiségtörténet) és *Hajnal István* (szociológia) mutathatnak fel eredményeket.